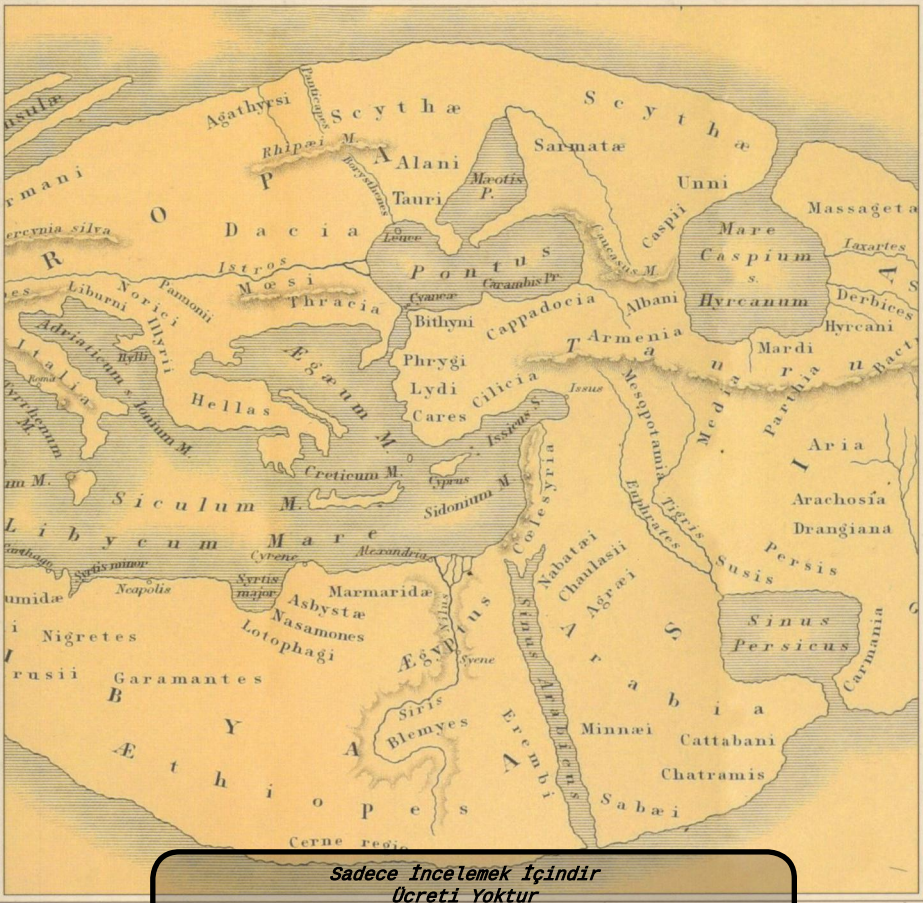
NİŞANYAN
KİTAPLIĞI / 26

liberus

BASİT

TÜRKİYE TARİHİ

Sadece İncelemek İçindir
Ücreti Yoktur
İnceledikten Sonra Siliniz Ve Bulursanız Satın Alınız.

SEVAN NİŞANYAN

Levent Şahverdi Arşivi

© Liberus Kitap - 2025
© Sevan Nişanyan - 2025

Yazar: Sevan Nişanyan
Kitabın Adı: Basit Türkiye Tarihi

Sertifika No: 49834
ISBN: 978-625-6267-23-7

Liberus Kitap: yüz altmış bir
Nişanyan Kitaplığı: yirmi altı

Birinci Baskı: eylül iki bin yirmi beş

Yayın Yönetmeni: Faruk Akhan
Editör: Esin Çalışkan
Sayfa Düzeni: Burhan Üçkardeş
Kapak Tasarımı: Ömer Faruk Yıldız (@buukcover)

Tüm hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmadan hiçbir şekilde çoğaltılamaz.

Baskı-Cilt: Milba Matbaacılık
Maltepe Mh. Davutpaşa Cd. Güven İş Merk. Sit. C Blok No: 83-3/201 Zeytinburnu İstanbul
(Sertifika No: 77090)

Osmanağa Mh. Vahap Bey Sk. No: 17 D: 10
Kadıköy/İstanbul

www.liberus.com.tr

Tel: +90 216 418 04 38
Mail: liberus@liberplus.com.tr

Liberus Kitap, Liber Plus Yay. ve Org. Tic. Ltd. Şti.'nin tescilli markasıdır.

Levent Şahverdi Arşivi

liberus
Nişanyan Kitaplığı #26

BASİT TÜRKİYE TARİHİ

Sevan Nişanyan

Levent Şahverdi Arşivi

Sevan Nişanyan

Sevan Nişanyan 14 Temmuz 2017'de Foça Cezaevi'nden firar ederek yurt dışına gitti. Yunanistan'ın Samos adasında bir köye yerleşti. 22 Ekim 2021'de Yunanistan'da 'ulusal güvenlik açısından sakıncalı kişi' ilan edilerek sınır dışı edildi. O tarihten sonra Ermenistan, Fransa ve Karadağ'da yaşadı.

Nişanyan Sözlük (Çağdaş Türkçe'nin Etimoloji Sözlüğü), Yer Adları Sözlüğü, Türkiye Kişi Adları Sözlüğü ve *Türkiye'nin Ermeni Coğrafyası* adlı kalın kitapların yazarıdır.

Levent Şahverdi Arşivi

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 7
I. TÜRKLERDEN ÖNCE 9
Eski tarih 11
Doğuda İran 12
Batıda Yunan 14
Atina ve İskender 17
Helenistik Çağ 19
Galat parantezi 22
Anti-Helenistik Doğu 24
Roma Barışı 26
Roma'nın büyümesi ve durması 30
İmparatorluk reformu 32
Konstantin kenti 33
Bizans 34
Hristiyanlık 35
İmparatorluğun krizi 38
İslam devrimi 41
Anadolu ve Rumeli'nin yıkımı 44
Abbasiler kontrolü kaybediyor 46
Ermeniler, Gürcüler 48
Kürtler 50
Bizans'ın dönüşü 52
Rum-Ermeni çatışması 53
II. FETİH 55
Türklerin gelişi 57
Fethin değerlendirmesi 60
Anadolu'nun fethi 62
Rum Sultanlığı 64
Haçlı Seferleri 65
Kilikya parantezi 68
Moğol egemenliği 70
Selçuklu toplumu 72
Anadolu beylikleri 74
Doğu beylikleri 76

Levent Şahverdi Arşivi

III. OSMANLI İMPARATORLUĞU 79
Bizans'ın üçüncü çöküşü 81
Osmanlı'nın yükselişi 84
Bizans'ın yeniden inşası 87
Osmanlı farkı – 1. Din 90
Osmanlı farkı – 2. Mülki yönetim 93
Osmanlı farkı – 3. Ordu 95
Osmanlı farkı – 4. Dil 97
Dönüm noktası 99
İran savaşları 102
Kürt beylikleri 103
Alevi isyanları 104
Yıkıma giden yol 105
Okyanus yollarının keşfi 107
Avrupa'nın altın çağı 109
Osmanlı'nın batışı 111
Hristiyanlar uyanıyor 117
Uçurumun kenarında 121
Osmanlı reformu 124
Batı'nın himayesi 131
Reformun sonu 133
Gayrimüslim sorunu nasıl çözülemedi 135
Gayrimüslimlerin yükseliş ve düşüşü 138
İttihat ve Terakki 141
IV. TÜRKİYE CUMHURİYETİ 145
Savaş sonrası 147
Milli Mücadele 151
Neden cumhuriyet 154
Atatürk ve Tek Parti yönetimi 156
Çok partili dönem ve Amerikan himayesi 160
Askeri darbeler dönemi 162
Atatürkçülüğün yükselişi ve yenilgisi 164
Kıbrıs Harekatı ve Türkiye'nin gözden düşmesi 167
Turgut Özal ve liberalizm 170
Tayyip Erdoğan ve İslam'a dönüş 172
Askeri vesayet ve Gülen hareketi 175
Ufka bakış 178
Dizin 181

Levent Şahverdi Arşivi

SUNUŞ

Türkiye tarihini taze bir gözle değerlendirmeyi hedefleyen bu küçük kitapta mümkün olduğunca duygusal bir dilden uzak kalmaya çalıştım. Elli yılı aşkın bir okuma ve tartışma sürecinde zihnimde netleşen birkaç gözlemi paylaşmak istedim.

Bugün Türkiye olan ülkenin fethi ve Türk yurdu haline getirilmesi dünya tarihinin büyük dönüşümlerinden biridir. Bu olayı layıkıyla anlamak için ülkenin Türk-öncesi geçmişinin, Türklerin fetih-öncesi geçmişinden daha önemli olduğunu düşünüyorum. Onun için öyküyü Orta Asya steplerinde değil, Küçük Asya'da Antik Yunan ile İran'ın çatışmasından başlattım.

Osmanlı Devletinden bugüne kalan miras ilk dönemdeki göz alıcı zaferleri kadar onu izleyen uzun can çekişme sürecinin henüz silinmemiş izleridir. İkisine eşit oranda yer vermeye çalıştım.

1995'te tamamlayıp ilk kez 2008'de yayınladığım *Yanlış Cumhuriyet* bir polemik çalışmasıydı. Burada Cumhuriyet tarihini mümkün mertebe tarafsız ve 'dıştan' bir gözle değerlendirmeye çalıştım.

Anlatı ilerledikçe birkaç tema ön plana çıktı.

1. Fırat batısı ile doğusunun yapısal uyumsuzluğu,

2. Merkeziyetçi politikalarla yerelci politikaların periyodik döngüsü,

3. Askeri ve siyasi gelişmelerin finansal temelleri,

Levent Şahverdi Arşivi

4. Osmanlı'nın başarısızlığının maddi nedenleri,

5. Cumhuriyet'in aşılamayan çıkmazları.

'Anadolu' sözcüğünü bu kitapta tarihsel anlamıyla *sadece* Fırat batısındaki Küçük Asya yarımadası için kullandım. Fırat doğusunun tarihi isimleri Ermeniye, Kürdistan ve Mezopotamya'dır. Sadeleştirmek için kısaca 'Doğu illeri' deyimiyle yetindim.

'Türkiye' sözcüğünü kitap boyunca "bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklar" anlamında kullandım.

Kitabı, ismini maalesef unuttuğum genç bir okurumun ricası üzerine iki haftada yazdım. Hızdan dolayı gözümden kaçan hata ve eksikler kalmışsa peşinen özür dilerim.

Sevan Nişanyan

Erivan, Haziran 2025

Levent Şahverdi Arşivi

I.

TÜRKLERDEN ÖNCE

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Eski tarih

Bugün Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde olan alanda bildiğimiz ilk anıtsal yapılar MÖ 9500 dolayında Urfa Göbeklitepe'de inşa edildi. MÖ 7000 dolayında Konya yakınındaki Çatalhöyük'te, izleyen dönemde Burdur Hacılar köyünde, Denizli Beycesultan'da, Mersin Yumuktepe'de, İstanbul Fikirtepe'de ve başka yerlerde kalıcı yerleşimler kuruldu. MÖ 3000'e doğru Anadolu'nun birçok yerinde tunç işlemeyi bilen, surla çevrili kasabalar inşa eden kültürler vardı. MÖ 1900'lerde Kayseri yakınındaki Kültepe'de Asurlu tüccarlar ilk kez günümüze kalan yazılı belgeler bıraktılar. Bundan kısa bir süre sonra Hititler Anadolu'nun büyük bir bölümüne hâkim olmayı başaran ilk krallığı kurdular.

MÖ 1177 dolayında Hitit egemenliğinin yıkılmasıyla Anadolu'nun batı ve orta kesimleri altı yüz yıl sürecek bir karanlık çağa girdi. Kasaba ve kentler boşaldı. Taş mimari terk edildi. Yazı unutuldu. Uzun erimli ticaret durma noktasına geldi. Kalıcı eser bırakacak nitelikte siyasi oluşumlar ortaya çıkmadı. Ortak bir egemenlik odağının ve yazı disiplininin yokluğunda, ülkenin çeşitli yerlerinde sayısız yerel diller ortaya çıktı. Sadece Van Gölü çevresi ile Antakya-Urfa hattı genel gerilemenin nispeten dışında kalabildi. Van'da Urartu Krallığı MÖ 860 ile 714 yılları arasında parlak çağını yaşadı. Suriye sınırında bir dizi küçük şehir devleti serpildi.

MÖ 600 dolayında medeniyet ışığı yeniden parlamaya başladığında Anadolu ve doğusu, doğudan ve batıdan gelen iki gücün – İran ve Yunan'ın – etki sahasına girdi.

Levent Şahverdi Arşivi

Doğuda İran

Hint-İran Anadilinin batı lehçelerini konuşan İrani kavimler, sonradan İran Platosu adı verilen coğrafyayı MÖ 2. binyılda istila etiler. MÖ 672'ye doğru Med hanedanı önderliğinde güçlü bir krallık oluşturdular. MÖ 612'de Kuzey Irak'taki Asur Krallığını yıktılar. Ardından egemenlik sahalarını Kızılırmak'a dek genişlettiler. MÖ 550'de bir başka İrani boydan gelen Pers/Fars hanedanı Medleri devirerek imparatorluğun başına geçti. 540 dolayında Persler, Batı Anadolu'nun büyük bir bölümüne hâkim olan Lidya Krallığını yenerek Anadolu'nun tümünü egemenlikleri altına aldılar. Ege sahilindeki irili ufaklı Yunan şehir devletleri Pers egemenliğine boyun eğdi. Persler 490 ve 480 yıllarında iki büyük hamle ile Avrupa kıtasına geçerek Yunan ana karasını da ele geçirmeye teşebbüs ettiler. Ancak bu hamleler başarısızlıkla sonuçlandı.

Anadolu'da Pers egemenliği iki yüz yıldan biraz fazla sürdü. Gevşek yapılı bir yönetim sistemiydi. Taşra yöneticileri başka dillere "kral" diye çevrilen *xşayatiya = şah* unvanını taşımakta ve bir aksilik olmadıkça makamlarını babadan oğula sürdürmekteydi. Şahlar şahına vergi veya haraç ödemekle ve savaş halinde kendi birlikleri başında orduya katılmakla yükümlüydüler. Pers'e boyun eğen Ege kentleri de vergide kusur etmedikleri sürece büyük ölçüde iç bağımsızlıklarını korudular.

Pers imparatorluğu başlıca iki yenilik getirdi.

1. Merkezi ordu koordinasyonu. Ordu birlikleri imparatorluğun Çin ve Hint sınırlarına dek uzanan bölgelerinden gelip kendi serdarları komutasında savaşmaktaydı. İskender faciasından sonra imparatorluk dağıldığında, Asya'nın uzak

Levent Şahverdi Arşivi

yerlerinden gelen bu komutanların bazıları Anadolu ve doğusunda yerel hanedanlar kurdular.

2. İmparatorluğun önemli merkezlerini birleştiren yollar ve bu yolları kullanan kraliyet posta servisi. Özellikle başkent Susa'yı Nusaybin, Malatya, Kayseri ve Ankara üzerinden Ege sahiline bağlayan Kral Yolu, güzergah olarak işlevini günümüze dek korudu.

Birkaç yüzyıl sonra sahneye çıkan Roma İmparatorluğu, ordu organizasyonu ve yol yapımı konusundaki politikalarını kısmen İran deneyimi üzerine inşa etti. Buna karşılık Pers hâkimiyetinden Türkiye'de günümüze kalan arkeolojik miras – yapı stoku – neredeyse sıfır düzeyindedir.

Levent Şahverdi Arşivi

Batıda Yunan

Yunan ana karasında yaşayan Helen kavimleri Karanlık Çağ'da Küçük Asya'nın batı kıyılarında iki düzine kadar küçük koloni kurmuşlardı. Bu kolonilerin en ünlüleri İyon boyunun Orta Ege'deki 12 yerleşimiydi. İsimlerini ve öykülerini MÖ 450 dolayında yazan tarihçi Herodot sayesinde ayrıntılarıyla tanıyoruz. Ana karada kuzeyden güneye sırayla İyon kentleri şunlardı: Fokea (Foça), Klazomenai (Urla İskelesi), Erythrai (Çeşme-Ildırı), Teos (Seferihisar-Sığacık), Lebedos (Gümüldür), Kolofon (Değirmendere), Efes (Selçuk), Priene (Söke-Güllübahçe), Myos (Söke-Avşar) ve Milet (Söke-Balat); adalarda ise Khios (Sakız) ve Samos (Sisam).

Güney Ege'de Dor boyunun kurduğu altı şehir birliği (*heksapolis*) Halikarnassos (Bodrum) ve Knidos'a (Datça) ilaveten Kos ve Rodos adalarındaki dört kenti kapsıyordu. Kuzey Ege'de Aiol boyu Madytos (Eceabat), Antandros (Altınoluk), Adramyttion (Edremit) gibi nispeten önemsiz kentler kurdular. İyon kentlerinin Pers yayılması esnasında kazandıkları önemden ötürü, İranlılar tüm Helenlere Yon (çoğulu: Yonân) adını verdiler. Bu isim sonraki çağlarda Araplar ve Türkler tarafından da benimsenecekti.

Yunan şehirleri Fenikelilerden öğrendikleri yöntemlerle Akdeniz ticaretine hâkim oldular. Karadeniz'de, Sicilya'da, Fransa ve İspanya kıyılarında, hatta Mısır'da Nil boyunda ticaret üsleri kurdular. İranlılar Anadolu'ya el koyduğunda, İran boyunduruğuna girmeyi reddeden bazı Yunanlar İyonların anavatanı sayılan Atina kentine veya Güney İtalya'daki Yunan kolonilerine göçtü. Ancak geride kalanlar, İran'ın temin ettiği yol ve güvenlik ağı sayesinde İran'a ve Asya pazarlarına ulaşma şansı buldular.

Levent Şahverdi Arşivi

Yunan kentlerinin kültürü erken dönemde büyük ölçüde Orta Doğu ve İran modellerine dayanıyordu. 6. yüzyılda İyonya ileri gelenlerinden birçoğunun ilim, servet veya tecrübe edinmek için Mısır'a, İran'a, hatta Hindistan'a seyahat ettiklerini biliyoruz. Fakat Yunan kent devletlerinin siyasi yapısı doğudaki krallıklardan radikal olarak faklıydı. Her şeyden önce güçlü bir monarşi ve ruhban sınıfı yoktu. Dolayısıyla, görüş ayrılıklarını çözecek ve resmi hakikati tebliğ edecek bir merci yoktu. Şehirlerin yönetimi profesyonel idari kadrolardan yoksun, çok başlı ve çok sesliydi. Bir kentte dışlanan veya yenilgiye uğrayanın, aynı dili ve kültürü paylaşan başka bir kente sığınması nispeten kolaydı.

Bu koşullar sayesinde Yunan kentleri, başka çağlarda ve başka coğrafyalarda eşine ender rastlanan bir düzeyde müzakereye ve fikir tartışmasına dayalı bir kültür inşa ettiler. Merkezi otoritenin yokluğunda, mantık ve belagat yoluyla rakiplerini alt etme sanatlarına sarıldılar. Öncelikle akıl yürütmenin ve ikna etmenin yöntemlerini keşfetmeye giriştiler. Miletli Thales, Efesli Herakleitos ve Samoslu Pythagoras bu uğraş çerçevesinde felsefe (*philosophia*) adı verilen disiplini kurdular.[1] Doğanın değişkenliği altında yatan 'madde' nedir, ve dolayısıyla var olmak ne demektir ve bilmek ne anlama gelir sorularını insanlık tarihinde belki ilk soranlar olmasa da ilk yazanlar onlardı. Miletli Hekataios, çeşitli kentler ve kavimler hakkında anlatılan efsaneleri derleyip akılcı analize tabi tutarak tarih (*historia*) ve coğrafya (*geographia*) disiplinlerinin temelini attı. Thales ve Pythagoras her çiftçinin bildiği pratik tarla ölçme tekniklerini

1. İyonya filozofları hakkında eldeki en önemli kaynak Diogenes Laertios'un (MS 3. yüzyıl) *Meşhur Filozofların Hayatları ve Görüşleri*'dir.

Levent Şahverdi Arşivi

teorem ve ispat sistematiğine oturtarak yer ölçümü (*geometria*) biliminin kurucuları oldular. MÖ 530 dolayında Atina, kentin güncel ve manevi meselelerini her yıl kamu bütçesinden finanse edilen törensel oyunlarla dile getirme geleneğini başlatarak tiyatro (*theatron*) sanatının yolunu açtı.

Dönemin Mısırlı ve İranlı seçkinleri, Yunanları "gevezelik" ve "hafifmeşreplik" ile suçlayarak aşağıladılar.[2] Aralarında arazi açısından en büyüğü olan Efes'in kontrol ettiği topraklar bugünkü Selçuk ilçesi kadarken devasa İran İmparatorluğuna kafa tutmaya kalkışmalarını istihza ile karşıladılar. Milet kenti Pers egemenliğine karşı bir isyan başlatınca 494 yılında kenti yerle bir edip halkını kılıçtan geçirdiler, hayatta kalanları Basra taraflarına sürdüler.[3] Yunan direnişinin elebaşı olarak gördükleri Atina'ya karşı o güne dek görülmemiş büyüklükte ordularla sefer düzenlediler. Bu süreçte, Yunanların kent kültürünün sanılandan daha çetin ceviz olduğu anlaşıldı.

2. Gore Vidal'ın *Yaratılış* adıyla Türkçeye çevrilen romanı (*Creation*, 1925) Antik Çağda Doğuluların Yunan'a bakışına dair aydınlatıcı bilgi sunar.

3. Herodot, *Tarih* §6.20.

Levent Şahverdi Arşivi

Atina ve İskender

5. yüzyılda Atina kenti Ege çevresindeki Yunan kentleri üzerinde tahakküm kurmaya çalıştı. Bu çabanın önündeki başlıca engel, Perslerin etki alanı içinde olan Anadolu sahili kentleriydi. Denizde Atina'nın tartışılmaz üstünlüğü vardı. Ancak nüfusu az olduğu için etkili bir kara kuvvetine sahip değildi.

Atina'nın bu handikapı beklenmedik bir şekilde giderildi. Kuzey Yunanistan'da tarımcı bir kabile toplumu olan Makedonlar 4. yüzyılda birleşerek güçlü bir krallık kurdular; 338 yılında Atina ve müttefiklerini yenerek tahakküm altına aldılar. Atina böylece bağımsızlığını kaybetti, ancak kronik zaafı olan ordu sorununu çözme yönünde büyük bir adım atmış oldu.

Çağlar boyunca 'Büyük' lakabıyla anılacak olan İskender[4] 336 yılında henüz yirmi yaşındayken Makedon tahtına geçti. Bunu izleyen on üç yılda, tarihte benzerine az rastlanan bir serüvene girişerek Pers İmparatorluğunu yıktı ve bilinen dünyanın büyük bir bölümünü egemenliği altına aldı.

İskender'in seferi başlangıçta Ege kıyısındaki Yunan kentlerini Pers egemenliğinden kurtarmak gibi sınırlı bir hedefe yönelikti. 334'da Pers ordusu Biga yakınındaki Granikos'ta beklenmedik bir hezimete uğrayınca bu hedefe kolayca ulaşılmış oldu. Perslerin Batı Anadolu ilinin başkenti olan Sardes (Salihli-Sart) ve peşinden Efes ve Halikarnas İskender'e teslim oldular. Ancak Makedon ordusu Anadolu'dan ayrılır ayrılmaz Perslerin karşı saldırıya geçmesi kaçınılmazdı. Bu yüzden İskender bir yıl kadar İç Anadolu ile Güney sahillerini tarayarak galibiyeti-

4. İskender'in Yunanca adı Aleksandros "er-güder" demektir. Bu isim İslam geleneğinde Arapça belirtme edatıyla Al-İksender olarak yorumlanmış, Farsça ve Türkçeye İskender olarak yerleşmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

ni perçinlemeye çalıştı. Nihayet bugünkü Dörtyol yakınındaki İssos Ovasında şahın asıl kuvvetleri Makedon ordusuyla karşı karşıya geldi. Persler bir kez daha bozguna uğradı. Bu noktadan itibaren İskender'in hedefi Yunan sahillerini güvenceye almak değil, Pers İmparatorluğunu sistemli olarak zapt etmekti. Suriye, Filistin ve Mısır'ın düşüşünden sonra Erbil yakınında Perslerin son direnişi kırıldı. Galip ordu İran'ı ve Afganistan'ı baştan başa aşarak Özbekistan'a kadar ilerledi. Bir süre Hindistan'ı da fethetme hayali kurduktan Hind (İndus) Nehri kıyısından geri dönmeye karar verdi. İskender Babil'e yerleşerek Makedon ve Yunan egemenliği altında kurulacak yeni dünya imparatorluğunu tasarlamaya girişti. 323 yılında kapıldığı içki ve sefahat alemlerinin etkisiyle 33 yaşında öldü: Komutanları – Antipater, Lysimakhos, Ptolemaios, Kassander, Selevkos ve diğerleri – bir müddet imparatorluğu bir bütün olarak sürdürmeye çalıştılar. Ancak 301 yılında Afyonkarahisar yakınında gerçekleşen İpsos savaşından sonra her biri kendi yoluna giderek bir dizi rakip krallığa bölündüler.

İskender haleflerinin Roma'nın nihai galibiyetine dek 200 ila 300 yıl süren hâkimiyeti 'Helenistik Çağ' adıyla anılır. Helenistik sözcüğü burada 'Yunanlaştırıcı' anlamındadır. Aslen Yunan olsun veya olmasın Yunan dilini ve töresini benimseyen, 'Yunanlaşan' bir kültür kastedilmiştir. Tüm Yakındoğu ve Akdeniz coğrafyasında muazzam bir kültürel dönüşüm çağıdır.

Levent Şahverdi Arşivi

Helenistik Çağ

Helenistik krallar döneminin en belirgin özelliği Yunan dilli kentlerin sayısındaki dramatik artıştı. MÖ 300'ü izleyen yıllarda sadece Anadolu'nun Fırat batısında kalan kısmı ile Suriye ve Filistin'de yüz kadar yeni kent kuruldu ya da var olan yerleşimlere kent statüsü verildi. Birkaçını sayalım: Batıda Aleksandria Troas (Ezine Dalyanköy), Pergamon (Bergama), Smyrna (İzmir), Magnesia (Ortaklar), Philadelphia (Alaşehir), Stratonikeia (Muğla Eskihisar), Aphrodisias (Geyre), Laodikeia (Denizli), Apameia (Dinar), Pisidia Antiokia'sı (Yalvaç); kuzeyde Prusa (Bursa), diğer Apameia (Mudanya), Nikeia (İznik), Nikomedia (İzmit), Amastris (Amasra), Amasia (Amasya), diğer Laodikeia (Ladik), Eupatoria (Erbaa); güneyde Attaleia (Antalya), Perge, Aspendos, Side, Selevkeia (Silifke), Tarsus, Aleksandrion (İskenderun), diğer Antiokia (Antakya), diğer Selevkeia (Samandağı), Nikopolis (İslahiye), Edessa (Urfa)...

Kent statüsünün gayet somut bir pratik anlamı vardı: Sur ve tapınak yapımı gibi kamu yatırımları için yerel halkı vergilendirme yetkisi. Bundan, yerel yöneticilerin neden kent statüsü kazanmaya can attıkları kolayca anlaşılır. Doğal olarak, vergi tahsilatı için kentin bir askeri kuvvete ihtiyacı vardı. Zira dünyadaki hiçbir toplum ve hiçbir birey askeri tehdit ile yola getirilmedikçe vergi ödemez. Müstakil askeri kuvvet sahibi olmak ise, kentlerin dış ilişkilerinde nispi bağımsızlığını koruması anlamına geliyordu. Diğer yandan kent statüsü hemen her zaman krallar tarafından bahşedilmiş bir haktı. Vergilendirme konusunda nihai güvencesi krallığın gücüydü. Bu realite, daha eski dönemin aksine, Helenistik şehirlerin kraliyet kurumuna göbekten bağlı olması anlamına geliyordu. Krallar arasındaki çatışmalar

Levent Şahverdi Arşivi

tahammül sınırını zorladığında, bu bağımlılık tüm kentlerin az çok gönüllü olarak Roma İmparatorluğunun egemenliğini kabul etmeleriyle sonuçlanacaktı.

Helenistik bir kenti kent yapan kamu yatırımları vazgeçilmez birkaç birimden oluşuyordu. En önemlisi ve mimari açıdan her zaman en çarpıcı olanı, Antik Yunan mimarisi tarzında inşa edilmiş ve Yunan tanrılarından birine adanmış olan Tapınak'tı. Yerel tanrılar eski Yunan panteonunun jenerik tanrılarına asimile edilerek Helenleştirildiler. Bazıları bölgesel, hatta evrensel üne sahip ziyaretgahtı; dışarılı ziyaretçiler sayesinde kente önemli bir gelir kaynağı sağladılar.

Kentin vazgeçilmezi olan bir diğer kamu kurumu, ergen ve yetişkin erkekler için aynı zamanda hem okul, hem spor kulübü, hem sosyal dernek işlevi gören Gymnasion idi. Gymnasion'suz bir kent düşünülemezdi. Eski Atina tiyatrosu tarzında inşa edilmiş bir Tiyatro toplu gösteriler ve meclis oturumları için, yine Atina'nın kopyası bir Stadyum koşu yarışları için elzemdi. Daha zengin kentlerde bunlara ek olarak kütüphane (*bibliotheke*), kamu hamamı (*balnearion*), dinleti mekanı (*odeion*), ziyafethane (*bouleuterion*), meclis binası (*prytaneion*), hatta Mısır İskenderiye'sindeki gibi, kütüphane, sanat galerisi ve yüksek öğretim kurumu işlevlerini birleştiren ilim evi (*museion*) vardı. Bu kurumlar Helenistik kentleri önceki dönemin Anadolu kale-kentlerinden ve aşiret tipi yerleşimlerinden net olarak ayırdılar. Aynı şekilde, kral sarayı çevresinde gelişen Mezopotamya ve İran başkentlerinden de nitelikçe farklı bir yapılanmayı ortaya çıkardılar.

Helenistik kentlerin ortak dili Yunancaydı. Halk dili ve köylü dili başka olabilirdi. Bu devirde Anadolu'da konuşulan dillere ilişkin bilgimiz kısıtlıdır; Milattan hemen sonraki yıllarda ya-

Levent Şahverdi Arşivi

zan coğrafyacı Strabon, fazla ayrıntı vermeksizin, kendi döneminde konuşulan Yunanca hariç 17 dilden söz eder. Antakya ve Urfa havalisinde güçlü bir kültürel geleneğe sahip olan Aramice, uzun bir süre hemen hiç yazılı eser bırakmadığı halde şüphesiz canlıydı. Yunanların 'Küçük Ermenistan' adını verdiği Sivas ve Malatya'da Ermenice en azından Roma dönemine dek canlılığını korudu. Amasya'da 'Beyaz Suriyeliler' diye anılan halk muhtemelen bir Sami diline sahipti. İç Anadolu'da Frigçe, Galatça, Lykaonca, Pisidçe, Lidya dili ve eski Anadolu dillerinden türeyen çeşitli yerel diller Milat sonrasına dek biliniyordu. Ermenek yöresinde İsaurya halkı en azından MS 5. yüzyıla dek başına buyruk bir aşiret yaşantısını sürdürdü. Fakat Fırat batısının yeni tip kentlerinde kültür dili, medeniyet dili, seçkin sınıf dili, vergi dili, ordu amirinin dili Yunancaydı. Kendi kökeni ve evde öğrendiği dil ne olursa olsun, 'şehirli' olmaya özenen biri Yunanca konuşmaya ve yazmaya, hatta Yunancasını mümkün mertebe MÖ 5. yüzyıl Atina lehçesine benzetmeye mecburdu. Ailesine gerçek veya hayali Yunan şecereleri atfederek, atalarının tanrılarına Yunan mitolojisinden dayanaklar bularak puan kazanırdı. Yerli diller "aşağı" ve "cahilce" idi. Belki bu yüzden, Helenistik Çağın geniş kapsamlı ve üretken entelektüel yaşamında yerli halklara ve yerli dillere dair çok az ipucu buluruz.

Bu tablo Anadolu'da Roma hâkimiyeti çağında Yunan kültürel nüfuzunun peyderpey artmasıyla devam etti; MS 4. yüzyıl başında Hristiyanlığın galibiyeti ile pekişti.

Levent Şahverdi Arşivi

Galat parantezi

Yunanların Galat, Romalıların Kelt adını verdiği halklar MÖ 1. binyılda Batı ve Orta Avrupa'nın büyük bölümüne hâkim iken, MÖ 3. yüzyıla doğru güneyden Latinlerin, kuzeyden Germenlerin baskısı altında kaldılar. MÖ 1. yüzyılda Galya'yı (Fransa) kaybettiler. Milat sonrasında sadece Britanya adalarında tutunabildiler.

MÖ 281 yılında Brennus (Brenn) liderliğinde büyük bir Galat güruhu Yunan ana karasını istila etti. Üç yıl sonra ana gruptan ayrılan üç Galat aşireti Trakya'yı talan ettikten sonra İstanbul kapılarına dayandı. İstanbulluların yüklü bir fidye ve karşıya geçmek için tekne temin etmesi üzerine şehri yağmalamaktan vazgeçip Anadolu'ya devam ettiler. 270 dolayında Salihli yakınında Antiokhos'un fillerle takviye edilmiş ordusuna yenildikten sonra İç Anadolu'ya yerleştiler. Pessinus (Ballıhisar), Ankyra (Ankara) ve Tavion'da (Yozgat Büyüknefes) üç aşiret krallığı kurdular.[5] Bölgenin eski halkı olan Frig'leri egemenlikleri altına aldılar, ancak görünüşe bakılırsa onların dini kurumlarını ve ruhban kadrolarını benimsediler. Akınlarıyla çevre bölgelere korku salmaya devam ettiler. Asıl Galat ülkesi dışında Bursa Orhaneli'nde, Balıkesir-Susurluk tarafında, Akşehir Gölü'nün kuzeydoğusunda, Eskişehir Kaymaz kasabası civarında çeşitli başına buyruk Galat gruplarının faal olduğunu Yunan ve Roma kaynaklarından ve arkeolojik bulgulardan öğreniyoruz.

MÖ 189'da Romalılar Galatları Ankara yakınında ağır bir yenilgiye uğrattı. Roma ordusu İç Anadolu yaylalarını kapladığı söylenen kesif ormanları da bu vesileyle yakıp yok etti. 88-64

5. Titus Livius, *Roma Tarihi* §38.16; Strabon, *Coğrafya* §12.5.2.

Levent Şahverdi Arşivi

yıllarında Pontus kralı Mithradat'ın Roma'ya karşı başlattığı genel ayaklanmaya Galatlar da katıldılar, ancak yenildiler. 64'te Roma güdümünde birleşik Galatia krallığı kuruldu. Ancak MÖ 25'te bu krallık da lağvedilerek başkenti Ankara olan bir Roma eyaletine dönüştürüldü. Bu eyalet Anadolu'da Hristiyan dininin ilk tutunduğu yerlerden biri oldu. Galat dili bölgede muhtemelen 4. yüzyıla dek konuşulduktan sonra yerini Rumcaya bıraktı.

Galat epizodu Anadolu'nun etnik ve kültürel geçmişine dair basit genellemelerin ne kadar yanıltıcı olabileceğine dair ilginç bir örnektir.

Levent Şahverdi Arşivi

Anti-Helenistik Doğu

Kendilerine Hay adını veren ve eski Urartu kralları soyundan geldiklerine inanan Ermeni egemenleri, Fırat'ın doğusunda, Erzincan'dan Sevan ve Urmiye Göllerine uzanan alana hâkimdi. Pers egemenliği çağında Ermeni kültürü yoğun İran etkisi altında kaldı. İskender fethinden sonra ülke bir süre Selevkos oğullarının yönetimine girdi ise de Helenistik tarzda bir şehirleşme ve Yunanlaşma eğilimi göstermedi. MÖ 190'da Selevkos'ların zayıflamasını fırsat bilen Artaşes Armenia Krallığını ilan etti. Sonraki altı yüz küsur yıl boyunca bu krallık İrani isimler[6] taşıyan hükümdarlarca yönetildi. Sürgündeki Kartaca lideri Hannibal'in teknik danışmanlığıyla kurulan kraliyet başkenti Artaşat (şimdi Aras Nehrinin karşı yakasında Khor Virap) haricinde bu dönemde kayda değer ve kalıcı bir şehir kurulmadı. Kral Tigran'ın MÖ 67'de kurmaya giriştiği Tigranakert henüz inşa halindeyken Romalılar tarafından tahrip edildi; sonraki dönemde izi ve hatta anısı dahi kalmadı.[7] Ermeni egemenleri Yunan tarzı şehirler yerine dağ başındaki kalelerde oturmayı tercih ettiler. Yaz aylarını maiyetleri ile birlikte çadırlı ordugahlarda geçirdiler.

Yunan kültürünün Milat öncesinde Ermeni ülkesine nüfuz ettiğine dair tek kayda değer belirti Kral Tigran'ın Yunan di-

6. Artavasd, Tigran, Tiridat, Arşak, Vağarşak, Khosrov, Pakur, Varazdat. Orta çağlara dek Ermeni asilzadeleri hemen her zaman İran, sıradan halk ise Hristiyan adları taşırlar.

7. Romalı tarihçiler Plutark (*Lucullus* §25-36), Tacitus (*Annales* §14-15), Appianus (*Mitridat Savaşları* §12) ve Cassius Dio (*Tarih* §36) Tigranakert'in kuruluşu ve yıkımı konusunda bilgi verirler. Tacitus'a göre (§15.5) şehir Nusaybin'in 37 mil kuzeyinde, Strabon'a göre Kürd Dağı (Cudi Dağı) yakınındaydı. Tanımlanan yer Kurtalan yakınında halen kalıntıları görülen Erzen Kalesine veya bunun biraz kuzeyindeki Golamasiya (Yeşilyurt) harabesine uyar. MS 4. yüzyıldan sonra bazen yakıştırıldığı Amid (Diyarbakır) kentiyle alakası yoktur.

Levent Şahverdi Arşivi

yarından getirttiği rahiplere emanet ettiği, Yunan tanrılarına adanmış bir dizi tapınaktı. Bu olayda birkaç husus dikkati çeker. Birincisi, tapınaklara konacak tanrı heykelleri Tigran'ın babası zamanında (MÖ 95'ten önce) Yunan ülkesinden getirildiği halde uzun yıllar yerlerine konamamıştı. İkincisi, Yunan rahipleri "ülkenin iç kısımlarına gitmekten çekindiği"[8] için tapınaklar Ermenistan'ın batı ucunda, Kemah, Erzincan ve Muş'ta inşa edildi. Üçüncüsü, Tigran zamanında Yunan tanrıları Zeus, Artemis, Herakles ve Afrodit'e ithaf edilen tapınaklar, dört yüz yıl sonraki yazılı kaynaklarda İran tanrıları Aramazt, Anahit, Vahakn ve Astğik adlarıyla anılmaktaydı.[9] Öyle anlaşılıyor ki Yunan adetleri Ermeni ülkesinde dirençle karşılaştı ve zaman içinde İrani kültüre asimile edildi.

Fırat'ın batısı ile doğusu arasındaki sosyal yapı ve kültür farkı, iki bin yılı aşkın zaman sonra, bugün de etkisini hissettirir.

8. Horenli Movses, *Ermeni Tarihi* II.14.

9. Bkz. Agathangelos, *Aziz Grigor'un Yaşamı* §4 ve Zenob Glak, *Taron Tarihi*.

Levent Şahverdi Arşivi

Roma Barışı

Roma İmparatorluğu Helenistik krallıkların attığı temeller üzerinde yükseldi.

Vergi toplayan ve bir kısmıyla kamu yatırımları yapan kentler, imparatorluğun ana kurumu ve siyasi dayanağıydı. Helenistik dönemde kurulanlara, Roma çağında hepsi imparator fermanıyla ihdas edilen ve hemen hepsi imparator adı taşıyan yeni kentler eklendi. Birkaçını anımsayalım: Hadrianopolis (Edirne), Arkadiopolis (Lüleburgaz), yeni baştan kurulan Konstantinopolis (İstanbul), Aureliopolis (Havran), diğer Arkadiopolis (Tire), Maksimianopolis (Tefenni), Klaudiopolis (Bolu), Germanikopolis (Ermenek), Germanikia (Maraş), Sebastia (Sivas), Kaisaria (Kayseri), Titiopolis (Anamur-Kalınören), Pompeiopolis (Mersin-Viranşehir), diğer Pompeiopolis (Taşköprü), Justinianopolis (Sivrihisar), Theodosiopolis (Erzurum)... Türkiye tarihinin hiçbir döneminde Roma çağındaki kadar yoğun ve sistemli bir şehirleşme görülmedi. Anadolu ve Suriye toplamında kent sayısı en az iki yüzü, bazı sayımlara göre beş yüzü buldu. Kent statüsü kazanan her yerleşimde, harabeleri günümüze dek gelmiş olan görkemli kamu yapıları inşa edildi. Nakit para sirkülasyonu daha önce görülmemiş – ve muhtemelen 19. yüzyıla dek bir daha görülmeyecek – boyutlara ulaştı. Kaliteli seramik ve metal eşya üretimi patlama yaptı.

Entelektüel üretimde de aynı şekilde bir patlama yaşandığı şüphesizdir. Fakat bu dönemin yazılı ürünlerinin büyük bir bölümü 4. ve 5. yüzyıllarda Hristiyanlık davası uğruna tahrip edildiği için günümüze kalan miras sınırlıdır.

İmparatorluğun şehir kurmak kadar önemli diğer politika-

Levent Şahverdi Arşivi

sı kale yıkmaktı. Anadolu coğrafyasının tipik bir unsuru olan kaleler yol boylarında ve diğer ekonomik kaynaklar yakınında haraç kesen yerel egemenlerin sığınağıydı. Dolayısıyla vergilendirme babında şehirlerin rakibiydi. MÖ 66 ile 64 yılları arasında Anadolu'nun doğu kesimlerine bir dizi sefer düzenleyen Romalı general Pompeius'un sadece İsaurya'da (Ermenek) yüzden fazla kale yıktırdığı, aynı politikayı Dağlık Kilikya (İçel) ve Pontus'ta (Şebinkarahisar, Tokat, Kastamonu) sürdürdüğü kaydedilir. İmparatorluğun ilk yüzyıllarında ısrarla saf dışı edilen kaleler ancak 6. yüzyıl sonlarına doğru yeniden Anadolu panoramasının tipik bir parçası haline gelecektir.

İmparatorluğun hayati önem atfettiği bir başka işlev yol yapımı idi. Başkent Roma'yı imparatorluğun 4. yüzyılda sayıları 113'ü bulan eyaletlerine bağlayan yollar öncelikle askeri sevkiyatı ve vergi tahsilatını kolaylaştırmak amacıyla inşa edildiler, ancak kaçınılmaz olarak şehirler arası mal ve kültür alışverişinin gelişmesine de katkıda bulundular. Aynı şekilde, ordu istihkam birlikleri tarafından inşa edilen su yolları (*aquaeductes*), şehirlerin kurulmasında ve artan nüfusu barındırmasında kritik bir rol oynadı.

Sistemin nihai güvencesi elbette Roma lejyonları idi. MÖ 1. yüzyılın aralıksız iç savaşlarından ve maceracı generaller döneminden sonra, Augustus'un MÖ 30'da tek başına iktidarı sağlamasıyla beraber Roma ordusu evrensel iktidarın ana kurumu ve dayanağı haline geldi. Nitekim, bu tarihten itibaren devletin başına verilen *imperator* unvanı basitçe "ordu komutanı" demekti.

Roma lejyonları imparatorluğun her bölgesinden devşirilen profesyonel askerlerden oluşurdu. Uzun yıllar orduda hizmet ettikten sonra emekli edildiklerinde genellikle askeri *colonia*'la-

Levent Şahverdi Arşivi

ra iskan edilir ve bir arazi ile ödüllendirilirlerdi. Maaşları üç ayda bir merkez hazineden gümüş akçe (*denarius*) ile ödenirdi. İmparatorluğun belli başlı kentlerine konuşlanmış olan garnizonlar, bulundukları kent için muazzam bir nakit gelir kaynağı idi.

'Roma Barışı' (*pax Romana*) adı verilen düzenin temelindeki askeri yapı, 6. yüzyıl ortalarında imparatorluk hazinesinin iflası ve ordu maaşlarının ödenemez hale gelmesine dek çeşitli rötuşlarla sürdürüldü.

Roma Barışı'nın getirdiği getirdiği diğer yenilik, tüm Akdeniz havzasına şamil olan hukuk sistemi idi. Ortak hukuk sayesinde şehirlerarası iş yapan kişi, ihtilaf halinde başvurabileceği az çok tutarlı bir yargı merciine sahipti. Dolayısıyla şehirler arasındaki en yaygın savaş nedenlerinden biri büyük ölçüde giderilmiş oldu.

İmparatorluğun – Türkiye dâhil – doğu vilayetlerinde kentlerin ortak dili her zaman Yunanca idi. Latince öncelikle ordu diliydi. Ordu emeklileri için kurulan kolonilerde bir veya iki kuşak boyunca mezar taşı ve sözleşmelerin Latince yazıldığını, daha sonra Yunancanın hâkim olduğunu görürüz. Latincenin başat olduğu diğer alan hukuktu. 6. yüzyılda Jüstinyen İstanbul'da Roma hukuku külliyatını derlediğinde kullandığı dil Latinceydi.[10] Ancak aynı yüzyılın devamında profesyonel ordunun iflasından sonra Latin dili adım adım hukuk alanını da terk ederek Türkiye coğrafyasından silindi.

10. Halen Kıta Avrupası'nda medeni hukukun temelini oluşturan *Corpus juris civilis*, 529-534 yılları arasında İstanbul'da Tribonianus başkanlığında bir komisyon tarafından derlendi. *Codex* (imparator kanunnameleri), *Digesta* (yargı içtihatları), *Institutiones* (hukuk teorisine giriş) ve *Novellae* (yeni kanunlar) olmak üzere dört bölümden oluşur.

Levent Şahverdi Arşivi

İmparatorluğun kısa süreli ataklar dışında kalıcı bir hâkimiyet kuramadığı Fırat doğusunda ise, ne Yunanca ne de Latince kayda değer bir üstünlük sağlayamadılar.

Levent Şahverdi Arşivi

Roma'nın büyümesi ve durması

Doğu Akdeniz havzasında Roma hâkimiyetini kolaylaştıran başlıca etken İskender'den sonra türeyen Helenistik krallıklar arasındaki amansız çekişmeydi. Romalı generaller bu kavgalarda kah bir tarafa, kah öbür tarafa yardım ederek çatışmaları kızıştırdılar ve nispeten kısa bir süre içinde Doğu Akdeniz dünyasının tamamına hâkim oldular. İskender haleflerinin en güçlüsü olan Selevkosların MÖ 190'da Magnesia (Manisa) meydan muharebesinde yenilmesiyle Roma genişlemesi önünde ciddi bir rakip kalmadı. MÖ 133'te Bergama krallığı (bugünkü Ege Bölgesinin tümü), ardından Bithynia (Bursa ve Batı Karadeniz), biraz sonra Suriye, Kilikya (Adana-Mersin) ve Pontus (Orta Karadeniz) Roma lejyonlarına boyun eğdi. Galatia (Ankara), Kapadokya (Kayseri), Armenia Minor (Sivas) ve Kommagene'de (Adıyaman) yerli şeflere emanet edilen bağlı krallıklar lağvedilerek bu yerler doğrudan Roma yönetimine bağlandı. Uzun süre bağımsızlığını koruyan Likya Federasyonu (Fethiye-Demre) MS 43'te kendi rızasıyla imparatorluğa katıldı.

Fırat doğusunda ise Roma aynı hız ve kararlılıkla ilerleyemedi. Buradaki başlıca sıkıntı Roma hâkimiyetinin ana dayanağı olan Yunan kentlerinin yokluğu idi. Diğer bir faktör, İskender şokundan bir müddet sonra yeniden dirilen İran'ın, MÖ 250'den sonra Part'lar (Türkçe diğer adı: Eşkâniler) ve bilhassa MS 225'ten sonra Sasaniler önderliğinde inatla direnmesi oldu. Yerel egemenler kah bir tarafa, kah öbür tarafa meylederek Roma-İran dövüşünün kalıcı bir sonuca bağlanmadan yedi yüz yıl sürmesine hizmet ettiler.

Crassus'un MÖ 53'teki başarısız Mezopotamya seferinden başlayıp MS 628'de Heraklius'un aldatıcı barışına dek geçen

Levent Şahverdi Arşivi

yedi yüz yıllık sürede Roma ile İran arasında büyük çaplı yirmiyi aşkın savaş sayabiliyoruz. Bu savaşlarda tarafların hiçbiri kalıcı bir üstünlük kazanamadı. MS 114'te Traianus Ermenistan Krallığını zapt ederek *Armenia Maior* adıyla eyalet düzenine sokmaya çalıştı, ancak dört yıl sonra halefi bu maceradan vazgeçip Fırat sınırına çekildi. 298-99'da eş-imparator Galerius egemenlik alanını Dicle kıyılarına kadar büyüttü; ama otuz yıl kadar süren bir egemenlikten sonra Romalılar Dicle hattından geri püskürtüldüler. 359'da İran Şahı II. Şahpur Diyarbakır'ı zapt ederek Fırat kıyılarına dayandı fakat tutunamadı. 387'de iki imparatorluk anlaşarak her ikisi için çıban başı olan Ermeni topraklarını aralarında paylaştılar. Rize-Silvan-Nusaybin hattında belirlenen sınır sonradan defalarca ihlal edilse de yaklaşık 250 yıl boyunca referans değerini korudu; Türkiye coğrafyasında günümüze dek etkisi süren kültürel ve siyasal izler bıraktı.

Doğuda istikrarlı bir egemenliğin kurulamayışı, her iki imparatorlukla girift ilişkileri olan, her ikisine karşı özerkliğini koruyan, sürekli el değiştirdikleri için kalıcı bir siyasi yapıya kavuşamayan yerel kavimlerin varlığını sürdürmesine yardım etti. Fırat batısının antik kavimleri Yunan ve Roma egemenliği altında tamamen erirken, Fırat'ın doğusundaki kavimler – Gürcüler, Lazlar, Ermeniler, Süryaniler ve Araplar – Romalılaşmaya direndiler; bir ölçünün ötesinde İranlılaşmaya da maruz kalmadılar.

Levent Şahverdi Arşivi

İmparatorluk reformu

MS 235'i izleyen yıllarda imparatorluk art arda askeri kalkışmalar ve iç savaşlarla çalkalandı. Elli yıllık bir sürede elliyi aşkın askeri komutan imparatorluk sahasının tümünde veya bir bölümünde egemenlik iddia ederek kendi adına sikke bastırdı.

Anarşiye son vermek amacıyla Diocletianus (284-305) ve haleflerinden Konstantin (306-337) kapsamlı bir yönetim reformuna giriştiler. Reformun ilk göze çarpan adımı hükümdar seçimiyle ilgiliydi. İmparatorluğun doğusuyla batısında birer imparator ve birer yedek imparator atanmasını öngören *tetrarşi* (dörtlü yönetim) modeli, bir dizi denemeden sonra 4. yüzyıl sonlarında kalıcı hale geldi. Buna paralel olarak imparatorluğu oluşturan eyaletler daha küçük parçalara bölünerek, eyalet komutanlarının isyan kabiliyeti kısıtlandı.

Asıl can alıcı düzenleme, merkezi hükümete bağlı bir sivil bürokrasinin kurulması ve doğrudan vergilendirme yetkisini üstlenmesiydi. Bu sayede emperyal yönetim ilk kez bir askeri yaptırım organı olmanın ötesine geçerek gerçek bir devlet teşkilatı niteliği kazanmaya başladı. Bürokrasi, doğası gereği, hızla dallanıp budaklandı; toplumsal seçkinlerin büyük bir kesimini içine çeken dev bir teşkilata dönüştü. Her geçen yıl kamu harcamalarının daha büyük bir payını emdi. Vergi artışları devlet kadrolarını doyurmaya yetmeyince paranın değeri düşürülerek ek finansman yaratıldı. Bunlara paralel olarak devlete ve devletin başına kutsallık atfeden bir ideoloji şekillendi. Hükümdar (*dominus*) ve maiyeti, teşrifat ve şatafat halesiyle çerçevelendi. İstanbul hükümdarlarının ayırt edici özelliği olan zengin saray protokolü 20. yüzyıl başlarına dek hemen hiç nitelik değiştirmeden sürdürülecekti.

Levent Şahverdi Arşivi

Konstantin kenti

Diocletianus sabit bir başkent seçmeksizin imparatorluğu uzun süre Nikomedia'dan (İzmit) yönetti. Konstantin bir adım daha ileri giderek eski Byzantion'da kendi adıyla anılacak görkemli bir başkent inşa etti. 324 yılında temeli atılan Konstantin kentinin ana işlevi büyük bir hızla büyüyen saray erkanı ile merkezi bürokrasiyi barındırmaktı. Cumhuriyetçi geleneklerini sürdüren Roma bu işe uygun değildi. 3. yüzyıl başına dek Roma'da hüküm süren imparatorlar beyaz toga giyer ve en az kendileri kadar köklü şecereye sahip senatörler tarafından eşitler arasında birinci sayılırlardı. 3. yüzyıl imparatorları askerdi; karargahta yaşardı. Şimdi ise tanrının yeryüzündeki gölgesi olan imparatorlar çağına gelinmişti ve onlara layık bir payitaht gerekliydi.

Yeni başkent imparatorluğun demografik ve ekonomik ağırlık merkezine daha yakındı. Dolayısıyla vilayetlerden toplanan verginin merkeze daha az fireyle ulaşması ve olası dirençlerin daha hızlı kırılması mümkün olacaktı. Şehrin askeri açıdan imparatorluğun başlıca iki ilgi odağını oluşturan Alman ve İran sınırlarına eş uzaklıkta olması da yer seçiminde rol oynadı.

11 Mayıs 330'da büyük törenle açılışı yapılan Konstantinopolis, kuvvetle merkeziyetçi bir imparatorluğun başkenti olma özelliğini sonraki 1592 yıl boyunca korudu. İmparatorluğun asıl nüfuz alanı uzaktaki uçlardan peyderpey çekilip, başkentin iki yakasında yaklaşık eşit büyüklükte iki kanada yoğunlaştı. Tuna ile Fırat nehirleri arasındaki saha, bir Byzantion – veya Konstantinopolis – İmparatorluğu niteliğini kazandı.

Bugünkü Türkiye devleti, bir bakıma, şimdi İstanbul adını verdiğimiz bu kentin emperyal mirasıdır.

Levent Şahverdi Arşivi

Bizans

Türkçe tarih anlatımında yer etmiş olan "Bizans" sözcüğü, İstanbul kentinin kadim adı olan Byzantion'un Fransızca telaffuzudur. İmparatorluğun merkezinin bu kente taşınmasından sonraki dönemine "Bizans" adı verilmesine Batılı tarih yazımında 16. yüzyıldan itibaren rastlanır; 18. yüzyılda bu uygulama standart hale gelir; 20. yüzyıl başında Türkçeye de yerleşir. Gerçek dünyada İstanbul hükümdarları bu ismi hiç kullanmadılar. Buna rağmen genel kültürümüzün bir parçası haline gelmiş olan bir terimi bu kitapta zaman zaman kullanmaktan kaçınmayacağız.

İslam aleminde Roma İmparatorluğunun adı "Rûm" olarak bilinir. Osmanlı Türkçesine Arap ve Fars kültüründen alınmış olan bu isme de öykümüzde "'Roma İmparatorluğu" ve "'Bizans" ile eş anlamlı olarak yer vereceğiz. "Rum Sultanlığı" deyimi ile "Roma/Bizans İmparatorluğu" arasındaki fark bir vurgu farkından ibarettir.

Levent Şahverdi Arşivi

Hristiyanlık

Diocletianus ile Konstantin arasındaki en çarpıcı ayrım, Hristiyan dinine yaklaşımlarıydı.

Diocletianus Hristiyanlığın devlet otoritesi için bir tehdit olduğu kanısındaydı. Bu nedenle iktidarının son yıllarında son derece kanlı bir baskı operasyonuyla Hristiyanları ve Hristiyanlığından şüphe edilenleri yok etmeye çalıştı. Ancak bu politika arzu edilen sonucu vermedi. Aksine, Hristiyan hareketinin daha da fanatik bir çizgiye evrilmesine yol açtı. 313'te Konstantin ve eş-imparatoru Licinius, yayınladıkları Milano Fermanı ile imparatorluk çapında Hristiyan dininin icrasını serbest bıraktılar. 325'te Konstantin'in himayesinde toplanan İznik Konsili Hristiyan dininin ilkelerini açıklığa kavuşturduğu gibi, yeni dinin imparatorluk dâhilinde devlete paralel bir teşkilat olarak örgütlenmesini de düzenledi. Ertesi sene imparatorun annesi Helena'nın Kudüs'te Hakiki Haç'ı keşfetmesi, Hristiyanların ortak bir fiziksel simge etrafında birleşmesine giden yolu açtı. 361-363'te son pagan imparator Julianus'un Hristiyan hâkimiyetini kırma teşebbüsü hüsranla sonuçlandı. 380 ile 391 arasında bir dizi fermanla imparatorluk sathında Hristiyanlarca benimsenenler dışındaki tüm dini tören ve yapılanmalar yasaklandı. Antik tapınaklar yağmalandı ve yıkıldı; Antik öğretilerin kitapları imha edildi, rahipleri öldürüldü.

Yeni dinin ayırt edici özelliklerinden biri, tüm toplum sınıflarına şamil olmak üzere dini eğitimi teşvik etmesiydi. Bunun sonucu, o tarihe kadar arka planda dahi olsa varlığını sürdüren Anadolu dillerinin topyekün ortadan kalkması oldu. İbadet ve eğitim dili olan Yunanca – halk arasında bilinen adıyla 'Roma dili' veya 'Rumca' – Fırat batısında o tarihten sonra tek dil hali-

Levent Şahverdi Arşivi

ne geldi. Fırat doğusunda ise Hristiyanlığı benimseyen kavimler tıpkı Rumcanınkine benzer bir evrimle kendi ulusal dillerini öne çıkardılar. Ermenice ve Gürcüce Hristiyanlaşmanın doğrudan bir sonucu olarak 5. yüzyıl başlarında ilk kez yazıya döküldü. Süryani dili uzun bir aradan sonra yoğun olarak yazılı metin üretmeye başladı. Araplar ise ancak 7. yüzyılda ve çok farklı koşullarda yazılı kültüre geçecekti.

Hristiyanlığın çok kısa bir sürede kazandığı zaferi açıklamaya teşebbüs eden zengin bir tarih literatürü mevcuttur. Ancak sunulan tezlerin büyük bir bölümü, inanç değişimini inanç değişimiyle açıklamak gibi bir döngüsel akıl yürütmeyle yetinirler. Neden Hristiyan oldular? Çünkü kıyamet korkusu, çünkü yeni ahlak, çünkü Doğu dinlerinin etkisi, vb. Daha gerçekçi bir bakış açısı belki şu etkenleri de göz önüne almalıdır:

1. Antik Çağ dini bir şehir ve kavim diniydi. Her kentin ve her aşiretin kendi tanrısı veya tanrıları vardı. Bu tanrılar Yunan panteonunun tanrılarıyla özdeşleştirilse de, örneğin Efes Artemis'iyle Sardes Artemis'i veya Perge Artemis'i aynı tanrıça değildi. Öyküleri ve ibadet usulleri farklıydı, tapanları da ortak bir cemaat oluşturmuyordu. Birbirinden taş çatlasa 100 km. mesafede hüküm dağıtan Didim Apollon'u ile Klaros Apollon'u taban tabana zıt, hatta bazen düşman öğretilere sahipti. İmparatorluğun getirdiği şehirler üstü cemaat (*oikoumene*) duygusu evrensel bir din ihtiyacına ve yerel tanrıları aşan bir üst-tanrı arayışına yol açtı.

2. İmparatorluk sathına yayılan türlü dini akımlar arasında özellikle Hristiyanlar, erken tarihten itibaren güçlü bir dayanışma ağı kurmayı başarmıştı. Başka bir şehre giden Hristiyan kişi oradaki cemaate kolayca kabul edilmekte,

Levent Şahverdi Arşivi

ağırlanmakta, dostluk ve yardım görmekteydi. Bu sayede Hristiyanlık büyük bir toplumsal güç haline geldi.

3. Diocletianus'un zulmü muhtemelen istenen sonucun tam tersini doğurdu. Hristiyanlık şehitleri "aziz" mertebesine yükseltilerek yeni dinin ana odağı haline geldiler. 4. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren imparatorluğun her kasabası ve pek çok köyü, yerel kimliğin can damarı haline gelen bir şehit öyküsüne ve şehit mezarına kavuştu. Yeni dinin tapınağı olan kiliseler, mimari açıdan büyük ölçüde şehit türbelerinden esinlendi.

4. Bütün bunlardan daha önemli olmak üzere yeni din, bir tür paralel devlet teşkilatı doğurdu. Konstantin döneminde her kente dini yargı yetkisine sahip bir 'gözetici' (*episkopos*) ve il merkezlerine bir baş-gözetici (metropolit, başpiskopos) atandı. Kilise sosyal hizmetler örgütlemeye, bağış ve vakıf yoluyla gelir elde etmeye, taşınmaz mülk edinmeye ve dolayısıyla yerel ve emperyal siyasete aktif olarak müdahale etmeye başladı.

Hristiyan kilisesinin 4. yüzyılda oluşan bürokratik teşkilatını imparatorluğun aynı dönemde oluşan bürokratik yapısının bir yansıması olarak görebiliriz. Bizzat imparatorların teşvikiyle kurulan bu paralel teşkilat, emperyal bürokrasinin doğal bir devamı ve tamamlayıcısı mıydı? Yoksa onun aşırı güçlenmesine karşı bir denge unsuru olarak mı gelişti? Tartışmaya değer bir sorudur.

Levent Şahverdi Arşivi

İmparatorluğun krizi

İmparatorluğun batı yarısı 5. yüzyılda barbar istilalarıyla altüst oldu. 476'da son batı imparatorunun tahttan çekilmesiyle batı illerinde devlet ve ordu teşkilatı ortadan kalktı. İmparatorluğun doğu yarısı ise daha yüz ila yüz elli yıl kadar istikrar ve refahını korudu. Doğuda imparatorluk ancak Jüstinyen'in (527-565) son yıllarında devlet hazinesinin tükenmesiyle çöküşe geçti. Batının aksine doğuda Roma Devleti hiçbir zaman yok olmadı. Yeni bir idari yapılanmayla, daha yoksul ve daha güçsüz bir aktör olarak varlığını 900 yıl daha sürdürdü.

Mali krizin belirtileri 5. yüzyıl ortalarından itibaren hissedilmişti. Sebeplerden biri, tarih yazımında her zaman vurgulandığı üzere, batıda Barbar akınlarına, doğuda İran'a karşı sürdürülen aralıksız savaşlardı. Muhtemelen daha belirleyici olan yapısal sebep ise saray erkanı ve bürokrasinin çığırından çıkan maliyetiydi. Mali sıkışıklığın sonuçlarını o çağdan günümüze kalan mimari mirasta net olarak izleyebiliriz. 5. yüzyılda imparatorluk taşrasında kayda değer hiçbir yapı inşa edilmedi. Günümüze kalanların hemen hepsi başkent İstanbul'dadır ve Antik çağ yapılarından farklı olarak hepsi hükümdar kesesinden finanse edilmiştir.

Yaşlı bir bürokrat olan imparator Anastasius (491-518) sıkı para politikasıyla bütçeyi denkleştirmeyi ve ordu maaşlarını aksatmadan ödemeyi başardı. Ancak genç Jüstinyen aynı politikayı sürdürmeye teşebbüs ettiğinde başkentte muazzam bir ayaklanmayla karşı karşıya geldi (Nika İsyanı, 532). İktidarını korumak için kesenin ağzını açmaktan başka çaresi yoktu. İzleyen yıllarda Roma imparatorluğu eşi görülmemiş bir yapılaşma hummasına tanık oldu. Daha sonra birçok hükümdarın ve 1930'larda Key-

Levent Şahverdi Arşivi

nes'in yol göstericiliğinde Başkan Roosevelt'in fark edeceği üzere, genel yoksullaşmanın kısa sürede etkili çaresi kamu kesesinden yatırım seferberliği açmaktı. Dönemin simgesi ve başyapıtı İstanbul'da yeniden inşa edilen Ayasofya kilisesidir. Efes, Ravenna ve Antakya'daki anıtsal kiliseler, Rize'den Nusaybin'e uzanan hat boyunca sıralanan yüze yakın kale, Urfa, Erzurum ve Silvan'ın surları, Sakarya köprüsü ve İstanbul'da fantastik boyutlardaki Zeuksippos Hamamı aynı mali reflasyon politikasının ürünleriydi.[11]

İstihdam artırmaya ve refahı tabana yaymaya yönelik diğer politika savaşa yüklenmekti. Ordu bir yandan İtalya ve Kuzey Afrika'yı yeniden imparatorluk hükmü altına almak için 19 yıl süren sonuçsuz savaşlara girerken (535-554), bir yandan İran'a karşı Laz meselesinden başlayıp 22 yıl süren bir çatışmaya sürüklendi (540-562). Bunlara 541-549 arası Akdeniz dünyasını kasıp kavuran veba salgını eklendi.

Sonuç olarak imparatorluk maliyesi iflas etti. Maaşı ödenemeyen ordu dağıldı. Yaklaşık bin yıldan beri Roma egemenliğinin can damarı olan lejyonlar tarihe karıştı.

Bizans'ın 6. yüzyıl ortalarını izleyen yılları karanlıktır. 570'e doğru yeni bir askeri düzenin ipuçları görülür. Tarihçilerin *pronoia* sistemi adını verdiği yeni sistem İran'da Sasani düzeninin bir benzeri ve daha sonra Abbasilerin ve Osmanlı'nın benimseyeceği *ikta* sisteminin öncüsüydü. Güvenilir askeri şeflere belli bir sahanın vergisini toplama yetkisi verildi; karşılığında savaş halinde bir miktar askeri birlikle imparatorun yardımına koşmaları şart koşuldu. Böylece devlet kesesinden para çıkmayacaktı. Ancak (tuz vergisi, gümrük harçları ve imparatorun şahsi mülkünün gelirleri

11. Tarihçi Prokopios'un 550 yılı dolayında yazdığı *Binalar Kitabı* (*Peri Ktismaton; On Buildings*) Justinyen çağının binalarını anlatır. Türkçe çevirisini bulamadık.

Levent Şahverdi Arşivi

gibi birkaç kalem dışında) bütçeye vergi geliri de girmeyecekti.

Yeni düzen, Anadolu ve Balkanlarda izleri bugüne dek hissedilen sonuçlar doğurdu.

1. Para sirkülasyonu çarpıcı oranda düştü. Tüm Roma coğrafyasında Justinyen sonrası birkaç yüzyıla ait sikkelerin toplam sayısı Justinyen döneminin kırkta biri kadardır. Genel yoksullaşmaya paralel olarak lüks tüketim malları ve sanat üretiminde büyük düşüş yaşandı.

2. Taşranın en önemli nakit gelir kaynağı olan askeri garnizonlar kapanınca, özellikle batı Anadolu'daki kentler yoksullaştı ve bir kısmı terk edildi.

3. Kıdemli savaşçılardan ve maceracılardan oluşan yeni bir askeri aristokrasi ortaya çıktı. Bu insanların birçoğu Slav, Ermeni, Arap, Acem ve hatta Türk gibi yabancı soylardandı. 1071'den sonra ülkeye dolan Türk savaşçıları bu sistem içinde kendilerine kolayca yer buldular.

4. Yeni askeri seçkinler şehirlerden çok, kuşatmaya dayanıklı kalelerde oturmayı tercih ettiler. Sarp bir yere kurulmuş kale ile dışarıda kendiliğinden türeyen pazar yerinden oluşan yeni tip kasabalar ortaya çıktı. Bugün Fırat batısındaki Türkiye kent ve kasabalarının büyükçe bir kısmı Antik şehirlerden değil, 6. yüzyıldan sonra beliren bu kale-kentlerden evrilmiştir.

5. Devletin el çektiği kamu hizmetlerinin bir bölümünü kilise üstlendi. Eğitim, yaşlı ve yoksulların bakımı, seyahat ve konaklama hizmetleri, sağlık hizmetleri kilisenin bir yan kuruluşu olan manastırlara ihale edildi. Bu hizmetleri finanse etmek için, kilisenin önceleri gönüllü bağışa dayalı gelirleri adım adım zorunlu kilise vergisine dönüştürüldü. Böylece, Bizans'ın son yüzyıllarının en büyük siyasi sorununa dönüşecek olan kilise hâkimiyetinin temelleri atıldı.

Levent Şahverdi Arşivi

İslam devrimi

İslam dininin göz kamaştırıcı başarısını hazırlayan koşulları 451 yılında toplanan Halkedon, yani Kadıköy Konsilinden başlatabiliriz.

Düşünce tarihinde genellikle ezoterik doktrin tartışmalarıyla anılan bu konsilin kararları hukuki ve idari nitelikte otuz kanundan ibaretti.[12] Özetle Halkedon'da Hristiyan kilisesi idari açıdan sıkı sıkıya İstanbul patrikliğinin otoritesine tabi kılındı; manastırların özerkliği kısıtlandı; kilisenin hiyerarşik yapısı pekiştirildi; ruhban sınıfını ilgilendiren ceza ve ödüller tanımlandı. Merkezi yönetime alışık olan Anadolu eyaletleri bu reformları kolayca benimsediler. Roma, papalığın rütbesini düşüren bir maddeye itiraz etti. Buna karşılık doğu eyaletleri isyan bayrağını açtılar. İskenderiye Patrikliğine bağlı Mısır ile Antakya Patrikliğine bağlı Suriye'nin Fırat doğusunda kalan kesimi Konsil kararlarını tanımadı. Kısa süre sonra Ermeniler de onlara katıldı. Böylece Kıpti, Süryani ve Ermeni kiliseleri, evrensellik iddiasındaki Roma-İstanbul aksına meydan okuyarak Hristiyanlık bünyesinde ayrı bir hizip oluşturdular. Arap fetihlerinden sonra Mısır ve Suriye halkının büyük bir bölümü İslam'ı hızlıca benimseyecek, Ermeniler ise İslamlaşmaya direnecek fakat Rum'a karşı İslamlarla ittifak etmeyi seçecekti.

Ayrı bir muhalefet hizbi olan Nestorcular (Nasturiler) Rum tarafında takibata uğrayınca İran'a iltica ettiler. İran'ın sınır kenti Nusaybin'de yüzyıllarca etkisini sürdürecek ve ileride İslam medreselerinin modelini oluşturacak bir okul kurdular. Şah I. Kavad (488-531) zamanında Nestorculuk, Zerdüşti İran'ın

12. Konsil zabıtları ve kanunnameleri pek çok kaynakta yayınlanmıştır. Ör: Norman P. Tanner, *Decrees of the Ecumenical Councils* (1990), vol. I p. 87 ff.

Levent Şahverdi Arşivi

resmen tanınan ve teşvik edilen Hristiyan mezhebi haline geldi. İran etkisi altındaki Arap diyarlarında, örneğin Güney Irak'taki Hire'de, Katar, Oman ve Yemen'de Nasturi piskoposlukları kuruldu. İslam düşüncesinin ilk oluşumunda Nasturi geleneğinin etkisi barizdir. İslam geleneğinde kuvvetle vurgulanan tevhid düşüncesi, ikon yasağı ve Hz. İsa'ya ilişkin İslam öğretisi, Nasturi Hristiyanlığın belirgin izlerini taşır.[13]

602-628 yılları arasında yirmi altı yıl süren büyük Rum-İran savaşı, her iki imparatorluğu çöküşün eşiğine getirdi. Savaşın ilk yıllarında üstünlüğü ele geçiren İranlılar 610'da Suriye ve Filistin ile Ermeni illerini işgal ederek on sekiz yıla kadar elde tuttular. 628'de İran'ın yenilgisi, bölge halklarının Roma'dan sonra İran'a bağlılığının da sarsılmasına yol açtı. Nasturi Arap kralı Numan'ın İran Şahı Husrev emriyle idamından sonra Arap kabilelerinin birleşerek 610 ila 623 gibi bir tarihte Zikar (ذي قار) muharebesinde İran ordularını yenmesi, öteden beri İran taraftarı olan Nasturi Arapların yeni arayışlara girmesine zemin hazırladı.

Böyle bir siyasi ortamın bağrında doğan İslam hareketi, İran'ın kesin yenilgisini izleyen dört yıl içinde tüm Arap yarımadasını etkisi altına aldı. 638'de Suriye ve Filistin, 640'ta Mısır hemen hiç direnmeden Araplara teslim oldu. 636 ve 640'ta Sasani İran hezimete uğrayarak haritadan silindi. Ermeni ülkesinde 640'ta başlayan Arap akınları Bizans destekli güçlü bir direnişle karşılaştı. Ancak direnişin önderi olan Gevaş Beyi Teotoros Rştuni 652/653'te Araplarla anlaştı. Hristiyan

13. Arap dünyasında Nasturiliğin yayılmasına dair ana kaynak 11. yüzyılda yazıldığı sanılan *Siirt Vakayinamesi*'dir (çev. Celal Kabadayı, Yaba Y. 2010). Baum & Winkler, *Die Apostolische Kirche des* Orients (2000; İng. *The Church of the East: A Concise History*, Routledge 2003) Sasani ve Arabistan Nasturileri hakkında etraflı bilgi verir.

Levent Şahverdi Arşivi

dinini ve yerel feodal düzenlemeleri korumak kaydıyla Arap egemenliğini tanımayı kabul etti.

Arap fethi Fırat'ın kıyılarında durakladı. İslam akınları sonraki üç yüz yıl boyunca Fırat batısını enkaza çevirse de İslam dini ve Arap yönetimi Anadolu'da tutunamadı. Sadece Suriye ile birlikte fethedilen Kilikya'da Araplar kalıcı bir egemenlik kurabildiler.

Levent Şahverdi Arşivi

Anadolu ve Rumeli'nin yıkımı

Rum diyarının 550 dolayında başlayan çöküşü Arap fetihlerinden sonra tam bir yıkıma dönüştü. MS 550 ile 980 yılları arasında Bizans İmparatorluğunun hiçbir yerinde kayda değer bir anıtsal yapı inşa edilmedi. Nüfus her yerde azaldı. Arap akınlarına maruz kalan Sivas, Kayseri, Karaman gibi sınır bölgeleri büyük ölçüde terk edildi. Yazılı belge üretimi bin yıldan beri görülmemiş seviyelere düştü.

Balkan vilayetleri 600-610 yıllarında İran savaşını fırsat bilen Slav kabilelerinin istilasına uğramıştı. İstilayı izleyen 250 yılda bu bölgelerden günümüze gelen hemen hiç yazılı kayıt olmadı. Ege adalarının birçoğu boşaldı. Terk edilen adalar ancak II. Nikiforos'un (963-969) doğu seferlerinden getirdiği Suriyeli Hristiyanlarla yeniden iskan edilebildi.

726 yılında III. Leo bir dini reform programı başlatarak, başka şeylerin yanısıra, ibadette tasvirlerin kullanılmasını yasakladı. Tasvir yasağı şüphesiz İslam pratiğinden esinlenen bir karardı ve muhtemeldir ki Bizans toplumunda taraftar bulan İslami eğilimleri tatmin etmeye, ya da –daha doğrusu– onların önünü kesmeye yönelikti. Ancak kilise, ikon-kırıcılık (*ikonoklazm*) adını verdiği bu politikaya şiddetle direndi. Yüz yirmi yıla yakın süren zaman zaman kanlı bir mücadeleden sonra 843 yılında ikon yasağı nihai olarak kaldırıldı. Kilisenin imparatorluk yönetimine karşı zaferi anlamına gelen bu olay, günümüze dek Ortodoks kilisesince mübarek bir yortu olarak kutlanır.[14]

Bizans ülkesinde İslam etkisini düşündüren bir başka hadise, 7. yüzyıl sonlarından itibaren adını duyuran Pavlikçiler hareketiy-

14. Ortodoksluk Yortusu (*Κυριακή της Ορθοδοξίας*) Büyük Oruç'un ilk Pazar günü kutlanır. Genellikle Mart ayına rastlar.

Levent Şahverdi Arşivi

di. Bu akımın mensupları prensip olarak Hristiyan inancını korumakla birlikte kilise kurumuna ve ruhban hiyerarşisine karşıydı. Günümüzdeki Alevi örgütlenmesini andıran bir sivil dini önderlik yapısına sahiptiler. Etkinlik alanları Fırat'ın batısında sonraki yüzyılların Alevi yayılım sahasıyla örtüşmekteydi. 843 dolayında Arapların desteğiyle Pavlikçiler Arapların Tefrikiyye yani "hizipçiler" veya "partizanlar" adını verdiği bir müstahkem kent kurup Bizans'a meydan okudular. Bu isim günümüz Türkçesine Divriği şeklinde gelmiştir. Bizans'ı uzun süre uğraştıran partizanlar isyanı ancak 878'de bastırılabildi. Yenilen mezhepçilerin bir bölümü bugünkü Bulgaristan'da Plovdiv yöresine sürgün edildi.[15]

797'de İmparatoriçe İrini küçük yaştaki oğlunu tahttan indirerek kendini imparator(içe) ilan etti. Bu olay, kadın hükümdar fikrine –henüz– alışık olmayan Batı ülkelerinde bardağı taşıran damla olarak değerlendirildi. Kağıt üzerinde hâlâ İstanbul'a bağlı olan İtalyan kentleri baş kaldırdılar. 800'de Frank kralı Karl (Şarlman), İtalyanların desteği ve Papa'nın takdisiyle Roma İmparatoru ilan edildi. Bu tarihten sonra İstanbul'un Avrupa üzerindeki nüfuzu asgari düzeye indi. Batı ve Doğu kiliseleri arasındaki son köprü 1054 yılında atıldı. Katolik, yani "evrensel" adını benimseyen Batı kilisesi, müstakil bir hükümdar kimliğini kazanan Roma Patriği (Papa) önderliğinde siyasi egemenlik mücadelesine girdi. Ortodoksluk yani "gerçek öğreti" iddiasını elden bırakmayan Doğu kilisesi ise hükümdarın siyasi vesayetinden hiçbir zaman çok uzaklaşamadı.

---

15. Pavlikan öğretisine dair en kapsamlı kaynaklar Sicilyalı Petros'un 868 tarihli *Historia Manichaeorum*'u ile Patrik Photios'un 867 tarihli reddiyesidir. Carl Dixon, *The Paulicians: Heresy, Persecution and Warfare on the Byzantine Frontier* (2022) her iki eserden geniş çaplı çeviriler sunar. Pavlikan isyanlarının tarihi Theophanes, K. Porphyrogenetos ve Kedrenos'un vekayinamelerinde anlatılır.

Abbasiler kontrolü kaybediyor

Arap İmparatorluğunun yönetimini üstlenen Emevilerin heybetli çağı 89 yıl, Abbasilerinki 111 yıl sürdü. İlkinin Aşil topuğu halifeliğin askeri gücünü oluşturan Arap aşiretlerinin kaotik eğilimleri, ikincisininki ise Sasanilerden miras aldığı idari teşkilatına hükmeden emir ve vezirlerin hudutsuz ihtirasıydı. Halifeler gelir ve asker için taşra emirlerine mahkumdu. Hilafet merkezinde her iktidar krizi zuhur ettiğinde emirlerin, doğal bir refleksle, ortam yatışıncaya dek – hatta bazen yatıştıktan sonra da – merkeze fon ve asker sevkiyatını kesmeleri devletin sağlığı açısından ölümcül bir handikap oluşturmaktaydı.

813'te bir darbe ile iktidarı ele geçiren el-Memun halifeliğin yapısal zaafına etkili görünen bir çözüm getirdi. Memun gençliğinde Horasan valisi olmuş ve sınır boylarında yaşayan Türklerin askeri beceri ve sadakatine dair olumlu fikirler edinmişti. Halifeliği yıllarında Abbasi orduları 'gulam' veya 'memluk' – yani köle – statüsünde Türklerle dolmaya başladı. Kardeşi el-Mutasım 833'te Türklerden ve kısmen Türkleşmiş Orta Asyalı İrani Soğdlardan oluşan özel ordusunun gücüyle iktidara geldi. Bağdat yakınındaki Samarra'da Türk askeri birlikleri için ayrı bir kent inşa ettirdi. Halife el-Mütevekkil zamanında yalnız merkezi ordu değil vilayet ordularının tüm mevcudu ve ismi bilinen komutanların hemen hepsi Mutasım çağında Asya'dan ithal edilen Türklerden ve onların akraba ve bağımlılarından oluşmaktaydı.[16]

16. Abbasi hizmetindeki Türk emirleri ve Samarra garnizon-kenti hakkında asli kaynağımız el-Taberi, *Tarihu'l-Müluk ve's-Selatin*, 32. ila 36. ciltleridir. Modern bir değerlendirme için bkz. Hugh Kennedy, *The Armies of the Caliphs* (Routledge 2001; çev. *Halifelerin Orduları*, Selenge Y. 2022).

Levent Şahverdi Arşivi

Mütevekkil 861'de Türk komutanlarından birini görevden almaya kalkınca kölelerin sadakati üzerine kurulu iktidarın kofluğu gözler önüne serildi. Halife kendi askerlerince katledildi. İktidarı bir süre ele geçiren Otamış adlı Türk komutan bir süre sonra diğer Türk askerler tarafından öldürüldü. Onlara karşı Samarra garnizonu isyan edince Irak'ta iç savaş patlak verdi. Tüm taraflar kendilerine uygun birini halife ilan ettiler. Ardından vilayet komutanları teker teker Bağdat ve Samarra ile selamı kestiler.

861'i izleyen otuz yılda Abbasi imparatorluğunun her bucağında, beyliğini aile mülkü olarak değerlendiren Türk, Acem, Arap ve Berberi emirlerin kurduğu hanedanlar türedi. Mısır'da Tolon oğlu egemenliğini ilan ettiği gibi Suriye'ye de el attı, kendi alt-beyliklerini tayin etmeye başladı. 889 veya 890'da Türk veya Soğd asıllı Ebü'l-Sâc Azerbaycan'ı ele geçirdi. 892'de Saman oğulları Türklerden oluşan ordularıyla tüm Horasan'a hâkim oldular. Halifelik fikri ve İslam ümmeti ideali, tıpkı ölümünden yüzlerce yıl sonra Batıda gölgesi devam eden Roma İmparatorluğu gibi korunduysa da Abbasi devleti etkin bir siyasi egemenlik odağı olarak ortadan kalktı. Bağdat halifeleri zaman zaman İslam hükümdarları arasında hakemliğe soyundular, fakat fiiliyatta Bağdat civarına hükmeden yerel egemenler olmanın ötesine geçemediler.

Abbasi iktidarının parçalanması Kuzey Mezopotamya ve Ermeniye sahasında uzun zamandan beri pasif bir rolde olan Ermeni beyliklerinin, ardından Kürtlerin ve yeniden fetih iştahı kabaran Bizans'ın sahneye çıkmasına yol açtı.

Levent Şahverdi Arşivi

Ermeniler, Gürcüler

Kadim Ermeni bey hanedanlarından Bagratlılar Arap hâkimiyeti çağında Bağdat rejimine az veya çok tabi olarak henüz Doğubayazıt olmayan Bayazıt kalesinde hüküm sürmüştü. Bagratlı I. Aşot 869 yılında Ermeni kilisesi ve beyleri tarafından 'Ermeniler Başbuğu' ilan edildi. Sırasıyla Ağrı ve Erciş bölgesini ve Gürcistan sınır boylarını zapt ettikten ve Malazgirt'in Müslüman emirini yendikten sonra 885'te günün halifesinin de onayıyla 'Ermeniler kralı' unvanını aldı. Onun torununun oğlu olan III. Aşot 963'te Kars yakınındaki Ani'de yeni bir başkent kurdu.[17] Bu kentin kalıntılarının halen göreni şaşırtan 'emperyal' boyutları ve muazzam mimari zenginliği, Abbasi dünyasının marjinal bir ucunda kurulan nispeten önemsiz bir beyliğin ihtişamı hakkında fikir verir.

Bir başka Ermeni bey hanedanı olan Artsruni'ler ("Kartal oğulları") Başkale hâkimiydi. 860'lardan itibaren bir dizi irili ufaklı Müslüman beyliğini ekarte edip Van Gölü'nün doğusu ile güneyine egemen oldular. Bu bölgeye oradaki eski Pers vilayetinin adıyla Vaspurakan ("şehzade mülkü") denirdi. Artsruni I. Gagik, Ağtamar adasında görkemli bir başkent ve kilisesi halen ayakta olan ünlü manastırı kurdu. 908 yılında, akrabası olan Bagratuni'lere rakip bir krallık ilan etti.[18] Vaspurakan Krallığı 1021 yılında Bizans'a terk edilinceye dek 113 yıl devam etti. En

17. Bagratlı devletinin kuruluş ve yükseliş dönemine ilişkin birincil kaynaklar Ermeni tarihçileri Hovhannes Katolikos (924), Asoğik (1004) ve Lastivertli Aristakes'tir (1072). Her üçünün İngilizce çevirisi mevcuttur.

18. Ağtamar adasının büyük bölümü 18. yüzyılda yükselen Van Gölü'ne batmış ve geriye sadece bir tepe üzerindeki ünlü kilise kalmıştır. Kentin kuruluş öyküsü ve tasviri için bkz. Tovma Artsruni, *Artsruni Hanedanı Tarihi* zeyli IV.8 (*History of the House of the Artsrunik'*, ed. Robert W. Thompson, Detroit 1985, sf. 354 vd.)

Levent Şahverdi Arşivi

geniş zamanında Bitlis'e ve belki Batman'a dek gücünü yaydı.

Klarceti adı verilen Ardanuç ile Tao adı verilen Yusufeli-Uzundere bölgesinde Bagratlıların bir başka kolu hüküm sürdü. Abbasi kültürel dairesine ait olan Ermeni beyliklerinin aksine Tao-Klarceti beyleri Bizans vesayetine tabi olup Ortodoks dinini ve Gürcü dilini benimsediler. 400 yıl aradan sonra Gürcü krallığının ve Gürcü kültürünün yeniden oluşmasında başrolü oynadılar. 10. yüzyılın son çeyreğinde Tao hükümdarı II. Davit eliyle Erzurum'dan Muş ve Ahlat'a uzanan bölgede hâkimiyet kurdular. Artvin'in Barhal, Dörtkilise ve İşhan köylerinde, Uzundere'ye bağlı Öşkvank ve Haho'da insanı hayrete düşüren görkemli kiliseler inşa ettiler. Kağızman'ın Çengilli köyündeki dev boyutlu kilise ile Bayburt'un Varzahan köyünde şimdi artık mevcut olmayan eserler de muhtemelen onlara aittir.

Saydığımız üç beylikten geriye çoğu bugün yıkık olsa da göz kamaştıran yüzü aşkın kilise ve kale kalmıştır. Mirasın boyutları bize neyi gösterir? Bizce çıkarılacak asıl ders, evvelce Abbasi başkentine akıtılan rantın, halifeliğin tahsilat kudreti kırıldıktan sonra yerel havuzda birikmesinin sonuçlarıdır. Aynı dönemde Bizans sahasında taş üzerine taş konmadı. Arap fethi ile 9. yüzyıl sonu arasında geçen dönemde Ermeni ve Gürcü sahasında da taş üzerine taş konmuş görünmüyor. 900'den sonra patlak veren yaratıcılık hamlesi, demek ki, kültürel eğilim ve hasletlerden ziyade kamu fonlarının yönetimi ile ilgili bir sonuç olmalıdır.

Haraç veren yoksullaşır, katedral inşa etmeye nefesi yetmez.

Kürtler

Antik kaynaklarda Kardu, Kordu, Gordy adlarıyla anılan kavim Cizre yakınındaki Kürd Dağının (Cudi Dağı) kuzeyinde, bugünkü Şırnak ilinin Merkez ve Güçlükonak ilçeleriyle belki Beytüşşebap ve Hakkari yörelerinde yaşamaktaydı.[19] MÖ 1. yüzyılda kısa bir süre Ermeni krallarına boyun eğmiş, Romalılarla bir dönem ittifak etmiş, fakat yazılı tarihte bundan başka fazlaca iz bırakmamıştı. MS 10. yüzyıldan önce kendi anayurtları dışında etkinlik gösterdiklerine dair elde ciddi bir veri bulunmaz.

İslam kaynaklarında bir kavim adı olarak Kürtlerden söz edilen ilk olay, yanılmıyorsak, Musul'un Hamdani emiri Abdullah'ın kenti tehdit eden Kürtlere karşı 913-914'te açtığı seferdir. 'Kürt' adıyla ün kazanan ilk[20] önemli siyasi oluşumu 978 dolayında Bad b. Dostık veya Dûstak kurdu.[21] Hizan ile Şirvan arasındaki dağlarda aşiret reisi olduğu anlaşılan Bad, dostluk, zorbalık ve evlilik yoluyla bölgedeki Kürt aşiretlerini bir araya getirdi. Hamdaniler adına Ahlat ve Malazgirt tarafına akınlar düzenledi. Hamdanilere karşı Deylemli Büveyhilerle bir oldu; sonra Büveyhilere de isyan edip Miyafarkin'e (Silvan) yerleşti; emirliğini ilan edip sikke bastı. Bizans yardımıyla 983'te Musul'u, ardından Amid (Diyarbakır), Hasan-

19. MÖ 401'de ordusuyla buradan geçen Atinalı Ksenofon (*Anabasis* §3.5.15 - §4.4.1) Cudi Dağının kuzeyi ile Botan Nehri arasında Dicle'nin sol kıyısını 'Kardu ülkesi' olarak tanımlar. 7. yüzyıla ait Ermenice anonim *Coğrafya Risalesi*, "asıl Korduk" olarak tanımladığı bu bölgeye ek olarak kabaca bugünkü Hakkari ili ve Beytüşşebap ilçesine tekabül eden dokuz beyliği geniş anlamda Kordu ülkesine dâhil sayar. Çeviri ve eleştirel notlar için bkz. Robert Hewsen, *The Geography of Ananias of Shirak*, Wiesbaden 1992.

20. 951 dolayında Dvin (bugünkü Ermenistan) ve Gence'de (batı Azerbaycan) bir emirlik kuran Şeddadiler ilk Kürt emirliği sayılabilir, fakat literatürde 'Kürdistan' adıyla tanınan ülkeyi tanımlayan ve sınırlarını çizen Mervanilerdir.

21. Bad hakkında derli toplu bir makale için bkz. Arafat Yaz, "Mervânî Devleti'nin Kurucusu Bâd b. Dostık" (2020).

Levent Şahverdi Arşivi

keyf ve Nusaybin'i ele geçirdi. Böylece bugün Türkiye, Irak ve Suriye Kürdistan'ı olan topraklar tarihte ilk – ve şimdilik son – kez ayrı bir devlet olarak birleştirilmiş oldu. Bad'ın ölümünden sonra kaynı veya damadı Mervan'ın adıyla Mervani adını alan beylik 1005/1010 ile 1061 arasında hüküm süren Nasrüddevle zamanında altın çağını yaşadı.[22] Tuğrul Bey'in akınlarına boyun eğdi; 1095'te sona erdi. Dönemin kapsamlı tarihini kaleme alan Cizreli İbnü'l-Esir Mervani beyliğinden 'Kürtler' olarak söz eder.[23] Kendi hüküm alanlarına 'Kürdistan' adını verdiklerini Urfalı tarihçi Mateos'un 1136'da kaleme aldığı anlatımından biliyoruz.[24]

Kürtlerin tarih sahnesine çıkışıyla ilgili bir başka konu, 932 yılından itibaren Büveyhi hanedanı önderliğinde İran ve çevresindeki ülkeleri istila eden Deylemlilerle ilgilidir. Hazar Denizinin güneyindeki dağlık Deylem ülkesinden çıkan bu kavim muhtemelen Kürtçeye uzak olmayan bir İrani dil konuşmaktaydı. Türkiye'deki bazı Kürt hanedanlarının, özellikle Diyarbakır kuzeyinde Eğil ve Piran'da 11. yüzyıl ortalarından itibaren hâkimiyet kuran Pir Mansur oğullarının Deylem kökenli olabileceği bazı tarihçiler ileri sürmüştür.[25] Eğil ve Bingöl'deki Güney Zazalarına verilen 'Dimilî' adı bu hipotezi destekleyici niteliktedir.

---

22. Türkiye coğrafyasının teknik açıdan en çarpıcı taş köprüsü olan Malabadi Köprüsü bazen Mervanilere atfedilse de bu görüşün dayanağı yoktur. Silvan'lı İbnül Ezrak'ın kaydına göre ilkin 668/69 yılında Emeviler tarafından yaptırılan köprü 1144'te yıkılınca yenisi Artuklu Hüsameddin Timurtaş emriyle inşa edilmiş ve 1154'te tamamlanmıştı.

23. *El-Kâmil fi't-Tarih*, H 420 (M 1029) olayları.

24. Urfalı Tarih'inde Krdastan (Kürdistan) deyimi 1031 olayları bağlamında anılır. Bkz. özgün basım (Vağarşapat 1898) ve İngilizce, Fransızca çeviriler. H. Andreasyan'ın TTK yayınlarından çıkan Türkçe çevirisi sözcüğü nedense 'Kürdler' olarak tercüme eder.

25. Deylem ile Zaza arasındaki ilişkiye ilk değinen muhtemelen Alman Oryantalist Friedrich Carl Andreas idi (1910'lar). Deylemli istilasına ve Kürt hanedanlarıyla ilişkisine dair en kapsamlı kaynak Vladimir Minorsky'nin *La Domination des Dailamites* (İng. çev. Paul J. White 2015) ve *Studies in Caucasian History* (Cambridge UP 1953) başlıklı eserleridir.

Levent Şahverdi Arşivi

Bizans'ın dönüşü

Abbasi cephesinin dağılması Rum İmparatorluğunu da harekete geçirdi. Aslen Malatyalı bir Ermeni olan imparator I. Romanos 934'te Malatya'yı zapt ederek üç yüz yıl aradan sonra Bizans'ın doğu sahnelerine dönüşünün ilk adımını attı. Müslümanların terk ettiği kente Süryaniler ve daha sonra kuzeydoğudan göçen Ermeniler yerleşti.[26] Aynı yıllarda Rum hâkimiyetine giren Hısnı Mansur'da (Adıyaman) benzer şeyler oldu.

949'da Erzurum Rumların eline geçti. Kente Rum mezhebine mensup Gürcüler yerleştirildi. Bir süre sonra, Bizans'ın geleneksel iktidar kavgalarından birinde doğru tarafı tutan Tao beyi Davit olağanüstü yetkilerle Erzurum valisi atandı. Şehirden dışlanan Ermeniler hemen yakındaki Erzen veya Ardzn kasabasını (Türkçe Karaerz, şimdi Kahramanlar mahallesi) kısa zamanda önemli bir Ermeni yerleşimine dönüştürdüler.[27] Araplar muhtemelen bu kasabaya kıyasla Rum kentine Erzen-i Rum adını verdiler.

II. Nikiforos 964-65'te Kilikya'yı, ardından Antakya ve Kudüs'ü ele geçirdi, Diyarbakır'da Mervanilerin kuvvetlenmesine yardım etti. Erzurum hâkimi Davit yüz küsur yıldan beri Müslüman Beni Kays hanedanının mülkü olan Malazgirt'i 993'te zapt etti, Ahlat'ı kuşattı.

11. yüzyılın ilk yıllarına gelindiğinde, tarafsız bir gözlemci, Fırat'ın doğusunda İslam egemenliğinin sona yaklaştığını düşünmekte haksız olmazdı.

---

26. *Süryani Mihail Vekayinamesi* (XIII.V.538) Ermenilerin Büyük Ermenistan'dan batıya göçünün II. Vasil zamanında 986 yılında başladığını belirtir. Aynı vekayiname (XV.I.162) 1067'de Ermeni "haydutların" Malatya'daki tüm Süryani manastırlarını yağmalayarak şehri ele geçirdiklerini anlatır.

27. *Lastivertli Aristakes Tarihi*, 1048 olaylarında Ardzn kentinin yıkımını ayrıntılı olarak anlatır (*The History of Vardapet Aristakes Lastivertci*, trans. R. Bedrossian, p. 78). Aristakes, Türk istilaları anlatısını 1000 yılında Davit'in kuşkulu koşullarda ölümüyle başlatır.

Levent Şahverdi Arşivi

Rum-Ermeni çatışması

Fakat öyle olmadı. Bizans'ın doğu macerası kısa bir süre sonra kendi çelişkilerine yenik düştü. Doğu illerinin aşırı derecede parçalı yapısı Bizans'ın merkezileştirici güdülerine aykırıydı. Bölgenin dil(ler)i, kültürü, din ve mezhebi Rumlaşmaya dirençliydi. Fırat batısındaki Anadolu yoksul ve tenha iken doğu illeri yüz yıllık refah çağında kalabalıklaşmış ve kalkınmıştı. Askeri açıdan Bizans doğuyu işgal ederken demografik açıdan doğulu Ermeni ve Süryaniler batıyı istila etmekteydi. Bizans'a sempatiyle bakan Gürcüler dahi imparatora kayıtsız şartsız boyun eğmeye meyilli değildi.

Gürcülüğün şampiyonu olan Davit Erzurum'daki üssünden bölgenin büyük bir bölümünü Bizans adına denetim altına almıştı. 1000 yılında evlatsız ölünce mirasının Bizans imparatoru II. Vasil'e intikal etmesi şarta bağlanmıştı. Gürcü beyleri Ermenilerle birleşip bu antlaşmayı bozdular. Yirmi yıl süren sonuçsuz çatışmalardan sonra Vasil 1021'de büyük bir orduyla bölgeyi istila etti. Oltu'yu yaktı, Çıldır'da Gürcü-Ermeni ordularını bozguna uğrattı. Bir kış boyunca Trabzon'da karargah kurup Doğu illerinde radikal bir yönetim revizyonuna girişti. Önce Vaspurakan Kralı Senekerim krallığını Bizans'a terk etmeye zorlandı. Karşılığında babadan oğula geçmek şartıyla kendisine Sivas beyliği tevdi edildi. Ani kralı ile yapılan antlaşmada kralın ölümünden sonra ülkesinin Bizans'a devri kararlaştırıldı. Şehir nihayet 1045'te teslim edildi. Son Bagratlı kralı Gagik, ailesi, saray erkanı, ordu komutanları ve ileri gelen din adamları ile birlikte ülkesinden ayrılarak Kayseri yakınındaki bir kaleye sancak beyi olarak yerleşti.

Siyasi egemenliğin iflasıyla birlikte Ermeni ülkesinden batıya

Levent Şahverdi Arşivi

ve güneye doğru büyük bir göç akını başladı. Van havalisinden göçen bir kütle, Fırat nehrinin hemen batı – yani Eski Bizans – yakasında Arabkir ve Egin'de (Kemaliye) iki yeni Ermeni yerleşimi kurdular. Eski feodal soylardan gelen veya geldiğini iddia eden Ermeni serüvencileri Malatya'da, Gerger'de, Besni'de, Siverek'te, Rumkale'de, Maraş Zeytun'da, belki Tomarza'da kale ve güç sahibi oldular. Çukurova'nın kuzeyindeki dağlar Ermeni savaş beylerinin oyun alanına döndü.

1047 yılında doğu illerine ilk seferi düzenleyen Selçuklu akıncıları, tenhalaşmış bir ülke ve savaşçı sınıflarını kaybetmiş, moralsiz, yoksul, ve her şeyden önce Rum egemenliğine karşı intikam hisleriyle dolu bir Ermeni toplumu ile karşılaştılar.

Levent Şahverdi Arşivi

II.

FETİH

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Türklerin gelişi

Türkler İslam dünyasına istilacı olarak değil profesyonel asker olarak gelmiş ve kısa sürede askerlik mesleğini tekellerine almıştı. Abbasi devleti çözülmeye yüz tutunca kendi nam ve hesaplarına yerel egemenlik alanları kurmaya giriştiler. Halife Mütevekkil'in katlini izleyen anarşi döneminde Türk askeri şefleri gerek merkezde gerek vilayetlerde başına buyruk birer güç haline geldiler.

Egemenlik mücadelesinin kızışması doğal olarak askeri personele olan talebi artırdı. Artan ihtiyaç, anavatandaki akraba ve müttefiklerin temin ettiği kuvvetlerle karşılandı. 880'lerde Azerbaycan'a egemen olan Muhammed b. Ebilsac, 935'te Mısır'da İhşid hanedanını kuran İbni Tuğc, Semerkant yakınındaki Uşrusana'nın Türk veya Türkleşmiş İrani muktedirleriyle yakın temastaydı ve oradan aldıkları personel desteğiyle güç kazandılar. Ne var ki, hizmet akdiyle gelen Türk komutanların bir süre sonra kendi adlarına hâkimiyet kavgasına girmesi de kaçınılmaz bir akıbetti. Ünlü bir örnek Horasan'da Samanilerin başbuğu Alptekin'in memluku Sebüktekin'in 997'de efendisine isyan ederek Gazne'de ayrı hanedan kurmasıdır. Aynı senaryo sayısız başka vakada tekrarlandı.

Asya'da asker kaynağı önceleri Maveraünnehir'in az veya çok İslam etkisine girmiş olan yerleşik sahalarıydı. 1000 yılına doğru Sır Derya'nın öte yakasında göçebe olarak yaşayan Oğuz Türkleri de bolluktan pay alma çabasına girdiler. Oğuz beylerinden Selçuk oğlu İsrail (Arslan) Bey 1026'da, yeğenleri Mikail

Levent Şahverdi Arşivi

oğlu Tuğrul ve Çağrı Beyler 1035 dolayında askeri hizmet önerisiyle Gazne sultanına başvurdular. Ancak önceki emsallerinden farklı olarak göçebe Oğuzlar kadınları, çocukları ve çadırlarıyla birlikte gelmeyi şart koştular. Teklif reddedilince Gazneliye savaş açıp 1040 yılındaki Dandanakan savaşında ezici bir galibiyet kazandılar. Sahipsiz kalan Horasan ve Kuzey İran'ı istila ettiler. Kendilerine katılan Deylemli ve diğer İranlı kuvvetlerle birlikte 1043'te Rey (Tahran) ve Kazvin'i ele geçirdiler. 1047'de Ermeni ülkesine giren Selçuklu akıncıları Pasinler'deki Vağarşavan (Köprüköy) kasabasına kadar ilerledi. Ertesi yıl İbrahim Yınal komutasında daha büyük bir akın kuzeyde İspir ve Yusufeli, güneyde Bingöl, Kiğı ve Muş'a kadar olan coğrafyayı yıkıma uğrattı. Erzurum'daki Rum garnizonu direndi, fakat yakınındaki Ermeni kenti Erzen/Ardzn yerle bir edildi ve halkı esir alındı.[28] 1054'te Tuğrul Bey'in bizzat yönettiği akın Erzincan, Kiğı ve Elazığ yörelerini talan etti. Bayburt zapt edildi, ancak Malazgirt kalesi uzun bir kuşatmaya rağmen teslim olmadı.

Bu seferin ertesinde Bizans sarayı Tuğrul Bey'i "değerli hediyelerle" teskin etmeyi denedi. Buna tepki gösteren Bizans'ın doğu komutanları art arda isyan ettiler. Zira hiç kimse batan gemiyi son terk eden olmak istemez. Bizans'ın Muş valisi, emrine aldığı bir Türk kuvvetiyle yine Bizans mülkü olan Ahlat'ı yağmaladı. Bizans'ın namlı komutanlarından Gürcü Liparit'in oğlu İvane Türklerle birleşip Bayburt ve Gümüşhane taraflarında akına katıldı. 1057'de bir Türk akıncı kuvveti, belki yerli halkın ve yerel komutanların suskunluğu sayesinde, kimsenin

28. Arap tarihçi İbnü'l-Esir *el-Kâmil fi't-Tarih*'te Oğuz akıncılarının bu seferde 100.000 esir ve sayılamayacak kadar çok at, katır, ganimet ve nakit aldıklarını belirtir. Elde ettikleri ganimet on bin araba yükü imiş. *The Annals of the Saljuk Turks*, trans. D. S. Richards (2002) sf. 68.

Levent Şahverdi Arşivi

ruhu duymadan Kemah yöresine ulaştı; Erzincan ve Malatya'yı zapt ederek halkını kılıçtan geçirdi; ancak Muş Ovasında Sason dağlıları tarafından yok edildi. Aynı yıl Bizans'ın Doğu orduları başkomutanı İsaak Komnen isyan edip kısa bir iç savaştan sonra imparatorluk tahtını ele geçirdi. 1059'da onun yerine geçen X. Konstantin doğuda sürekli huzursuzluk kaynağı olan Ermeni yardımcı birliklerini dağıtıp yerine merkezden atanmış kadroları getirmeye teşebbüs etti. Bu hamle doğu cephesinin büsbütün dağılmasıyla sonuçlandı. 1064'te eski Ermeni başkenti Ani, Bizans garnizonu ile ihtilafa düşen şehir ileri gelenleri tarafından Türklere teslim edildi. 1067'de Türkler ilk kez Fırat'ı geçerek Kayseri'yi yağmaladılar.

Gittikçe derinleşen kriz ortamında, tanınmış bir asker sülalesinden gelen Romanos Diogenes Bizans ileri gelenlerinin düzenlediği bir saray darbesiyle başa geçirildi. Türk sorununu kökten çözmek umuduyla topladığı büyük bir orduyla 1071'de doğuya hareket etti. Ancak sonuç beklendiği gibi olmadı. Malazgirt Ovasında Tuğrul Bey'in halefi Alparslan'la karşılaşan Bizans ordusu mutlak bir hezimete uğradı. Doğu illerinde Bizans egemenliği bu yenilgiyle sona erdi.

Levent Şahverdi Arşivi

Fethin değerlendirmesi

Fetihle ilgili birkaç gözlemimizi burada paylaşalım:

1. Selçuklu fetihlerinin birinci evresinin hududu Fırat Nehridir. Evvelce gördüğümüz gibi bu saha daha önce üç yüz yıl boyunca İslam egemenliğinde kalmış, ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan İslam dünyasına entegre edilmişti. Bunu izleyen yüz küsur yıllık Bizans üstünlüğü problemli ve istikrarsız yapıdaydı. Dolayısıyla bölgenin Selçuklularca zaptı, teorik olarak, bir istirdat (geri alma) davası olarak meşrulaştırılabilirdi ve nitekim yerli seçkinlerin bir kısmı tarafından öyle değerlendirildi.

Malazgirt'te Bizans hâkimiyetinin topyekün çökmesi, İslam fethinin Fırat batısındaki eski Bizans topraklarına da yayılmasına imkan sağladı. Olağan koşullarda Fırat'ta durması gereken fetih hamlesi, Bizans'ın beklenmedik çöküşü sayesinde daha batıya devam etti.

2. Dönemin gerek Rum, Ermeni ve Süryani, gerek İslam kaynakları, Türk istilasının alışılmıştan öte tahripkar niteliği konusunda hemfikirdir. Bu yıkım politikasının akılcı (rasyonel) bir gerekçesi olduğu söylenebilir. Kısa vadeli amaç şüphesiz ganimetti. Uzun vadeli amaç ise göz korkutmak suretiyle ganimetin kurumsallaşmasını sağlamaktı. Yağmalanıp tahrip edilen her kasaba, diğer kasabaların ve yerel egemenlerin boyun eğip haraç ödemeye razı olması ve hatta galiplere iltihak edip haraçtan pay almaya başlamasıyla sonuçlandı. Bizans hâkimiyetinin 1047'deki ilk akından sonra 24 yıl gibi kısa bir sürede buharlaşması bu sayede gerçekleşti.

3. Fetih sözcüğü Arapça "açmak" anlamına gelir. Selçuklu fethi bu toprakların Müslüman iskanına açılması sonucunu doğurdu. İslam ülkelerinden fethedilen bölgelere göç başladı. Göçenlerin bir kısmı Selçuklu ordularını izleyen Oğuz aşiretleri ile Oğuz

Levent Şahverdi Arşivi

aşiret ve ordu sistemine intibak ederek 'Türkmen' ("Türkleşik") adını alan çeşitli Asyalı ve İrani unsurlardı.[29] Yanısıra İran ve Arap ülkelerinden göçenler vardı. Göçün rakamsal boyutu hakkında bilgimiz çok kısıtlıdır. Ancak şehirlere daha çok Acem ve Arapların rağbet ettiği, kırsal alanı ise – Halep ve Kerkük çevresi, Karacadağ, Bayburt gibi yerler başta olmak üzere – Türkmenlerin yurt edindiği söylenebilir.

4. Selçuklu devleti Alparslan'ın oğlu Melikşah saltanatında (1072-1092) yeni fethedilen yerlerde bir devlet teşkilatı kurmaya çalıştı. Ancak Melikşah'ın 1092'de katlinden sonra Selçuklu sultanlarının doğu illerinde gerçek bir etkisi olduğunu söylemek zordur. Selçukluların atadığı komutanlar 1092'yi izleyen günlerde fiilen bağımsız emirliklere dönüştüler. Başlıcaları eski Vaspurakan krallığının arazisini devralan Ahlat merkezli Sökmen Oğulları yahut Ermenşahlar, Kars'ta bir Kürt ve Türk hanedanı olan Şeddadiler, Erzurum'da Saltuk oğulları, Erzincan ve Kemah'ta Mengücek oğulları, Harput, Diyarbakır, Hasankeyf ve Mardin'de Artuk oğullarının çeşitli şubeleri idi.

Bu beyliklerden günümüze kalan muazzam boyutlu ve sanatsal açıdan son derece etkileyici yapılar – başta Divriği Ulucamii, Erzurum'da Üç Kümbetler ve Atabey Camii, 1232'de orijinalleri yıkıldıktan sonra Sökmenli geleneğini sürdüren Ahlat kümbetleri, Hasankeyf Köprüsü, Hasankeyf, Harput, Mardin ve Dunaysir Ulucamileri – Selçuk-sonrası beyliklerin varidatının merkeze gitmeyip yerel yatırımlara yönlendirildiğinin canlı kanıtıdır.

Bir başka anlatımla bu eserler, 12. yüzyıla gelindiğinde Büyük Selçuklu devletinin bölgede etkili bir tahsilat gücü olarak mevcut olmadığını gösterirler. 'Selçuklu mimarisi' değil belki 'Post-Selçuklu mimarisi' olarak adlandırılmaları daha doğru olur.

---

29. Tuğrul Bey'in 1029'da Büveyhi emiri Celalüddevle'ye yazdığı mektupta Türkmen'lerden "bize boyun eğip devletimize tabi olan kölelerimiz ve hizmetkârlarımız" olarak söz ettiğini İbnü'l-Esir aktarır (*The Annals of the Saljuk Turks*, sf. 23).

Levent Şahverdi Arşivi

Anadolu'nun fethi

Fırat'ın batısında Türk istilası yıldırım hızıyla gelişti. Malazgirt'i izleyen birkaç yılda Anadolu'nun hemen her noktası Türk akıncılarına teslim oldu. Kutalmış oğlu Süleyman Bey 1075'te İstanbul'un dibindeki İznik'i zapt ederek karargahını oraya kurdu. Süleyman'ın iki yıldan kısa sürede izlediği fetih rotası, asıl hedefinin Bizans'ın başkenti olduğunu kuşkuya yer bırakmayacak surette gösterir. 1080'de Danişmend oğlu Gümüştekin Sivas'a yerleşerek babasının adıyla anılan hanedanı kurdu. Ertesi yıl Çaka Bey İzmir kalesini zapt etti, Ege adalarına akınlar düzenlemeye başladı. Kara Tekin 1085'te Sinop'u ele geçirdi.

Bu başarıların bir yüzü şüphesiz Türklerin askeri üstünlüğü idiyse, diğer yüzü Bizans taşra idaresinin Malazgirt'ten sonra tamamen çökmüş bulunmasıydı. Etkili bir merkezi ordunun yokluğunda Rum egemenleri başlarının çaresine bakmak zorunda kaldılar. Hemen hepsi, yerel veya emperyal iktidar mücadelelerinde Türk birliklerine ve Türk komutanlarına bel bağladılar. 1078'de isyan eden Doğu Orduları Komutanı Nikiforos Botaniates, Süleyman Bey'in aktif desteğiyle İstanbul tahtını ele geçirdi. Botaniates'in komutanları arasında Selçuklu hanedanına mensup olduğu söylenen İl Basan adlı biri de vardı. 1080'de İzmir tarafında isyan başlatan Nikiforos Melissenos, yine Süleyman Bey'in verdiği desteğe rağmen İstanbul'a girmeyi başaramadı. Rumlara esir düşen Çaka Bey Bizans ordusunda en yüksek rütbelere getirildikten sonra, 1081'de Botaniates rejimi devrilince İstanbul'u terk edip kendi başına Ege'de egemenlik peşine düştü.

Rumların Türk asker istihdam etmelerinde ve Türk müttefik aramalarında anlaşılmayacak bir taraf yoktur. Öbür yandan

Levent Şahverdi Arşivi

Türk akıncıları da mesleklerini aynı kolaylıkla Türk ve Rum serdarlar altında icra etmekten kaçınmadılar. Bu süreçte Rum beylerinden birçoğu Türk silah arkadaşlarının dinini ve töresini benimsediği gibi, Türklerin de bir kısmının kendilerine cazip fırsatlar sunan Rum dünyasına iltihak etmiş olduğu şüphesizdir. 1071-sonrası Bizans ileri gelenleri arasında Türk adı ve Türk şeceresi taşıyan pek çok isim göze çarpar.[30]

Bu noktada akla gelen soru, karşılıklı geçişimin yoğun olduğu bir çağda neden Rumluğun değil Müslümanlığın sonuçta galip geldiğidir. Bu sorunun basit cevabı, tekrar, Türklerin askeri üstünlüğü olabilir. Daha ilginç bir etken ise belki Rum tarafında kilisenin oynadığı kısıtlayıcı roldür. Tüm kurumların ve toplumsal düzenin altüst olduğu bir çağda Ortodoks kilisesi, muhafazakarlığın, dogmatizmin ve geleneksel hukukun temsilcisi olmakta ısrar etti. Yeni koşullara adapte olmak yerine ne pahasına olursa olsun kurulu düzeni korumaya odaklandı. Dolayısıyla yeni bir dünyada kendilerine yer açmaya çalışan Rum muktedirleri açısından bir ayak bağı haline geldi. Eşdeğer bir kurumsal frene (henüz) sahip olmayan – savaşçılıkla dini hissiyatı birleştiren – İslam dini, bu açıdan Rum egemenlerine daha cazip gelmiş olabilir. İlk fetihler çağının ilginç dokümanları olan Battal Gazi Destanı ile Danişmendname, bu görüşü destekleyen detaylarla doludur.[31]

---

30. Rustam Shukurov, *Bizans Türkleri* (*The Byzantine Turks*, Leiden 2016) bu konuda son derece kapsamlı ve titiz bilgi sunar.

31. Her iki destanda Rum savaşçıları düşman da olsa "iyi"dir, birçoğu sonradan Müslüman olur. Kara papaz her zaman "kötü"dür. Battalname ile aynı dönemin ürünü olan Rum destanı Digenis Akritas'ta ise aşkı uğruna din değiştiren Müslüman beyinin oğlu Vasil Rum diyarını istilacılardan kurtararak barışa kavuşturur.

Levent Şahverdi Arşivi

Rum Sultanlığı

Fırat batısındaki Anadolu'nun fethinde dikkati çeken husus, fethi gerçekleştirenlerin Tuğrul ve Alparslan soyu değil, Selçuk oğullarına mensup olduğu halde Büyük Selçuklulara rakip ve bazen düşman bir kadro olmasıdır. Süleyman Bey, Tuğrul'un mensup olduğu Mikail Bey kolu ile 1020'lerden beri çatışan İsrail (Arslan) Bey'in torunlarındandı. Melikşah tarafından 'Rum Sultanlığı'na atanmış olduğu rivayeti şüphesiz retrospektif bir meşrulaştırma çabasından ibarettir. Tersine, Melikşah kendisinden izinsiz olarak Anadolu fethine girişen Süleyman Bey'i cezalandırmak için elinden geleni yaptı. Önce Porsuk Bey'i, ardından kardeşi Tutuş'u Süleyman'ın üzerine saldı ve 1086'da onu öldürtmeyi başardı; oğullarını esir aldı. Buna rağmen Anadolu beyleri Melikşah'ın 1092'de öldürülmesinden sonra Süleyman'ın zindandan kurtulan oğlu Kılıç Arslan'ı başa geçirmekte tereddüt etmediler.

Bu olaylar dizisinden, Büyük Selçuklu Sultanlığının Rum ülkesinin fethini onaylamadığı sonucu çıkmaz. Ancak Fırat batısındaki siyasi yapılaşmanın adeta doğal bir dinamikle doğudan ayrılmaya eğilimli olduğu sonucu çıkarılabilir. Nitekim Süleyman Bey'in 1083-86'daki başarısız girişiminden sonra Kılıç Arslan'ın 1103-1107'de, Rükneddin Mesut'un 1150'de, İzzeddin Keykavus'un 1216'da, Alaeddin Keykubat'ın 1228-1237'de Fırat doğusunda hâkimiyet kurma denemeleri her seferinde hüsranla sonuçlanacak ve Konya'ya yerleşen Kutalmış oğulları 'Rum Sultanı' unvanıyla yetinmek zorunda kalacaktır.

Fırat'ın batısı ile doğusu sirke ile zeytinyağı gibi ayrışmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Haçlı Seferleri

Rum Sultanlığının mantıki gereği Rum başkentinin fethiydi. Başkentinden yoksun bir Rum devleti eksik kalmış bir projeydi. 1078'de Botaniates Türk ordularıyla ve Süleyman Bey'in desteğiyle İstanbul'a girdiğinde bu hedefe ulaşmaya ramak kaldı. Ancak 1081'de bir darbeyle Botaniates'i deviren I. Aleksios, dinamik bir politikayla kaçınılmaz kaderi geciktirmeyi başardı. 1097'de kızı Anna'nın ifadesiyle 'Ohri Türklerinin lideri Tatikios' adlı birinin komutasında bir orduyla İznik'i ele geçirip başkentine yönelik yakın tehdidi uzaklaştırdı.

Aleksios'un başarısında iktidarının ilk günlerinden itibaren Avrupalı askeri şeflerle kurmaya başladığı ittifaklar kilit bir rol oynadı. Türklere karşı bir Haçlı ittifakı düşüncesi ilk kez 1086'da Felemenk Kontu Robert ile müzakere edildi. 1095'teki Piacenza Konsilinde Papa II. Urban ile diplomatik temas sağlandı. Ertesi yıl Papa bütün Avrupa halklarını bir Haçlı Seferine davet etti. 1097'de Dorylaion'da (Eskişehir) Kılıç Arslan'ın ordusunu bozguna uğratan Haçlılar Konya yoluyla Antakya'ya ve 1099'da Kudüs'e vardılar. Bu yenilgiden sonra Selçuklular Batı Anadolu'da hâkimiyeti kaybetti. Kılıç Arslan payitahtını Konya'ya taşımak zorunda kaldı. Haçlıların Anadolu içlerine yürüme teşebbüsleri ise 1101'de Merzifon ve Ereğli'de durduruldu. Sonraki 160 yıl boyunca Rum Sultanlığının hüküm alanı nispeten küçük gitgellerle İsparta-Kütahya hattında sabitlendi.

Haçlılar tarafından kurtarılmanın Bizans'a bedeli ağır oldu. Haçlı şefleri Anadolu'da Türklerden geri aldıkları yöreleri gerçi Aleksios'a bıraktılar, fakat Antakya, Urfa ve Kudüs'te Rumlara meydan okuyarak kendi hâkimiyetlerini kurdular. Sonraki yıllarda Türk ve Araplarla çatıştıkları kadar Rumlarla da çatış-

Levent Şahverdi Arşivi

tılar. Bizans vilayetleri çeşitli Frenk askeri şeflerinin ve paralı asker kumpanyalarının oyun alanı haline geldi. Nihayet 1204'te Haçlılar Rum İmparatorluğunun kurtarılaçak hali kalmadığına hükmedip İstanbul'da bizzat yönetimi ele aldılar. Bir zamanların şanlı imparatorluğu ömrünün son 370 yılında batıdan ve doğudan acımasızca bastıran iki güç arasında sıkıştı, ezildi ve parçalandı.

Konya Sultanlığı ise kısa zamanda toparlanarak İslam dünyasının parlak bir medeniyet odağına dönüştü. İslam aleminin dört bir yanından gelen şairler, mimarlar, sanatçılar, din ve tıp alimleri, tarikat önderleri, askerler, servet avcıları ve serüvenciler, fırsatlar diyarı olarak gördükleri Anadolu kentlerine akın ettiler. Anadolu'da Jüstinyen zamanından beri emsali görülmemiş bir yapılaşma ve şehirleşme faaliyeti başladı. Bugün halen merkez niteliği taşıyan Anadolu kentlerinin birçoğu – başta Konya olmak üzere, Aksaray, Ereğli, Uluborlu, Niğde, Alanya, Amasya, Niksar, Tokat, Koyulhisar ve başkaları – bu dönemde kuruldu veya yüzyıllardan beri marjinalleşmişken yeniden imar edildi. Ticaret yolları görkemli kervansaraylarla donatıldı.

Selçuklu devleti eski İran ve Abbasi imparatorlukları tarzında gevşek yapılı bir devletti. Vilayetler, kendi irat kaynaklarına ve ordularına sahip ve zorla zapt edilmedikçe babadan oğula devreden beylikler niteliğindeydi. Arap ve İran emirliklerinden kısmen farklı olarak, beylik mansıbı Türk geleneği uyarınca genellikle sultan hanedanının üyelerine bağışlanırdı. Bu gevşek yapı beylik merkezlerinin kalkınmasına, adeta saltanat başkentleri gibi gösterişli yapılarla ve prestijli kadrolarla donatılmasına yol açtı. Fakat aynı yapı, devlet açısından ölümcül bir zaafı da beraberinde getirdi. Kişisel şan ve hanedan davası güden taşra

Levent Şahverdi Arşivi

hâkimleri Selçuklu saltanatını sonu gelmez bir iç çatışma ortamına sürükledi. Süleyman Bey'den başlayarak her saltanat değişimi iç savaşla sonuçlandı. Özellikle II. Kılıç Arslan'ın 1192'de ölümünden sonra, her biri ayrı bir vilayetin beyi olan 11 oğlu ile yeğenleri ve torunları arasındaki kaotik mücadele 1223'te Alaeddin Keykubat'ın iktidarını pekiştirmesine dek ülkeyi çalkaladı. Bunu izleyen dönemde vilayetlere hanedan prensleri yerine Rum asıllı vezirlerin atanması usulü benimsendiyse de bu kez Sadeddin Köpek ve Celaleddin Karatay gibi vezirlerin entrikaları saltanatı felce uğrattı. II. Keyhusrev'in 1249'da ölümü üzerine tahtın üç oğlu arasında paylaştırılması, 1308'de son sultanın sahneden çekilmesine dek çözülemeyen bir krize yol açtı. 1242'de Anadolu'ya giren Moğollar Selçuklu'nun kronik istikrarsızlığından yararlanarak iktidar kurdular.

Osmanlı'nın yükselme çağında yönetim felsefesi haline getirdiği merkeziyetçiliğin temelinde bu deneyimlerden çıkarılan derslerin bulunduğunu düşünmek yanlış olmaz.

Levent Şahverdi Arşivi

Kilikya parantezi

Malazgirt'te Bizans'ın çöküşünden yararlanan sadece Türkler değildi. Türk beylerinin yanında Bizans komutanları, Ermeni feodalleri, hatta Frenk maceracıları doğan boşluğu doldurma mücadelesine girdiler. Bizans hizmetindeki Ermeni soylularından Vahram oğlu Filaretos, Frenklerden oluşan ordusuyla Maraş'ta imparatorluk ilan etti. Urfa ve Antakya'yı içeren alanda on dört yıl kadar hüküm sürdü. Yenilmeye yüz tutunca – oğlunun iddiasına göre – sünnet olup Türklere katılmaya niyetlendi; Kutalmış oğlu Süleyman'ın saldırısına karşı Melikşah'tan yardım dilendi.[32] Besni yakınındaki Keysun'da (Çakırhüyük) 'Hırsız' lakabıyla anılan Vasil adlı Ermeni beyi 1116'ya dek süren bir iktidar kurdu. Trabzon'da Teodor Gavras Türklerden devşirdiği bir orduyla İstanbul'a meydan okudu. Günümüzde Giresun ve Akçaabat'ta yaşayan Çepni topluluğunun Gavras'ın iskan ettiği Türklerin soyu olduğu söylenir.

Bu istisnaların en uzun ömürlüsü Kilikya adı verilen Adana-Mersin bölgesinde şekillendi. Malazgirt'in hemen ertesinde, Ani kralları soyundan geldiğini iddia eden Rupen oğulları Feke Kalesine, Artsakh'ın (şimdi Karabağ) beylerinden Hetum oğlu Oşin ise Namrun (Çamlıyayla) Kalesine yerleşerek Anadolu ile Çukurova ve Suriye arasındaki Toros geçitlerini kontrol altına aldılar. Sonraki yıllarda hem Bizans'a hem Konya Selçuklularına yenilseler de Haçlılarla kurdukları ittifaklar sayesinde ayakta kalmayı başardılar. 1189'da Rupen oğullarından I. Levon Papa'nın teşviki ve yerel Ermeni, Rum, Frenk ve hatta belki Türk

32. Oğlunun iddiası için Anna Komnena, *Aleksiad* VI.IX; Melikşah'a iltihakı için *Urfalı Mateos Vekayinamesi* CXXVIII.

Levent Şahverdi Arşivi

beylerinin ittifakıyla 'Ermeniler kralı' unvanıyla taç giydi.[33] 13. yüzyılda Yakın Doğunun en önemli ticaret limanı haline gelen Ayas'tan (Yumurtalık) elde ettiği gelirle Kilikya Krallığı kayda değer bir zenginlik ve şaşaa dönemi yaşadı. 1227'den itibaren Moğollarla kurduğu dostluk sayesinde gücünü pekiştirdi. Ancak Moğolların can düşmanı olan Mısır Memluklarının ilerlemesi karşısında tutunamadı. 1322'de Memluklar Ayas'ı zapt ederek yerle bir ettiler. Nihayet 1375'te başkent Sis'i (Kozan) ve Kapan (Geben) Kalesini ele geçirip Kilikya Ermeni krallığına son verdiler.

33. Levon'un tahta geçiş protokolünü imzalayanların tam listesi torunu Smbat Konestabl'ın vekayinamesinde aktarılmıştır. Bkz. *Chronicle of Smbat Sparapet*, ed. R. Bedrossian, vol. 2 (1151-1272) sf. 96.

Moğol egemenliği

Cengiz Han sülalesi önderliğindeki Moğollar 1220'lerden itibaren Eski Dünya'nın büyük bir bölümünü istila ederek haraca bağladılar.

İki yüz yılda İç Asya kaynaklı iki büyük istila hareketi (Timur'u da sayarsak üç yüz yılda üç büyük istila hareketi) açıklanmaya muhtaç bir hadisedir. Sebep hızlı nüfus artışı veya süvari savaşı tekniğindeki yenilikler midir? Yoksa Moğollar Türklerin başarısından mı örnek almıştır? Bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülebilir.

Türkiye coğrafyasında Moğol istilasının etkisi önce dolaylı olarak Celaleddin Harzemşah vakasında duyuldu. Bugünkü Özbekistan'da Aral Gölü güneyindeki Harezm ülkesinin hükümdarı olan bu Türk hakanı 1220'de ülkesi Moğollarca zapt edilince Afganistan'daki Gazne'ye giderek çeşitli Türk beyliklerinden ve isyancı unsurlardan oluşan bir ordu topladı. Oradan Hindistan'a geçerek Pencab ülkesini ele geçirdi. Orada tutunamayınca ordusuyla İran'a yürüyüp Tebriz'i ele geçirdi. Moğollar peşinden yetişince batıya yürüdü. Ahlat'ı yakıp yıktı. 1230'da Erzincan yakınındaki Yassıçimen'de Alaeddin Keykubat'a yenildi. Diyarbakır dağlarında tesadüfen baskın veren Kürt haydutlar tarafından öldürüldü.[34] Sahipsiz kalan orduları önce Anadolu Selçuklularının hizmetine girdiler. Sonra Anadolu, Suriye ve Filistin içlerine dağılarak eşkiyalığa ve sözleşmeli askerliğe giriştiler. Halen Batı Anadolu ve Suriye'de Horzumlu adını taşıyan toplulukların bu askerlerin soyu olduğu söylenir.

34. Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*'da Celaleddin'in öyküsünü ayrıntılı olarak nakleder. İngilizcesi için John A. Boyle, *The History of* the *World-Conqueror*, Harvard UP 1958. Ölümü için bkz. sf. 459.

Levent Şahverdi Arşivi

Moğol orduları Harzemşah'ın açtığı yoldan ilerledi. Onun zapt ettiği yerler Anadolu Selçuklularına geçince rıza bedeli olarak Konya Sultanlığını haraca bağladılar. II. Keyhusrev haraç ödemeyi kesince 1246'da Zara yakınındaki Kösedağı muharebesinde Selçuklu ordusunu perişan ettiler. Bu tarihten başlayarak Yakın Doğu'da Moğol hâkimiyetinin sona erdiği 1330 dolayına dek Konya Sultanlığı ve onun yerini alan Türk beylikleri Moğollara tabi olarak hüküm sürdüler.

Moğollar Anadolu'da doğrudan yönetim kurmak yerine sürekli taht mücadeleleriyle ayrışan Selçuklu prensleri ve onların zaafından faydalanarak ortaya çıkan yerel beyler vasıtasıyla haraca bağlamayı tercih ettiler. Erzurum, Ahlat, Sivas, Kayseri ve hatta bir dönem Konya'da üslenen Moğol valileri öncelikle tahsilat yönetimiyle ilgilendiler. Moğol vergileri altında ezilen ülke yoksullaştı. 1240'ta Amasya'dan Halep'e uzanan sahada patlak veren Baba İshak ayaklanmasının nedenlerinden biri muhtemelen ekonomik koşullardı. Diğer yandan Selçuklu maliyesinin kuruması, Konya'ya haraç ödeyen yerel egemenleri merkezle bağı koparıp kendi başlarının çaresine bakmaya sevk etti. 1250'lerde Karamanoğlu'nun isyanından sonra gitgide başına buyruk hale gelen yerel hanedanlar 1290'a doğru büsbütün müstakil beyliklere dönüştüler.

Rum Sultanlığı alanındaki Moğol tahakkümü, bazı Türk akıncılarının sultanlık sahasını terk ederek Batı Anadolu'daki Bizans topraklarına yönelmesinde de etkili olmuş olabilir.

Levent Şahverdi Arşivi

Selçuklu toplumu

Fetihler döneminde Türkiye'ye göçen Türklerin sayısı konusunda sağlıklı bilgiye sahip değiliz. Bu konuda Türk ve yabancı tarihçilerin spekülasyonlarının çoğu şüpheli verilere ve duygusal tercihlere dayanır. Türk askeri birlikleri ile Asyalı ve İranlı müttefiklerinin ülkeye büyük kalabalıklar halinde akın ettiğine dair kuvvetli tanıklıklar vardır. Ancak akınları izleyen sivil halk göçünün boyutları hakkında elimizde kayda değer bir veri yoktur. Her halükarda ülkenin yeni egemenlerine boyun eğerek – gönüllü veya gönülsüz – onların dinini ve dilini benimseyenlerin oranının göçmenlerden çok daha üstün olduğu şüphesizdir. Ezici çoğunlukla erkeklerden oluşan fatihlerin hemen her zaman yerli kadınlarla izdivaç ettiklerine dair sayısız anekdot da bu meyanda anılabilir. Son dönemdeki DNA araştırmaları bugünkü Türkiye toplumunda Asyalı genetik mirasının yüzde 10 ila 15 civarında olduğunu göstermiştir.

Fethi izleyen iki-üç yüzyılda Anadolu ve doğu illerinde Müslümanlaşmayan yerli nüfusun büyüklüğüne ve statüsüne dair bilgimiz de kısıtlıdır. Dönemin İslam kaynakları zimmi gayrimüslim nüfusa dair hemen hiç bilgi vermezler. Rum kaynakları, kendi egemenlik alanlarının dışında kalan dindaşlarıyla ilgilenmezler. Ancak İslam egemenliği altında 15. yüzyıl ortalarına dek yazılı üretime devam eden Ermeni ve Süryani katipleri, bu iki toplumun Fırat doğusundaki illerde canlı bir dini ve siyasi hayatı sürdürdüklerini düşündürür. 16. yüzyılda ülkenin ekonomik envanterini çıkaran Osmanlı tahrirleri çağında nüfus kabaca yarı yarıya Müslüman ve Hristiyan'dı.

Selçukluların ve onlarla eş zamanlı hüküm süren beyliklerin yazı dili Farsça ve Arapçaydı. Yönetim ve sanat dili Farsçaydı. Bilim ve hukuk dili Arapçaydı. Konya Sultanlığı'nın resmi tarihini yazan İbni Bibi ve çağın en ünlü şair ve düşünürü olan Mevlana

Levent Şahverdi Arşivi

Celaleddin Rumi Farsça yazdılar ve yeri geldikçe Türk dilini küçümsemekten geri durmadılar. Konya Selçuklularının unvanları (Keykavus, Keyhusrev, Keykubad) ve saltanat ideolojisinin temelini oluşturan simgeleri Fars ulusal destanı olan Şehname'den alınmaydı. Bizans tarihçileri Konya Sultanlığından daima 'Persler' olarak söz ederler. Anadolu ve doğu illerinde son derece şüpheli bir iki vaka dışında 14. yüzyıl başlarına dek Türkçe yazılmış hiçbir yazıt, ferman, risale veya şiir günümüze gelmemiştir. Bu verilerden Konya Sultanlığı sahasında Türkçe konuşulmadığı sonucu çıkmaz, zira bu dönemde kaydedilen kişi ve yer adlarının pek çoğu Türkçedir. Ancak kendilerine biçtikleri kimliğin ve benimsedikleri üst kültürün öncelikle Fars kimliği ve kültürü olduğu anlaşılır.

Yakın Doğu'da Moğol egemenliğinin çöktüğü 1316-1335 aralığında, beklenmedik bir şekilde, Türkçe yazı üretiminde patlama yaşandı. Patlama Türkiye sahası ile sınırlı değildi. Türk asıllı Memlukların yönettiği Mısır'da, Musul ve Halep'te, Altınordu Kağanlığının başkenti Volga Saray'ında, Harezm ve Semerkant'ta 1320'lerden itibaren çarpıcı bollukta Türkçe eser yazıldı. Bunlar arasında Fars klasiklerinin ve Arapça fıkıh metinlerinin Türkçe çevirileri, tarih anlatıları, manzum dini eğitim eserleri, Kuran tefsirleri, Türkçe dil öğretim kılavuzları, sözlükler, tıp ve botanik rehberleri göze çarpar.

Bu sarsıcı kültürel dönüşüm ile, Moğolların İran ve Yakın Doğu hâkimi olan İlhan'ların 1306'da İslam dinini benimsemesi ve hemen ardından İlhanlı egemenliğinin çöküşe geçmesi arasında kuvvetli bir siyasi bağ olmalıdır. Ancak bu bağın niteliği eski ve yeni tarihçilerce yeterince irdelenmiş bir konu değildir. Güvenle ileri sürebileceğimiz husus, 1071 sonrasında Türkiye sahasında askeri egemenliği elde eden Türk yönetici sınıfının, 1300'lerin başından itibaren Türklük ve Türkçe üzerine kurulu yeni bir yönetim kültürünü benimsemiş olduklarıdır.

Levent Şahverdi Arşivi

Anadolu beylikleri

Konya Sultanlığının 1290'larda dağılmasından sonra ortaya çıkan ve hemen akabinde Moğol egemenliğinin sahneden çekilmesiyle mali bağımsızlığa kavuşan sayısız beylikten on – on iki kadarı bugün hatırlanır. Bu devletçiklerin ilginç – ve yine yeterince üzerinde durulmamış – bir özelliği, her birinin hemen hemen tam olarak eski Roma/Bizans eyaletlerinden birine intibak etmesidir. Selçukluların çekirdek bölgesini ele geçiren Karamanoğulları bir yana bırakılırsa, Pisidya ve Pamfilya'da Hamitoğulları, Likya'da Teke Beyliği, Karya'da Menteşe, İyonya'da Aydınoğulları, Lidya'da Saruhan, Frigya'da Germiyan, Mysia'da Kara İsa oğulları, Bitinya'da Osmanlılar, Paflagonya'da Candaroğulları, Küçük Ermenistan ve Kapadokya'da Eretna veya Ertana hanedanı hüküm sürdü. Galatya'yı ise Ankara merkezli bir tür şehir cumhuriyeti yönetti. Kilikya'da Mısır Memluklarına haraç veren Ramazanoğlu Beyliği kuruldu. Bu yapılanma, Bizans'tan kalan yerel iktidar ağlarının 14. yüzyılda henüz canlılığını koruduğunu düşündürür.

Adı geçen beylikler 1386-87'de Yıldırım Bayezit'in kurduğu Anadoli Beylerbeyiliğine bağlandıktan sonra, beylerbeyiliğin adıyla 'Anadolu Beylikleri' olarak anıldılar. Emirdağ ve Kütahya merkezli eski Bizans askeri vilayetinin adı bu tarihten itibaren Fırat batısındaki Küçük Asya yarımadasının tümü için kullanılmaya başlandı.

Beylikler dönemi siyasi ve askeri açıdan bir kargaşa çağıydı. Aynı zaman diliminde Moğol boyunduruğundan kurtulan Anadolu, Konya Selçukluların parlak evresini andıran bir refah ve kalkınma dönemi yaşadı. Her beylik başkentinde, bugüne dek kentin başlıca cazibesini oluşturan göz alıcı eserler inşa edildi.

Levent Şahverdi Arşivi

Selçuk, Tire, Birgi, Aydın, Manisa, Milas yakınındaki Beçin, Balıkesir, Bursa, Kütahya, Afyon, Isparta, Eğirdir, Antalya, Konya, Karaman, Kastamonu, Sinop, Ankara, Kayseri, Niğde, Sivas, Amasya bu kentlerden bazılarıdır. Hemen her beylikte çarpıcı hacimde edebi ve ilmi eserler üretildi. 1330'larda iki yıl kadar Anadolu'yu gezen Tancalı seyyah İbni Battuta ülkenin kültürel ve ekonomik canlılığına tanıklık etti.

Levent Şahverdi Arşivi

Doğu beylikleri

Anadolu'da bunlar olurken, doğu illerinde Moğol tahakkümünün erimesini izleyen yüz yılda türéyen Türk ve Moğol beyliklerinden çok azı istikrara kavuşabildi. Doğu kentlerinin hemen hepsi üçer beşer yıl arayla rakip beyler ve beylik hevesleri arasında el değiştirdi. Bu yüzden hiçbirinde 1300'lerden sonraki dönemde kayda değer bir eser yapılmadığı gibi, çoğu zaman yerel iktidar mücadelelerini yazıya geçiren de olmadı. Erzurum, Malazgirt, Van, Ahlat, Urfa gibi önemli kentlerin 14. yüzyıl tarihi bugün hâlâ büyük ölçüde karanlıktır.

Yerel beylerin kör döğüşüne müdahale eden bölgesel güçler etki – ve tahsilat – alanlarını genişletmeye çalıştılar. Nispeten geniş bir alanda at koşturan bu güçlerin başlıcaları, 1) İlhanlıların sukutundan sonra İran'da bir müddet hüküm süren ve Van Gölü çevresinde üstünlük kuran Moğol Celayirliler, 2) 1365'ten sonra güçlenen Erciş odaklı Karakoyunlular, 3) Mardin ve Diyarbakır'da ikinci bir canlanma devresi yaşayan Artuklular, 4) güneyden bastıran Memluklar ve 5) zaman zaman Erzurum ve Harput'a dek el uzatan Sivas hâkimi Eretna Bey ve oğulları idi. Şimdilerde Dulkadırlı adı verilen Zü'l-Kadriye beyleri konargöçer Türkmen aşiretlerini örgütleyerek Maraş ve Elbistan'da güçlü bir egemenlik odağı oluşturdular. Bu oluşumların her biri kadim gelenek uyarınca her kuşakta kardeşler, yeğenler, evvelce sadık komutanlar ve entrikacı vezirler arasında bölünerek sonu gelmez mücadelelerde ömür tükettiler.

Moğol hâkimiyetinin sona erdiği yıllarda doğuda ortaya çıkan siyasi oluşumların bir bölüğü güncel Türk tarih yazımında büsbütün göz ardı edilir. Bunlar 1330'lardan itibaren güneydoğu illerine hâkim olan Kürt beylikleridir. Şecerelerini Eyyübile-

Levent Şahverdi Arşivi

re, Mervanilere, Emevi halifelerine ve hatta Asr-ı Saadet'in Arap komutanlarına dayandıran bu hanedanların bazıları şüphesiz Selçuklu ve Moğol dönemlerinde de yerel etkinliğe sahiptiler. Ancak Moğollar sahneden çekildikten sonradır ki Kürt kimliğini ön plana çıkararak konumlarını ve güçlerini pekiştirdiler. 15. yüzyılda Akkoyunlular ve ardından Safeviler Kürt beyliklerini tasfiye etmek için sistemli bir çabaya girdilerse de bu çabaları sonuç vermedi. Kürt beyleri Yavuz ve Kanuni çağında Osmanlı koruması altına girerek varlıklarını sürdürdüler. Doğu ve batıdaki Türk beyliklerinin aksine, mevkilerini ve kısmi bağımsızlıklarını modern zamanlara dek korudular.

Kürt beyliklerinin en ünlüsü, 24 Kürt aşiretinin ittifakıyla Bitlis'e hâkim olan Rozki veya Rojki hanedanıydı. Rozkiler zaman zaman Safevi İran'a, zaman zaman Osmanlı'ya biat ederek 1849'a dek hüküm sürdüler; Bitlis kentini kalıcı eserlerle donattılar. Hakkari'nin Şenbo unvanıyla anılan emirleri Pinyaniş aşiretinin yardımıyla başa geçtiler; Timur çağında bir müddet Van Kalesini de egemenlik alanlarına kattılar. Eruh'un Boxtî aşiretinin desteğiyle hüküm süren Azizan hanedanı Cizre'de, Nemıran ("ölümsüzler") lakabını alan çok parçalı hanedan Hizan ve Müküs'te (Bahçesaray), Mir İzzeddin sülalesi onun adını alan Hazzo'da (Kozluk), Zirkî beyleri Baykan yakınındaki Adakale'de, bazıları Türk adları taşıdığı halde Piran'ın Mırdesiler soyundan geldikleri varsayılan Bulduk oğulları Eğil, Çermik ve Palu'da, aslen Türk oldukları halde 'Kürdistan hükümdarı' unvanıyla hüküm süren Melikşah oğulları veya Melkişîler Çemişgezek, Mazgirt, Sağman ve Pertek'te Tanzimat yıllarına dek kalıcı olmayı başardılar.[35]

35. Kürt beyliklerinin şeceresine ilişkin başlıca kaynak, Bitlis hükümdarı Şeref Han'ın 1597'de kaleme aldığı Şerefname'dir.

Levent Şahverdi Arşivi

Kürt beyliklerinin yönetimi altında geniş bir coğrafyanın Süryani, Ermeni, Arap, Türk ve Kürt asıllı halkları Osmanlı yüzyıllarında adım adım Kürt dilini ve Kürt ulusal kimliğini benimsediler.

Doğu illerinde Türk ve Moğol beylikleri hızla dağılırken aslen Kürt olan veya Kürt kimliğini benimseyen beyliklerin Osmanlı şemsiyesi altında beş yüz yıl kadar varlığını sürdürmesi ilginç ve yeterince incelenmemiş bir olgudur.

Levent Şahverdi Arşivi

III.

OSMANLI İMPARATORLUĞU

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Bizans'ın üçüncü çöküşü

Bizans İmparatorluğu 6. ve 7. yüzyıllarda Jüstinyen krizi ve Arap istilasıyla, 11. yüzyılda Malazgirt hezimetiyle yıkımın eşiğine gelmişti. 13. yüzyılın son çeyreğinde Bizans'ın üçüncü ve nihai çöküşü başladı.

İmparatorluğun son evresi Anadolu'daki Türklerden çok batıdan saldıran Frenklere ve Balkanlardan inen Bulgar ve Sırplara karşı mücadele ile geçti. İki yönlü baskı altında bunalan İstanbul rejimi topraklarını – ve gelir kaynaklarını – parça parça kaybederek 1453'te son nefesini verdi.

Venedik'in ve Papalığın kışkırttığı Haçlı orduları 1204'te İstanbul'u zapt ettiğinde Bizans erkanının bir bölümü İznik'e çekilip Ege Bölgesinin büyük kısmında Ortodoks hâkimiyetini korumayı başarmıştı. İznik hükümdarı VIII. Mihail Paleolog 1261'de imzaladığı Nif (İzmir Kemalpaşa) Antlaşmasıyla Venedik'in can düşmanı Ceneviz'in desteğini kazandıktan sonra İstanbul'u yeniden ele geçirdi. Antlaşmanın bedeli ağırdı. Karadeniz ticareti ve Midilli adası Cenevizlilere bırakıldığı gibi, İstanbul'un hemen karşısındaki Galata'da bir Ceneviz kolonisi kurulmasına izin verildi. Bunu telafi etmek için Mihail yeniden Papalık ve Venedik'e yaklaştı. Ancak taleplerin ardı kesilmedi. 1274'te Fransa'nın Lyon kentinde toplanan konsilde Rum imparatoru Katolik dinini kabul etmeye ve ülkesine kabul ettirmeye mecbur bırakıldı. Bu olay Bizans toplumunda muazzam bir nefret dalgasına yol açtı. İmparatorun kızkardeşi ve başlıca taşra yöneticileri isyan ederek İstanbul hükümetine meydan okudu-

Levent Şahverdi Arşivi

lar. İsyanı bastırmak için terör yöntemlerine başvuran Mihail Ortodoks kilisesince lanetlendi ve 1282'de öldüğünde cenazesi kılınmadı.[36]

Mihail'in baskı rejimine baş kaldıran Anadolu'daki Rum beylerinin bir kısmı Türklere katıldı. 1278'da Büyük Menderes boyundaki kaleler direnmeden Menteşe Beyinin komutanı Sasa Bey'e teslim oldular. Bunu izleyen birkaç yılda Batı Anadolu'nun büyük bir bölümü, daha önce değindiğimiz Moğol baskısı nedeniyle batıya yürüyen Türk beylerinin eline geçti.

Mihail'in yerine geçen oğlu II. Andronikos yeniden Ortodoksluk politikasına dönse de çözülmenin önünü alamadı. 1298'de olağanüstü yetkilerle Anadolu komutanı atadığı İoannis Tarhaniotis Türklere karşı bazı başarılar sağlasa da, bütçe sıkıntısını aşmak için Anadolulu toprak sahiplerinin arazilerine el koymaya kalkınca kaçmak zorunda kaldı. 1302'de Türklerle savaşmak için Çanakkale ve Balıkesir tarafına gönderilen Roger de Flor önderliğindeki Katalan Kumpanyası bir süre sonra Türklerle birleşip Trakya ve Makedonya'yı yağmalamaya girişti. Andronikos ümitsizlikten doğan bir cüretle kilise mülklerini devletleştirmeye teşebbüs ettiyse de başaramadı. Bizans hükümdarının başaramadığı bu reformu kısa süre sonra Osmanlı ve diğer Türk beylikleri yürürlüğe koyacaktı.

Andronikos'un ömrünün son döneminde büyük bir çabayla hayata geçirdiği maliye reformu sayesinde elde ettiği gelirle yeniden kurduğu askeri varlığı toplam üç bin süvari ve yirmi

36. Bu döneme ilişkin birincil kaynaklar Akropolites (*Vekâyiname*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Y. 2010) ve Pahymeres Tarih'leridir (kısmi çeviri: *George Pachymérès: Bizans Gözüyle Türkler*, çev. İlcan Bihter Barlas, 2019). İlki Mihail yandaşı, ikincisi Mihail karşıtı bir perspektifle yazarlar.

Levent Şahverdi Arşivi

gemiden ibaretti.[37] Böyle bir yoklukta, Bizans tacı için durmaksızın çatışan imparatorlar ve imparator adayları askeri birliklerini başkalarından ödünç almaktan başka çare bulamadılar. Baba-oğul Kantakuzenlerle ana-oğul Paleologlar arasında on yıl süren iç savaşta ilkler Osmanlı, ikinciler Sırp askerini savaş meydanına sürdüler. Kantakuzen VI. İoannis'in müttefiki olarak Trakya'ya çıkan Orhan oğlu Süleyman Paşa komutasında 10.000 kişilik Osmanlı ordusu 1352'de Meriç kıyısında Paleolog V. İoannis adına savaşan Sırp ordusunu yendi. İki yıl sonra Süleyman Paşa bu kez kendi hesabına Trakya'ya geçip Gelibolu'yu zapt etti. Bu sefer esnasında Osmanlı askerine yol gösteren Melik Bey adlı şahıs, tarihçi Enveri'ye göre, Gelibolu (eski?) kumandanı Esen Tekfur'un oğlu veya kardeşi idi.[38] Esen Tekfur ise eski Bulgar kralı İvan Asen'in oğlu ve Kantakuzen'in kayınpederi Andronikos Asen'den başkası değildi. Bir başka deyimle, fatihlerin safına katılma eğilimi sadece fırsatçı taşra yöneticilerini değil bizzat hükümdar hanedanı mensuplarını etkisi altına almıştı.

Vekayinamelerde sayısız emsali okunan bu hadise, Osmanlı'nın Bizans aristokrasisini nasıl kendi bünyesine kattığına ilişkin aydınlatıcı bir örnektir.

37. Nikiforos Gregoras, *Tarih* I.317-18.

38. N. Öztürk, ed. *Fatih Devri Kaynaklarından Düstûrnâme-i Enverî*, s. 23. Asen aynı zamanda kızı vasıtasıyla sonraki Bizans imparatorlarından üçünün atası idi.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı'nın yükselişi

Osmanlı soyunun kurucusu Osman Bey ilk kez 1302'de tarih sayfalarında boy gösterir.[39] Geçmişine ve kökenine dair güvenilir bilgimiz yoktur. Oğuzların Kayı boyundan geldiğine ilişkin ölümünden yaklaşık yüz yıl sonra piyasaya çıkan mitolojik anlatı, Timur-sonrası çağının ideolojik gereklerini yansıtır.[40] Gerçek dünyada Osman Bey'in silah arkadaşlarının bir bölümü – örneğin Harmankaya tekfuru iken Türklere katılan Köse Mihal, İnegöl fatihi Turgut Alp ve bir ihtimalle Bursa'nın fethinde rol oynayan Gazi Evrenos Bey – din ve saf değiştirmiş Rum soylularıydı. Kendisinin de öyle olması, en azından makul bir ihtimal olarak değerlendirilmelidir.

Bir düzine Anadolu beyliği arasında Osmanoğulları neden öne çıktı? Bu sorunun cevabı basittir. Beyliklerin amacı Rum diyarını paylaşmaktı ve Osmanlılar Rum'un başkentine en yakın olan, dolayısıyla imparatorluk merkezini ele geçirme şansı en yüksek olandı. Osman Bey ile oğlu Orhan Bey 1326'da Bursa'yı, 1331'de İznik'i ve 1337'de İzmit'i ele geçirerek İstanbul'un karşı kıyısına dayandılar. 1346'da Orhan Bey Rumeli yakasındaki Rum kenti Silivri'de yapılan düğünle Kantakuzen'in kızı Theodora ile evlendi. Bu tarihlerden itibaren Bizans devletinin iç kavgalarında Osmanlı beyliği daima aktif bir oyuncuydu. Rakip imparator adaylarının kah birini kah diğerini destekleyerek im-

39. Pahymeres II.316 ve 332. Rum tarihçinin kullandığı Atman yazımı, Türkçesi Osman olan klasik Arapça عثمان adının Yunan yazımına aktarılmış biçimidir. Halen Araplarda ve Kürtlerde bazen Atman kullanılır. Osman Bey'in sikkelerinde ve oğlu Orhan Bey'in künyesinde عثمان adı şüpheye yer bırakmayacak açıklıktadır.

40. Osman Bey'in Oğuzların Kayı boyuna mensup olduğuna ilişkin iddia en erken Yazıcıoğlu Ali'nin 1424 tarihli *Selçukname*'sinde karşımıza çıkar (ed. Abdullah Bakır, 2008, sf. 722 ve 742). Yazıcıoğlu'nun eseri, İbni Bibi'nin 1282 tarihli Selçukname'sinin Timur çağında moda olan Türkçü anlatılarla takviye edilmiş çevirisidir.

Levent Şahverdi Arşivi

paratorluk yönetiminde fiilen rol aldı. 1372/73'te V. İoannis'e dayatılan anlaşmayla İstanbul hükümdarının hamisi ve amiri konumunu üstlendi. Özetle, diğer beylikler Bizans'ın taşra kuvvetleriyle uğraşırken Osmanlı doğrudan doğruya sarayı kontrolü altına aldı. Çanakkale Boğazının Asya yakasını kontrol eden Karesi Beyliğini erken bir tarihte tasfiye ederek, İstanbul'un öteki yolunu da güvenceye aldı. İstanbul hayali kuran Saruhan, Germiyan, Aydın akıncıları bundan böyle hedeflerine varmak için Osmanlı'dan icazet almak zorundaydılar.

Bizans'ın son yüzyıllarında doğudan çok batıdan gelen tehditlerle meşgul olduğunu yukarıda belirttik. Osmanlılar aynı uğraşı devraldılar. İstanbul'da Kantakuzen rejimi devrildikten kısa bir süre sonra (1361 veya 62) Orhan'ın oğlu I. Murat Edirne'yi zapt ederek başkentini oraya taşıdı. Edirne Kantakuzen'lerin kalesi ve Sırp tehdidine karşı mücadelenin ana üssüydü. Murat aynı politikayı sürdürerek Balkanları kontrol altına almaya girişti. İzleyen yıllarda Bulgaristan ve Makedonya'nın büyük bölümü Osmanlı egemenliğine girdi. 1389'daki Kosova meydan muharebesinde Sırplarla çeşitli Avrupa güçlerinin ittifakı nihai yenilgiye uğradı. Bu süreçte ilgi çekici noktalardan biri, V. İoannis 1373'te Osmanlı müttefiki veya vassali olarak Murat'la birlikte Anadolu'da seferde iken Bizans şehirleri Drama, Serez ve Kavala'nın sulh yoluyla Osmanlı'ya katılmasıdır. Buna karşılık İoannis'in oğlu IV. Andronikos babasının Murat'la işbirliğine karşı isyan ettiğinde Murat'ın oğlu Savcı Bey de ona katıldı. Savcı Bey'in idamı, Osmanlı hanedanı tarihinde sıklıkla görülecek kardeş ve oğul katli vakalarının ilki oldu.

Murat'ın oğlu I. Bayezit (1389-1402) Yunan yarımadasına akınlar düzenledi, Sırbistan'ın tasfiyesinden sonra batıda baş-

Levent Şahverdi Arşivi

lıca direniş odağı haline gelen Macaristan ile Avrupalı müttefiklerinin 'Haçlı' ordusunu 1396'da Niğbolu'da bozguna uğrattı, Tuna ötesindeki Eflak Prensliğini haraca bağladı. Bu tarihe kadar Anadolu cephesi Osmanlıların öncelikli ilgi alanı olmamıştı. Kosova Savaşı, Anadolu'daki Türk beyliklerinin dev adımlarla büyüyen Osmanlı tehlikesine karşı birleşmesine yol açtı. Fakat Osmanlı'nın Balkan fetihleriyle dolan hazinesi – ve dolayısıyla ordusu – beyliklerin çapını çoktan aşmıştı. 1390'da Bayezit tek hamlede Aydın, Saruhan, Germiyan, Menteşe ve Hamit beyliklerini mat etti. Ertesi yıl yendiği Candar beyliği ile birlikte tümünü yeni tesis ettiği Anadolu Beylerbeyiliğine bağladı.[41] 1397'de Karamanoğulları'nın başkenti Konya düştü. Fırat berisinde Osmanlı gücüne boyun eğmeyen sadece Sivas'ta Eretna Beyliğinin yerini alan Kadı Burhaneddin devleti kaldı.

14. yüzyıl sonuna gelindiğinde Osmanlı sultanlığı Bizans'ın 10. yüzyıldan önceki kadim topraklarının büyük bir kısmını elde etmiş, idari teşkilatını kurmaya başlamış, Bizans'ın uzun zamandır ihmal ettiği sistematik nüfus ve vergi tahrirlerine girişmişti. Geriye kalan şey, gövdesiz bir başa dönüşen başkentin yeniden imparatorluk bünyesine katılmasıydı.

Yüzyıl dönümünde İstanbul'un fethi an meselesi görünmekteydi. 1402'de Timur'un Ankara Savaşı'nda Bayezit'i yenmesi ve onu izleyen karışıklık dönemi, bu sonucu elli yıl kadar erteledi.

---

41. 1393'te tesis edilen Anadoli Beylerbeyiliği, Anadolu adının Türkçede coğrafi ve idari birim adı olarak kullanıldığı bilinen ilk vakadır. Dilimize yerleşmiş olan 'Anadolu beylikleri' tabiri esasen "Anadoli Beylerbeyiliğine tabi olan sancak beylikleri" anlamına gelir. Evliya Çelebi'de 264 yerde geçen Anadoli/Anatoli sözcüğü her zaman bu beylerbeyiliğin sınırları içinde kalan yerleri tarif eder. Karaman ve Rum (Sivas) eyaletleri Anadoli değildir.

Levent Şahverdi Arşivi

Bizans'ın yeniden inşası

'Fatih' unvanıyla anılan Sultan II. Mehmet 1453'te Konstantin kentini ele geçirdikten sonra Rum İmparatorluğu'nun eski topraklarını konsolide etmeye girişti.

Fatih'in kabarık bir liste oluşturan fetihlerinin hemen hepsi eski Bizans haritasının eksiklerini tamamlamaya yönelikti. Eski imparatorluğun son çağlarında başına buyruk Rum beyleri ve aç gözlü Frenk müteşebbisler Rum diyarını parça parça kemirmekten geri durmamışlardı. Sistemli bir dizi kampanyayla kırık parçalar toplandı. Bağımsız Sırbistan'ın son kalıntısı olan Brankoviç'in beyliği tasfiye edildi. Sırbistan'ın kilidi olan Bosna ve Hersek zapt edildi; Karadağ dağlıları Osmanlı hâkimiyetine boyun eğdi. Arnavutluk'taki isyan ocakları söndürüldü. Mora Yarımadasındaki iki Rum beyliği ile yarım düzine Frenk kolonisine son verildi. Eğriboz adası Venediklilerden, Midilli Cenevizlilerden, Samos ve Foça bir başka Ceneviz şirketinden alındı. Özel statüsü kaldırılan Galata ile birlikte Karadeniz'deki Ceneviz üsleri teslim alındı. Hâlâ imparatorluk iddiasını sürdüren Trabzon Rum devleti haritadan silindi. Timur'dan sonra yeniden canlanmış olan Karaman Beyliği ortadan kaldırıldı. Sinop, Alanya, Silifke, Şebinkarahisar ve Torul kaleleri ele geçirildi.

Dikkat edilirse, fethedilen yerlerin tümü, İstanbul dahil, Osmanlı için ciddi bir rakip oluşturmayan, bölük pörçük yerlerdi. Fatih Osmanlı'yla kıyas kabul eder büyüklükte bir rakibi hiçbir zaman hedef almadı. Batıda Venedik'le girilen çatışmanın amacı Venedik'i sahneden silmek değildi (çünkü Osmanlı'nın ticaret için Venedik'e ihtiyacı vardı); Bizans sahasında tuttuğu mevzilerden sökmekti. Doğuda Akkoyunlu 1473 Otlukbeli Savaşı'nda bozguna uğratıldı, fakat sadece Trabzon'a yönelik bir tehdit

Levent Şahverdi Arşivi

oluşturan Şebinkarahisar kalesinin zaptıyla yetinildi.

1481'de Fatih öldüğünde eski Bizans mülkünün restorasyonu nerede ise tamamlanmıştı. II. Bayezit çağında Yunan sahillerindeki son birkaç Venedik kalesinin alınmasıyla o sayfa kapandı. Osmanlı Devleti otuz yıllık bir nispi barış dönemine girdi (1481-1511).

Varılan noktada Osmanlı hâkimiyetinin sınırları neredeyse tamı tamına 7. yüzyıldaki ilk İslam fetihleri ile 10. yüzyıl ortalarındaki doğu atağı arasındaki 300 yılda Bizans'ın sınırlarıydı. Sadece Bizans'ın bir zamanlar Güney İtalya'da sahip olduğu topraklar dışarıda kalmıştı. 1480'deki Otranto seferiyle o eksiği tamamlamak için bir teşebbüs yapılsa da başarılı olmadı. Buna karşılık Bizans'ın 7. yüzyılda Slav aşiretlerince istila edildiği halde kendi meşru arazisi saymaktan hiçbir zaman vazgeçmediği Balkan ülkeleri imparatorluğun kazanımları arasındaydı.

Bu tarihte oluşan Osmanlı haritasının daha da çarpıcı bir özelliği vardı. Yeni devletin doğu sınırı Rum dilinin konuşulduğu sahanın doğu sınırıyla örtüşmekteydi. Batıda ise Rum üst kültürüne tabi olan ve Ortodoks dinini benimseyen Slav ve Arnavutlar imparatorluğa dâhil edilmişti. Rusya hariç Ortodoks dünyasının tamamı 1481 itibariyle Osmanlı'ya tabi idi. Buna karşılık imparatorluk, ne batıda Katolik ülkelerine, ne de doğuda İran'ın – ve onun mirasçısı olan kadim İslam dünyasının – nüfuz alanına el atmamıştı.

Bu olgular ışığında, Fatih'in inşa ettiği devleti yeni bir oluşumdan ziyade eski imparatorluğun yeni esaslar üzerinde yeniden kuruluşu, ya da restorasyon veya restitüsyonu olarak değerlendirmek yanlış olmaz. Byzantion esasen İstanbul kentinin özgün adı olduğuna ve yeni imparatorluğun başkenti 1453'ten

Levent Şahverdi Arşivi

itibaren İstanbul olduğuna göre, 'Yeni Bizans' adı da gerçekçilikten uzak değildir.

'Sultan-ı Rum' ve 'Kayser-i Rum' Osmanlı hükümdarının o dönemde tercih ettiği unvanlar arasındaydı.[42] Batılı yazarların 1530'lardan itibaren eski imparatorluğa 'Bizans' adını yakıştırmalarının altında yatan sebep, belki ihtişam ve kutsallıkla bezeli 'Roma' adını İstanbul'un eski ve yeni hâkimlerinden esirgeme kaygısı olabilir. Unutmamak gerekir ki bu devirde Avusturya egemeninin unvanı da 'Roma İmparatoru' idi.

42. Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar* (Türk Tarih Kurumu 1987) Fatih'in kullandığı unvanlar için değerli bir kaynaktır. 1453'ten sonra bastırılan altın sikkelerde "Sultan Mehemmed b. Murad Han, Kayser-i Rum" ibaresi okunur. Galata'daki Cenevizlilere verilen ahitnamede sultan kendini "Sultanü'l-berreyn ve hakanü'l-bahreyn, Kayser-i Rum" olarak tanıtır.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı farkı – 1. Din

Yeni imparatorluğu eskisinden ayıran başlıca dört fark görebiliyoruz.

Birinci fark, elbette, Hristiyanlık yerine devlet dini olarak İslam'ın benimsenmesiydi. Burada mesele sadece bir mitolojik inanç sistemi yerine bir başka sistemin konması değildi. Hristiyan dininin ayırt edici özelliği, bir tür devlet içinde devlet niteliği taşıyan kilise kurumuydu. Yeni devlet dini ise kiliseyi reddediyor ve yerine bir benzerinin ikame edilmemesi için sürekli çaba harcıyordu. Eski Bizans'ın son çağlarında Ortodoks kilisesi son derece tutucu bir rol oynamış, hükümdara karşı zaman zaman iç savaş boyutlarına varan direnişlere önderlik etmişti. Vergiden ve müsadereden muaf uçsuz bucaksız mülkleri ve diğer gelir kaynakları vardı. Kilise mülklerinin vergilendirilememesi, son dönemde devlet maliyesinin çektiği darlığın sebeplerinden biriydi. II. Andronikos'un 1320'lerde kiliseyi vergilendirme teşebbüsü, II. Manuel'in 1408'de Athos manastırlarının mal varlığının üçte birine el koyması gibi adımlar[43] bir bakıma Türk fethinin Rum kostümüyle provası niteliğindeydi. Ancak kilisenin ve onun yönlendirdiği kamuoyunun şiddetli direnişiyle karşılaştı ve sonuca ulaşamadı.

Yeni devletin her fetihten sonra ilk uygulamalarından biri Ortodoks kilisesinin mülklerine hazine adına el koymak oldu.[44] Bu

43. Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium* (çev. Bilge Umar, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, Tarih Vakfı Yurt Y. 2003), İngilizce basımda sf. 154 ve 325-326.

44. Her ikisi 1460-62 yıllarında yazan Rum tarihçileri Kritovulos (*Tarih*, çev. Ari Çokona, Türkiye İş Bankası Y. 2019) ve Dukas (*Bizans Tarihi*, çev. Mirmiroğlu, Kabalcı Y. 2013) İstanbul'un fethinden hemen sonra kilise mülklerinin zaptı ve tahsisi konusunda bilgi verirler. Tom Papademetriou, *Render Unto the Sultan: Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the Early Ottoman Centuries* (Oxford 2015), kilisenin idari ve ekonomik durumuna ilişkin iyi bir modern kaynaktır.

Levent Şahverdi Arşivi

işlem doğal olarak İslami inanç kalıplarına göre meşrulaştırıldı. Fakat reel dünyadaki sonucu gayet dünyeviydi. Kamulaştırılan her mülk hükümdar için bir gelir ve patronaj kapısıydı. Yıllık irat karşılığında sadık bendelere tahsis edildi. Bu bendelerin bir bölüğü ise, rüzgarın döndüğü günlerde Osmanlı davasına katılan yerli beylerdi. Bir başka deyimle din değişimi, içteki iktidar mücadelesinin bir devamı olarak tezahür etti. Hristiyan düzeninde kilise mülklerine el atma imkanı bulamayan seküler Rum beyleri, yeni düzende İslam kisvesi altında emellerine nail olma fırsatına kavuştular. (Doğudan gelen öz-gazilerin ne kadarının önceki kuşaklarda aynı aydınlanmayı yaşamış muktedirlerin soyu olduğunu bilmemize imkan yoktur.)

Hristiyan tebaanın dini ve hukuki ihtiyaçları için İstanbul'daki Patrikhane makamı korundu. Fakat devlet himayesinden ve gelirlerinin büyük bölümünden mahrum kalan kilise hızla yoksullaştı. Manastır nüfusu yıkıma uğradı. Manastırlar boşalınca yeterli sayıda kalifiye din adamı yetiştirilemedi. Dolayısıyla din hizmetleri aksadı. Dini eğitim ve gözetimden yoksun kalan taşra halkı başıboş kaldı. Çoğu yerde popüler Müslüman dervişleri doğan boşluğu doldurmaya talip oldular. Yetişkinleri döndüremeseler dahi, çocuklarını eğitmeye özen gösterdiler. Batı illerinde Osmanlı yönetimine giren köy ve kasabaların hemen hepsi iki veya üç kuşak içinde en azından yarı yarıya Müslüman oldu.

Ortodoks kilisesi ve Hristiyan nüfusun fikri önderliğini temsil eden Ortodoks din adamları, sonraki yüzyıllarda Osmanlı egemenliğine karşı etnik başkaldırının başını çekecekti. Zira İslam egemenliği – adaletine yahut meşruiyetine ilişkin meseleler bir yana – bizatihi kilise kurumunun varlığına yönelik ölümcül bir tehditti.

Levent Şahverdi Arşivi

Dersini Bizans'tan alan Osmanlı devleti, devlet kontrolü dışında her türlü dini ve fikri yapılanmayı önlemeyi ana yönetim felsefesi olarak benimsedi. Güçlenme eğilimi gösteren dini akımlar acımasızca bastırıldı. Maaşlı memur statüsünde, keyfi olarak nasb ve azl edilebilen bir şeyhülislamlık makamı ihdas edilerek resmi İslam öğretisi devlet kontrolü altına alındı. Eski düzenin manastırlarına benzer bir işlev kazanan tekke ve dergahların tüzel kişilik – ve dolayısıyla mülk – edinmelerine izin verilmedi. Yazı ve fikir erbabının devlet dininin dar kalıpları dışına çıkması kesinlikle önlendi. İlk başta masum görünen her fikri hareketin, örgütlenip güçlendikçe devletin iktidarına – ve varidatına – yönelik bir tehdide dönüşeceği varsayıldı.

Osmanlı politikası kuşku yok ki yüzyılların tecrübesinden beslenen ve bu anlamda rasyonel sayılacak bir tercihti. Fakat uzun vadeli sonucu iyi olmadı. Avrupa 15. yüzyıldan itibaren siyasi ve sosyal çoğulculuk sayesinde dev bir atılıma girerken Osmanlı diyarı bir kültür çölüne döndü. Voltaire'in ünlü nüktesine bakılırsa, İstanbul'un fethinden üç yüz yıl sonra Paris'te bir günde satılan kitap sayısı İstanbul'da bir yılda basılandan fazlaydı.[45]

Belirtmek gerekir ki çölleşmenin nedeni İslam dininin kendisi değildi. Zira İslam dini 15. yüzyıl öncesinin siyasi çoğulculuk ortamında pekala kültürel canlılığa izin vermişti. Asıl mesele, çok geniş bir coğrafi sahayı tek merkezden yöneten devletin İslam bünyesinde resmi öğretiden ayrılan fikir hareketlerini bastırma azmiydi. Özetle, çölleşmenin sebebi din değil devlet idi.

Osmanlı'nın özerk dini ve fikri oluşumlara tahammülsüzlüğünü 20. yüzyıl ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti de sürdürecekti.

45. *Dictionnaire philosophique* (1764): "On dit qu'il se débite à Paris plus de livres en un jour, qu'il ne s'en imprime à Constantinople en un an."

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı farkı – 2. Mülki yönetim

Yeni imparatorluğu eskisinden ayıran ikinci önemli fark feodalleşmeye karşı kararlı tutumuydu.

Feodalleşme derken, taşra yönetiminin az çok müstakil beyliklere ihale edilmesini kastediyoruz. Feodal sistemin özü, a) yönetme erkinin bir lütuf değil babadan oğula devredilecek bir hak olarak algılanması, b) vergilerin beyin adamları tarafından tahsil edilmesi, merkeze 'hediye' veya 'haraç' adı altında bir pay ödenmesi, c) beyin doğrudan doğruya kendisine bağlı askeri birliklere sahip olmasıdır.

Daha önce belirttiğimiz gibi bu sistem eski İran'ın ve daha sonra Abbasi halifelerinin, Selçukluların ve Moğolların yönetim modeliydi. Her vakada merkezi yönetimin istikrarsızlaşması ve birkaç kuşak içinde parçalanmasıyla sonuçlanmıştı. Zira a) merkezi iktidarın intikalinde çıkan her pürüz taşra beyliklerinin çeşitli taht adayları arasında hizipleşip çatışmasına yol açıyor, b) beyliklerin kendi içlerindeki miras mücadeleleri sık sık kaosla ve dış güçlerin müdahalesiyle sonuçlanıyordu. Kuvvetli bir vergi teşkilatı ve doğrudan saraya bağlı güçlü ordusu olmayan bir hanedanın bu koşullarda üç veya dört kuşaktan fazla mevkiini koruması mucizeydi. Nitekim Emevilerden 15. yüzyıl beyliklerine dek İslam dünyasında hüküm süren hanedanların hiçbiri efektif iktidarı yüz ila yüz yirmi yıldan daha uzun süre korumayı başaramamıştı.

Feodal sistemin zıddı olan Roma modeli ise, merkezden maaş alan ve keyfi olarak azledilebilen taşra yöneticilerine ve vergiyi doğrudan merkez adına tahsil eden maliye teşkilatına dayanıyordu. Roma İmparatorluğunun ilk altı yüzyılında profesyonel lejyonlar bu sistemin başlıca güvencesi olmuştu. Daha

Levent Şahverdi Arşivi

sonra zayıflayan merkezi kontrol devletin adım adım feodalizme teslim olmasıyla sonuçlandı. 6. yüzyıl ortalarından 1081'e dek İstanbul sarayı askeri tema'lar vasıtasıyla taşranın hasılatını emmeyi sürdürdü. Son yüzyıllarında ise eski Bizans durmaksızın çatışan beyliklerden, baş kaldıran valilerden, her biri ayrı vilayette üslenen imparator adaylarından ve karambolde yer kapan yerli ve yabancı maceracılardan oluşan bir keşmekeşti.

Yeni imparatorluk bu akıbetten kaçınmak için sistemli bir çabaya girişti. Fatih Sultan Mehmet'in toprak fetihleri kadar önem verdiği diğer başarısı Anadolu ve Rumeli'de Türk fetihleri döneminde türemiş olan yüzlerce beylik ve alt-beyliği tasfiye etmek oldu. El konan bey mülkleri mir hazinesine kaydedildi. Direnmeye eğilim gösteren beyler acımasızca katledildi. Vilayetlere atanan yöneticiler sebepli sebepsiz idam edilerek yanlış fikirlere kapılmalarının önü alındı. Kiliseden, Rum soylularından ve Türk beylerinden zapt edilen mülklerle ülkedeki tarımsal arazinin neredeyse tümü padişah mülkü haline getirildi. Bu araziler hizmet karşılığında ve miras hakkı olmaksızın sadık kişilere tımar olarak dağıtıldı. "Bakım ve gözetim" anlamına gelen *tımar* ve "kullanım belgesi" anlamına gelen *tapu* sözcükleri, sistemin özü hakkında bize fikir verir.

Merkezi sistem 1481 yılına dek fethedilen eski Bizans topraklarında kusursuza yakın bir şekilde uygulandı. Ancak Yavuz zamanında zapt edilen Doğu illeri ve Suriye ile, Kanuni zamanında ele geçirilen Irak ve Güney Gürcistan'da, o ülkelerin kadim geleneği uyarınca, feodal sistemin devamına izin verildi. Oraların hâkimi olan Gürcü, Kürt ve Arap hanedanları Osmanlı'nın önceleri sıkı, daha sonra gitgide gevşeyen gözetimi altında mülk ve mansıplarını korudular.

Doğu ile batı illeri arasında o dönemde oluşan veya pekişen yapısal farkın etkileri günümüze dek hissedilecekti.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı farkı – 3. Ordu

Üçüncü ve can alıcı yenilik ordu teşkilatıydı. Son devir Bizans'ından farklı olarak Osmanlı rejimi en baştan itibaren doğrudan hükümdara bağlı köle statüsünde bir profesyonel ordu örgütledi. Kul orduları İslam devletlerinde daha önce görülmemiş şey değildi. Abbasilerin ve daha sonra Mısır Memluklarının orduları bunun örneğiydi. Ancak hiçbiri yeniçerinin kapsam ve gücüne ulaşamamıştı.

Yeniçeri ocağının 1361'den sonra küçük çaplı olarak kurulduğu, ancak Fatih çağında imparatorluk ordusunun çelik çekirdeğine dönüştüğü anlaşılıyor. Kahredici gücünü kanıtlaması 1514'teki Çaldıran Savaşındadır. İlk önceleri savaş esirlerinden ve gönüllü Hristiyanlardan oluşturulan birlik daha sonra İslam hukukundaki *pençik* – savaş ganimetinin beşte birinin hükümdara ayrılması – kavramıyla meşrulaştırıldı. Askerin hükümdara mutlak sadakatini garantilemek için köle statüsü korundu. İslam hukukunda Müslüman kişiler köle edilemeyeceği için 'fetih ganimeti' statüsüyle Hristiyanlardan devşirme usulü benimsendi.

Selçuklu ve Moğol orduları, tıpkı daha önceki Arap ve daha sonraki Safevi orduları gibi, süvari ağırlıklıydı. Süvariler at, donanım ve hizmetkâr sahibi, çoğu zaman bey statüsünde olan savaşçılardı. Süvari birlikleri hızlı fakat başına buyruktu. Profesyonel bir eğitime tabi tutulmaları imkansızdı. Köle ordusu ise, adeta tanım icabı, piyadeydi. Yıllar süren talimle eğitilmiş ve Osmanlı'nın Avrupa'dan ithal edip geliştirdiği ateşli silah teknolojileriyle donatılmıştı.

Son çağlarında Bizans da süvari birliklerine (*akritai*) dayan-

Levent Şahverdi Arşivi

mış, profesyonel piyade ihtiyacını Avrupalı paralı askerlerle karşılamaya çalışmış, ve kısmen bu yüzden iflas girdabına sürüklenmişti. Yeniçeri yetiştirmek de gerçi pahalı bir yatırımdı. Fakat eleman temininde – en azından ilk yüzyıllarda – sorun yoktu ve maaşı ödenmeyen yeniçerinin greve gitme ihtimali – yine ilk yüzyıllarda – sözleşmeli Ceneviz veya Katalan askerine nispetle daha düşüktü.

Osmanlı'nın ilk yüzyıllarındaki karşı konulmaz başarılarında imzası olan bu yeni ordu, sonraki devirde, tıpkı Jüstinyen'in lejyonları ve tıpkı Bizans'ın kiralık yabancı orduları gibi, devlet hazinesinin iflasında başrolü oynayacaktı.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı farkı – 4. Dil

1453'te Osmanlı devletinin yönetim dilleri Türkçe ve Farsça idi. Yönetim kadrolarındaki herkes – padişahlar dâhil – Rumca bilirdi, fakat bu dilin idari yazışmalarda ve 'yüksek' kültür ürünlerinde kullanımı söz konusu değildi. Zira dil öncelikle bir iktidar aracıdır ve o çağda iktidarın altyapısı her zaman dindi. Ortodokslar Rumca, Katolikler Latince emir, kanun, kitabe, şiir ve risale yazardı. Müslümanlar ise iktidar ve itibar mevkilerine gelebilmek için İslam dillerini kullanmak zorundaydı.

Fatih'in ilk kanunnameleri oldukça sade ve bugünkü kuşakların çok zorlanmadan anlayacağı bir Türkçe ile yazılmıştı. Fatih'in son yıllarından itibaren bu dilin yerini başka bir dilin almaya başladığını görürüz. Fatih kanunnameleri ile Yavuz veya Kanuni kanunnamelerini karşılaştırdığımız zaman bazen aynı ibarelerin nasıl yeni dile tercüme edildiğini cümle cümle izleyebiliriz.[46]

Yeni dil Türkçe ile Farsça ve Arapçanın belirli kurallar çerçevesinde bir harmanıydı. Türkçe değildi. Dönemin Türkçesine ilişkin bilgimiz günümüze gelen Türkçe konuşma dili kırıntılarından ve yabancıların kaydettiği İstanbul Türkçesi örneklerinden gelir. Bu dille 16. yüzyıl ve sonrasının imparatorluk dili arasında bir uçurum vardır. Avrupalılar Osmanlı devletine 'Türk' adını verdikleri gibi, bu imparatorluk dilini de 'Türkçe' olarak adlandırdılar. Fakat imparatorluğun yerli kültüründe emperyal dilin adı yoktu. Gerektikçe 'lisanımız' deyimi kullanılırdı. 'Türki' ise avam dilinin ve taşra dilinin adıydı. Bugün bildiğimiz

46. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri* (11 cilt, FEY Vakfı Y. 1990-2016) bu konuda ilginç örneklerle doludur. Özellikle Fatih devri metinleri (1. cilt) ile Kanuni devrinin eşdeğer metinlerini (4. ila 7. cilt) kıyaslamak ibret vericidir.

Türkiye Türkçesinden çok farkı yoktu. 'Osmanlıca' ifadesi ancak 1860'larda duyulacaktır.

Yeni bir imparatorluk dili ihtiyacı nereden doğdu? Faktörlerden biri Fatih'in İstanbul'da kurdurduğu yeni yüksek eğitim kurumları, yani Semaniye medreseleri olabilir, çünkü her devlette yönetici kadroların dili yüksek eğitim kurumlarında şekillenir. İkinci bir etken 1516'dan sonra imparatorluk nüfusunun büyük bölümünü oluşturan Arapların ve yazı dili olarak Farsçayı kullanan doğulu Türk ve Kürtlerin etkisi olabilir mi? Emin olamıyoruz.

Üçüncü etken üzerinde ise hemen hiç durulmamıştır. Eski Bizans kültürünün belirleyici bir özelliği üst tabakaların antik Yunancaya özenen yazı dili ile avam Rumcası arasındaki uçurumdu. Yeni rejimin bu alışkanlığı aynen devralıp, kendi kültürel tercihleri doğrultusunda avam dilinden ayrı bir egemenlik dili oluşturmuş olması çok şaşırtıcı sayılmaz.

Levent Şahverdi Arşivi

Dönüm noktası

Osmanlı tarihçilerinin 'Kötü' lakabıyla andığı I. Selim[47] sekiz yıllık kısa saltanatına Osmanlı İmparatorluğunun kaderini değiştiren iki büyük fetih sığdırdı. 1514'teki Çaldıran zaferiyle Türkiye'nin Fırat doğusundaki illeri Osmanlı topraklarına katıldı. 1516-17'deki Mısır seferiyle Suriye, Filistin ve Mısır onlara eklendi. İlhanlılar çağından beri nüfuz sahasını Fırat sınırına dayamış olan İran devleti bugünkü Türkiye-İran sınırına püskürtüldü. Osmanlı'nın Doğu Akdeniz havzasındaki başlıca rakibi olan Memluk devleti ortadan kaldırıldı.

İmparatorluğun doğu ucu böylece Roma'nın en güçlü çağında birkaç kez ulaştığı fakat ancak kısa sürelerle tutunabildiği hudutlara varmış oldu. Roma'nın aksine bu hudut tam dört yüz yıl boyunca fazla değişmeden korundu.

Yeni fetihler, Osmanlı'nın ilk kuruluş günlerinden beri izlediği politikanın kökten değişmesi anlamını taşıyordu. 1512'ye dek Rum alemini yeni esaslar üzerinde yeniden ayağa kaldırma hedefi güden Osmanlı, bu tarihten sonra sınırsız genişleme politikasını benimsemiş göründü. O tarihe dek uygulanan sıkı merkezi kontrol mekanizması yeni topraklarda uygulanmadı. Doğu illerinde beylikler çağının alışkanlıklarını sürdüren Kürt emirlikleri korundu, hatta teşvik edildi. Suriye ve Filistin fiilen bağımsız yerel hanedanların elinde kaldı. Eski topraklarda özenle sürdürülen vergi tahrirleri yeni vilayetlerin bazılarında bir süre üstünkörü denendikten sonra terk edildi. Yeni vilayetlerden yeniçeri devşirilmedi. En önemlisi, eski Bizans ve Os-

47. 'Yavuz' sıfatı Türkçede modern zamanlara dek sadece "kötü, zalim, gaddar" anlamında kullanılır. Yavuz dua "beddua" demektir. Zıddına dönüşerek "çok iyi" anlamına tahvili en erken Şemseddin Sami Bey'in 1900 tarihli sözlüğünde belgelenmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

manlı topraklarında Müslüman olan herkes – dil ve kökenden bağımsız olarak – tek 'millet' kimliği altında toplanırken, yeni vilayetlerin zaten Müslüman olan halkları Arap, Kürt ve Acem kimliklerini korudular. 1512 öncesinde fethedilen yerlerin halkı fatihlerin dinini benimsemek suretiyle kolayca millet-i hâkimenin bir ferdi olurken, yeni yerlerin halkı, Müslüman dahi olsa mağlup ve fethedilmiş milletler olma yükünü sırtlarından atamadılar. Aradaki fark, dışarıdan bakanların perspektifinde son derece netti. Eski vilayetlerin Müslümanları, aslen Boşnak, Pomak veya Arnavut dahi olsalar, yerli ve yabancı gayrimüslimlerin gözünde daima Türk'tü. Osmanlı egemenliği altındaki Araplar, Kürtler ve Acem Türkleri ise asla 'Türk' adını taşımadılar.

Osmanlı devletinin kaderinde belirleyici rol oynayan bu rota değişiminin sebeplerini anlamak çok güç değildir. Başlıca iki etken sayabiliyoruz.

1. Kısa sürede elde edilen büyük gelir kaynakları ve güçlü merkezi yönetim sayesinde Osmanlı orduları karşı konulmaz bir güç haline gelmişti. Üstünlüğün ölçüsü Çaldıran savaşında net olarak görüldü. Geleneksel süvari kuvvetlerine dayanan Safevi ordusu, Yavuz'un o güne dek görülmemiş büyüklükte piyade kalabalığına ve ateşli silah üstünlüğe sahip ordusu karşısında çil yavrusu gibi dağıldı.

Kahredici güce kavuşan aktörlerin o gücü kullanmak istemesi doğal sayılmalıdır.

2. Osmanlı devletinin baş döndürücü yükselişinde belirleyici bir faktör, katılanlara sunduğu ganimet fırsatlarıydı. 1481'e doğru doğal sınırlarına ulaşan devlette ganimet

Levent Şahverdi Arşivi

imkanlarının kuruması, II. Bayezit dönemindeki siyasi krizin ve izleyen dönemde çığırından çıkan fetih hevesinin tetikleyici unsuru oldu.

Öte yandan, galiplere zengin ganimet imkanları sunan Balkanların aksine doğu fetihlerinin getirisi (belki Mısır haricinde) sınırlıydı. Olanın da büyük bölümü, Osmanlı devlet erkanından çok, gücü ellerinde tutmalarına izin verilen yerel hanedanlara gitti. Belki bu yüzden, doğu fethinin hemen ardından Osmanlı ricalinin ilgisi daha büyük maddi getiri vadeden Macaristan cephesine yöneldi. İzleyen dönemde Osmanlı siyasetinde Arap ve Kürtlerden hiç kimse varlık göstermezken, Rumeli ve Anadolu kökenliler askeri ve idari makamları paylaşmaya devam ettiler. Ancak 1550'lerden sonra bir miktar Gürcü onlara katıldı.

Mısır fethine ilişkin bir üçüncü etkeni belki bir ihtiyat payı bırakarak anmak gerekir.

Mısır Antik çağlardan beri Akdeniz havzasının en büyük buğday üreticisiydi. Pompeius ve Caesar çağında Roma Cumhuriyetinin Mısır'ı zapt etmesinin açıkça dile getirilen gerekçesi İtalya'ya buğday sevkini güvenceye almaktı. 16. yüzyılın Osmanlı devletine gelince, beslenmesi gereken devasa bir ordu ve orduya paralel olarak şişen ve Avrupa'daki en büyük kentin on katı nüfusa kavuşan devasa bir başkent sözkonusuydu. Nitekim Osmanlı tarihinde Mısır'ın sözü çoğu zaman İstanbul'a buğday taşıyan gemilerin gelmesi, gitmesi, gecikmesi yahut yolda saldırıya uğraması bağlamında geçer. Üç yüz yıllık Mısır egemenliğinin Türkiye topraklarında bıraktığı en ünlü iz, İstanbul limanında Mısır buğdayını depolamak için inşa edilen çarşı olacaktır.

İran savaşları

Çaldıran'ın net sonucu, eski çağların Roma-İran savaşlarıyla çarpıcı bir benzerlik arzeden ve aralıklarla üç yüz yıl süren Osmanlı-İran savaşları oldu. Sınır hattı boyunca feodal egemenliği koruyan Gürcü, Türk, Kürt ve Arap beylikleri iki taraf arasında sürekli gidip gelerek istikrarsızlığı körüklediler. 1534 ile 1823 arasında gerçekleşen on iki Osmanlı-İran savaşında iki taraf da kalıcı bir üstünlük elde edemedi.

1514'te parlak bir zafer kazanan Osmanlı ordusunun zaafı, kalabalık ve hantal yapısının getirdiği lojistik zorluklar ya da o zamanın deyimiyle 'iaşe müşkilatı' idi. Bunu fark eden İranlılar, özellikle 1534 ve 1548 savaşlarında meydan muharebesine girmeyip Osmanlı ordusunun geçeceği yerleri sistemli olarak tahrip etmek yoluna gittiler. Sınır illeri bu yıkımdan sonra bir daha yüzyıllarca kendine gelemedi. Bitki örtüsü sıfırlandı, köyler ve kasabalar terk edildi. Issız kalan yerlere daha sonra güneyden gelen konargöçer Kürt aşiretleri yerleşti. Hınıs'ın, Eleşkirt Ovasının, Doğubayazıt ve Çaldıran'ın, İran tarafında Hoy ve Mako'nun modern tarihine göz attığımızda gördüğümüz resim, 16. yüzyıl ortalarında aniden kayıplara karışan medeniyet ve 17-18. yüzyıllarda beliren birtakım kırık dökük köylerdir.

Levent Şahverdi Arşivi

Kürt beylikleri

Bu sahanın güneyindeki eski Kürt beylikleri Çaldıran'ın hemen sonrasında Osmanlı'nın üst-egemenliğini tanıdılar. Bu kararda rol oynayan başlıca faktör, öyle anlaşılıyor ki Şah İsmail'in 1501-1514 döneminde Kürt illerine atadığı Muhammed Han Ustaclu, Hüseyin Han Şamlu gibi Türk ve Şii valilerin uygulamış olduğu söylenen zulümdü. Çağın önde gelen Osmanlı entelektüellerinden İdris-i Bitlisî öncülüğünde bir araya gelen, rivayete göre yirmi beş 'ümera-i Ekrad' Osmanlı hâkimiyetinin daha az kötü olacağına kanaat getirerek o tarafa biat ettiler. Kürt beylerine göz kulak olması için merkezi idareye bağlı Diyarbekir beylerbeyiliği, 1548'de ise Van beylerbeyiliği kuruldu. Van vilayetine 12.000 mevcutlu bir yeniçeri garnizonu yerleştirildi. Ancak 18. yüzyıla gelindiğinde Van paşalığı babadan oğula geçen bir hanedan beyliğine, Vankulu ise yerelden topladığı haraçla geçinen bir ayrıcalıklı sosyal sınıfa dönüşmüştü.

Diyarbekir ve Van'a bağlı Kürt beyliklerinin sayısı Evliya Çelebi zamanında 59'u bulmuştu. Bunların yaklaşık yarısı 'azl ü nasb kabul etmeyen', bir başka ifadeyle fiilen bağımsız olan hükümdarlıklardı. Bitlis emiri Abdal/Evdal Han komşu illeri zapt ederek büyük bir egemenlik alanı inşa etti, ancak 1656'da Osmanlı'ya yenildi. Bayazıt'ın Berazî Kürt beyleri 1723'ten sonra Topkapı Sarayı ile boy ölçüşen bir saray inşa ettiler.[48] Muş hâkimi Alaeddin Bey 1741'de Bitlis hanından bağımsızlığını elde ettikten sonra üç kez Osmanlı ordularıyla savaştı.

Bugünkü Türkiye sahasında bulunan Kürt emirlikleri Tanzimat düzenlemeleri meyanında 1847-49 yıllarında tasfiye edildiler.

48. Turistik yayınlarda 'İshak Paşa Sarayı' olarak geçen sarayı 1720-1768 yıllarında hüküm süren Mahmut Paşa Berazî yaptırmıştır. Kürt olan bu kişinin, yaygın kanının aksine, Çıldır beylerbeyileri ile herhangi bir ilişkisi yoktur.

Levent Şahverdi Arşivi

Alevi isyanları

Çaldıran'da yenilen Şah İsmail, büyük bir sosyal ayaklanmaya dönüşen Kızılbaş hareketinin kurucusu Haydar-ı Safevi'nin oğluydu. 1500 yılında bir süre Erzincan'a yerleşerek Anadolu çapında bir ihtilal hareketi örgütlemeye çalışmıştı. Ektiği tohumlar halifelerinden Şahkulu'nun 1510'da Teke Yarımadasında başlattığı ayaklanma ile sonuç verdi. Kısa zamanda tüm Anadolu'ya yayılan ayaklanma Osmanlı egemenliğini tehdit eden noktaya vardı. Şahkulu yenilip öldürülse de isyan durulmadı. Sonraki yıllarda Nur Ali Halife, Bozoklu Celal, Şah Veli, Baba Zünnun ve Kalender Çelebi gibi halifeleri önderliğinde devam etti. Yozgat, Amasya, Tokat, Sivas ve Maraş illerini onyıllar boyunca kasıp kavurdu. 16. yüzyıl sonlarında başlayan ve Osmanlı düzeninin topyekün çöküşüyle sonuçlanan ayaklanmalar dizisinin öncülünü ve ilham kaynağını oluşturdu. Bu ayaklanmalara Osmanlı tarih yazımında Kızılbaş lideri Bozoklu Celal Halife'ye izafeten Celali isyanları adı verildi.

Günümüzde Anadolu Aleviliğinin – kökü daha eskilere dayansa da – 1510'da patlak veren Kızılbaş isyanlarında kristalleşen bir toplumsal dayanışmanın devamı olduğu düşünülür. İlginçtir ki Anadolu Aleviliğinin coğrafi yayılımı o tarihteki Osmanlı-Safevi sınırının beri yanıyla sınırlı kalmış, – isyancılara sığınak olan Dersim dağları hariç – Fırat doğusunda Alevilik tutunamamıştır.

Özetlemek gerekirse, Osmanlı'nın doğu macerası kuzeydoğu illerinin çölleşmesine, güneydoğu illerinin Kürtleşmesine, iç doğu Anadolu'nun kronik bir isyan girdabına kapılmasına yardım etti.

Suriye ve Mısır'daki sonuçları ise buradaki ilgi alanımızın dışında kalıyor.

Levent Şahverdi Arşivi

Yıkıma giden yol

Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) ilk yıllarında Osmanlı Devleti güç ve ihtişamının doruğuna vardı. Yüzölçümü ve belki nüfus açılarından – doğu Asya haricinde – dünyanın en büyük siyasi birimiydi. Kusursuz disiplin ilkesiyle yönetilen ordusu aynı anda üç veya dört cephede savaşacak ve yakın çevresindeki tüm ülkeleri dize getirecek güce sahipti. Maliye idaresi imparatorluk sathının büyük bir bölümünde ekonomik varlıkları en ücra köy ve mezraya dek düzenli olarak kayda geçiriyor, ordu mühendisleri aynı anda yüzlerce kentte gelişkin istihkamlar ve bir örnek camiler inşa edebiliyordu.

Görünürdeki gücün altında yatan zaaf unsurlarını dönemin Avrupalı yorumcuları teşhis etmekte gecikmediler. Machiavelli'ye göre Osmanlının gücü ve zaafı, yerel meşruiyete sahip, iktidarını hükümdarın lütfundan değil atalarının mirasından alan bir soylu sınıfına sahip olmamasıydı. İmparatorluğun yönetici kadroları hükümdarın keyfi olarak atayıp azlettiği memurlardı. Kendilerine sevgi veya gelenek bağıyla bağlı tebaaları olmadığı gibi, kendi bağlılıklarının da tek odağı, yönettikleri memleket veya halk değil, ikbal ve düşkünlüğün yegane mercii olan günün padişahıydı. Machiavelli bu yapının imparatorluğu dış saldırılara dirençli hale getirdiği fakat içten çürüttüğü kanısındaydı.[49] Günün birinde imparatorluk çöktüğünde, çöküşü yumuşatacak, topyekün iflastan koruyacak iç güvencelerden yoksundu.

Zaafın gözle görülür kanıtı Osmanlı'dan günümüze kalan mimari mirastır. Kanuni çağı başkentte Süleymaniye gibi görkemli bir projeye imza attı (1551-57). Taşrada ise her kentte

49. Niccolò Machiavelli, *Hükümdar*, bölüm 4.

Levent Şahverdi Arşivi

fetihten kısa bir süre sonra inşa edilmiş bir adet tek kubbeli cami dışında Osmanlı'nın ihtişam dönemine ait çok az iz vardır. Camiler, önceki dönemin aksine, mimari özgünlükten yoksundur; merkezden gönderilmiş bir şablonu düşündürürler. 1520-30'ları izleyen üç yüz yılda Anadolu ve Rumeli kentlerinde mütevazı bir çarşı ve bir kibritlik canı olan ahşap konaklar dışında mimari canlılık eseri görülmedi. Yerel yönetici yönettiği memlekete soy ve sadakat bağlarıyla bağlı değildi. Evlatlarına bırakacak gayrimenkul mirası yoktu. Görevi merkez adına vergi toplayanların güvenliğini sağlamaktan ve sultanın savaşlarına asker temin etmekten ibaretti. Yaptıracağı her Yakutiye Medresesi ve her Ertokuş Kervansarayı,[50] o yüzden, merkezin varidatına yazılmış bir eksi ve kendi kellesini tehdit eden bir tehlikeydi.

Osmanlı vergi tahrirleri 1530'a doğru teknik kusursuzluğun zirvesine ulaştı. Anadolu ve Rumeli vilayetlerinde miri hazineye ait her çiftlik ve her mandıra, her tuzla ve her değirmen kayda geçirildi. Bunun pratikteki anlamı, taşranın ürettiği artı değerin tamamına merkez adına el konulmasıydı. Biri çıkıp "birazıyla şuraya bir köprü yapalım" dese önünde veya sonunda irtikâpla – kamu maliyesinden çalmakla – suçlanmayı göze alırdı.

Kusursuzluğu hedefleyen bir sistemle kanı emilen Osmanlı taşrası 16. yüzyıl ortalarından itibaren dehşetli bir yoksullaşma yaşayacak, aynı yüzyılın sonuna doğru imparatorluk sathını kaplayan isyanlarla gitgide derinleşen bir kriz ve yıkım sürecine girecekti.

---

50. Konya Selçuklularının valisi Mübarizeddin Ertokuş 1224'te Isparta'da yaptırdığı kervansaray, Moğolların valisi Cemaleddin Yakut Erzurum'da kendi adını taşıyan 1310 tarihli medrese ile anılır.

Levent Şahverdi Arşivi

Okyanus yollarının keşfi

Yoksullaşmanın diğer boyutu ticaret yollarının değişmesiydi. Uluslararası ticaretin ana caddesi Antik çağlardan bu yana bir uçta Çin ve Hint ile diğer uçta Akdeniz havzası arasında işlemiş, yolda kilit mevzileri tutan şehirler bu sayede zenginliğe kavuşmuştu. Semerkant ve Buhara'nın, Erzurum ve Trabzon'un, İstanbul'un, Malatya ve Kayseri'nin, Tarsus'un yerini alan Ayas'ın, Suriye ve Lübnan limanlarının varoluş sebebi ve gelir kaynağı yol üzerinde olmalarıydı. Asya ticareti 13. yüzyılda Moğol Barışı sayesinde patlama yapmış, onu izleyen dönemde Venedik ve Cenevizliler marifetiyle servet üretmeye devam etmişti. İstanbul'un fethi bu saadet zincirinde kırılmaya yol açtı. Tüm Doğu Akdeniz limanlarının Osmanlı eline geçmesiyle birlikte uzun mesafe ticaretini düzenleyen, risk ve maliyetleri makul seviyede tutan mekanizmalar yıkıma uğradı. Doğu ticareti durma noktasına geldi.

Bu durumdan yararlanmayı başaranlar, Akdeniz'e değil Atlantik Okyanusuna bakan ülkeler oldu. Portekiz 15. yüzyıl ortalarından itibaren Afrika'yı dolaşarak Hindistan'a ulaşma çabasına girmişti, 1498'de başardı. İspanya Hindistan'a batıdan gitmeyi denedi, 1492'de yanlışlıkla başka kıta keşfetti. Avrupa'nın Hindistan'la deniz ticareti hızla büyüdü; kısa zamanda Portekizli, Hollandalı, İngiliz ve Fransız girişimcilerin başlıca servet menbaı haline geldi. Amerika'da İspanyollar uçsuz bucaksız arazileri zapt ederek plantasyonlar kurdular. 1545'te Potosi madeninin keşfinden sonra yeni kıtadan Avrupa'ya devasa miktarlarda gümüş ve altın aktı.

Osmanlı erken tarihten itibaren tehlikenin farkındaydı. 1530 ve 40'larda Portekizlileri Hint Okyanusundan püskürt-

Levent Şahverdi Arşivi

mek için canhıraş bir çabaya girdi, fakat açık deniz donanması Portekiz'le başa çıkacak nitelikte değildi. Yenildi. Piri Reis haritalarından anlaşıldığı üzere Atlantik cephesindeki keşifleri de yakından izledi. Fakat coğrafi uzaklık nedeniyle o cephede varlık gösteremedi. 1541'de, 1554'te, 1578'de Fas'ı ele geçirme denemelerinin amacı şüphesiz Atlantik ticaretinden ve/veya korsanlığından pay almaktı. Başarısız kaldı.

Dünyanın ana ticaret arterlerine erişimi kaybeden Osmanlı kentleri hızla yoksullaştı.

Levent Şahverdi Arşivi

Avrupa'nın altın çağı

Oysa tam bu sırada Avrupa altın çağına adım atmıştı.

Avrupa'nın atılımı esasen 12. ve 13. yüzyıllarda başladı. Bugün Batı ve Orta Avrupa'da bulunan kent ve kasabaların büyük bir bölümünün temelleri bu dönemde atıldı. İtalyan şehir devletleri Haçlı Savaşlarından itibaren Doğu ticareti ve Doğu yağması sayesinde zenginleştiler. Edindikleri servetle halen dünyanın göz bebeği olan kentler inşa ettiler. Olağanüstü bir mimari cüreti temsil eden Gotik katedraller 1150 dolayından itibaren Frenk aleminin dört bir yanında mantar gibi bitti. 1204 yılına gelindiğinde kolektif Batı, bir zamanların heybetli Rum imparatorluğunu ezip geçecek zenginliğe ve askeri üstünlüğe sahipti.

İslam dünyasının kentleri uzun süre Avrupa kentleriyle gerek zenginlik gerek kültürel canlılık açılarından yarıştılar. Osmanoğulları Rum diyarının parçalanmışlığına son verdiğinde, Avrupalı pek çok yorumcu Batı Hristiyan aleminin sonunun da yakın olduğuna hükmetti. Bu korku 1530 dolayında had safhaya vardıktan sonra peyderpey dindi. En geç İnebahtı Savaşı'nda (1571) Avrupa askeri üstünlüğünün farkına vardı. İkinci Viyana Kuşatması (1683) ertesinde bunu kahredici bir zaferle kanıtladı.

Dönüşün sebeplerine yukarıda Osmanlı açısından değindik. Avrupa açısından baktığımızda aynı iki faktörün karşı kutuplarını görüyoruz:

1. O güne dek hem Avrupa'nın, hem Rum ve İslam aleminin zenginlik kaynağı Doğu ticaretiydi. Bu kaynak kuruduğunda Osmanlı yerine bir şey koyamadı. Batı ise Amerikan gümüşü ve okyanus aşırı ticaret sayesinde eskisinden kat kat zengin kaynaklara kavuştu.

Levent Şahverdi Arşivi

2. Avrupa'nın siyasi parçalanmışlığı, çağdaşların gözünde her zaman zaaf olarak görülmüştü. Kaderin bir cilvesiyle, Avrupa'nın belki en büyük avantajının endemik kaos olduğu anlaşıldı.

İtalya en güçlü çağında durmaksızın birbirleriyle didişen elli ila yüz şehir devleti, prenslik, beylik, dükalık ve krallıktan ibaretti. İspanya'da en az altı Hristiyan krallığı vardı. Fransa dükalıklarının birkaçı kendi başına Avrupa gücü olma sevdasındaydı. 1531'de Alman imparatoruna karşı kurulan ittifaka 15 kadar Alman prensliği ve yirmiye yakın şehir devleti katılmıştı. 'Birlikten kuvvet doğar' düsturu bu vakada işlemedi; çokluk muazzam bir güç kaynağına dönüştü. Osmanlı'nın tüm gücü ve tüm serveti İstanbul'da toplanırken Avrupa'nınki yüzlerce başkent arasında pay edildi. Her başkente biriken iktidar erkanı ve onların himmetine talip olan sanat ve fikir erbabı 'Rönesans' adı verilen büyük kültürel atılıma önayak oldular. Matbaanın ve özellikle Protestanlığın icadından sonra şehirlerde büyük bir okuryazar sınıfı peyda oldu. Okuryazarlığın getirdiği ufuk açılımı yeni kazanç kaynaklarının keşfine yardım etti.

Okuma yazmayla vakit kaybetmemiş bir eski zaman cengaveri belki kaleler ve ülkeler zapt edebilirdi. Hindistan'da çay yetiştirip Londra'da satmayı akıl edebilir miydi?

Osmanlı 1520 ila 40 arası bir tarihte ulaştığı zirveden düşüşe geçerken, aynı tarihlerde Avrupa, dört yüz yıl sürecek ihtişam çağına adım atıyordu.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı'nın batışı

III. Murat saltanatında Osmanlı Devleti batık bir işletmenin tüm semptomlarını sergilemeye başladı.

Batışın iki ana sebebine değindik: a) Hiper-merkeziyetçi politikanın taşrayı yoksullaştırması ve dolayısıyla vergi gelirlerinin sıkışması, b) Uluslararası ticaretin yön değiştirmesi.

Tarih yazınında bu ikisine ilaveten iki başka sebep gösterilir: c) O güne dek ciddi bir dirençle karşılaşmadan büyüyen imparatorluğun, doğuda ve batıda güçlü rakiplerle karşılaşması. Batıda Avusturya bu tarihte İspanya ile birleşmiş ve dolayısıyla Amerika kaynaklı büyük mali imkanlara kavuşmuştu. Doğuda Safevi devleti 16. yüzyıl sonlarına dek yalpaladıktan sonra Şah Abbas önderliğinde karşı saldırıya geçip Osmanlı'yı hırpalamaya başladı. 1593'te başlayan Avusturya ve 1603'te başlayan İran savaşlarında Osmanlı ordusu ağır kayıplar verdi; eski savaşlardaki ezici üstünlüğünden eser görülmedi. Askeri sınıfın geleneksel gelir kaynağı olan ganimet akışı kurudu. Yoksullaşan taşra egemenlerinin Osmanlı davasına bağlılığı sarsıldı.

Kısmen bununla bağlantılı olarak, d) miri hazineden maaş alan kapıkulu sınıfının nüfusu 1520'yi izleyen elli yılda üç ila dört kat kadar büyüdü. Yeniçeri sayısını ve/veya maaşını azaltma çabaları şiddetli direnişle karşılaştı. III. Murat'ın son yıllarından itibaren yeniçeri anarşisi Osmanlı idari sisteminde gitgide derinleşen bir kriz niteliği kazandı.

Batık işletmenin semptomları bellidir: a) kaynak yokluğundan dolayı hayati işlevlerin kısılması, b) gelir artırmak için kısa vadeli ve olağan dışı tedbirlere başvurulması, c) olağan dışı tedbirlere maruz kalanların direnişini kırmak için sindirme taktik-

Levent Şahverdi Arşivi

leri uygulanması, d) işletme sermayesinin parça parça satılması veya rehin verilmesi, e) işletmenin geleceğine güvenini yitiren ortakların kasayı yağmalaması.

Osmanlı devletinin üç yüz yıldan fazla sürecek olan ölüm spiralinin başlangıcı genellikle 1585 civarına tarihlenir. Bu tarihte yapılan devalüasyonla akçenin gümüş içeriği yüzde elli oranında düşürüldü. Maaşları 'züyuf akçe' ile ödenen yeniçeriler 1589'da kazan kaldırarak sarayı bastılar; baş defterdar –yani maliye bakanı– ile bazı ileri gelenlerin kellesini aldılar. Bu olay, en az dört yüz yıl sürecek askeri ihtilal geleneğinin ilk halkası oldu.

1595'te İstanbul'da 'sipahi patırtısı' denilen olay patlak verdi. Sipahilik ve tımar vaadiyle İran savaşına gönderilen on bin kadar 'kul oğlu', vaat tutulamayınca ayaklanarak sadrazamın kellesini istediler. Bir başka deyimle, maaşlı asker kadrosu açılamayınca taşrada tımar –yani rant– sözü verildiği halde, o sözü tutmaya da imkan bulunamadı. Aynı yıl Eflak ve Boğdan beylikleri isyan bayrağını açıp, beylik hazinesinden alacaklı olduğu söylenen 4000 Türk ve Rumu katlettiler. Rumeli'nin büyük bir bölümüne yayılan isyanlarda 'vergi mültezimleri ve cizyedarlar' linç edildi.[51]

1596'da yoklama kaçağı olduğu tespit edilen 30.000 tımarlı sipahi 'firari' ilan edilerek dirliklerine el konuldu. Bütçe açığını kapatmaya yönelik tipik bir 'kemer sıkma' politikasıydı. Sonucu Osmanlı tarihinin en büyük ayaklanmasını tetiklemek oldu. 'Celali isyanları' adı verilen isyan dalgası Anadolu'yu sardı. Osmanlı tarihçilerinin aşağılamak amacıyla Karayazıcı adını

51. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* III.145 ve III.139. Danişmend'in eseri çirkin bir ırkçılık ve küfür senfonisidir, ancak detaylarda özenlidir.

Levent Şahverdi Arşivi

verdikleri Abdülhalim Bey 1598'de Urfa'da padişah ilan edildi. Kurduğu ordu Kayseri'de, Tokat'ta, Bolvadin'de ve Nif'te (İzmir Kemalpaşa) Osmanlı ordularını bozguna uğrattı. Abdülhalim saltanat ilanını hazmedemeyen kendi taraftarlarınca öldürülünce yerine kardeşi Deli Hasan geçti. Onu Osmanlı satın alınca isyan bu kez dört ayrı koldan alevlenerek devam etti. 1607'de Canbuladoğlu Halep'te isyan bayrağını kaldırdı. Onu izleyen Bağdat valisi Taviloğlu İran safına geçti.

İsyanların doğurduğu kargaşa ortamında 'Büyük Kaçgun' adı verilen demografik felaket gerçekleşti.[52] Anadolu nüfusunun büyük bir bölümü köylerini terk ederek dağlara ve daha güvenli sayılan batı illerine kaçtı. Bazı illerde köy sayısı yarı yarıya veya daha çok azaldı. Örneğin Ordu'nun bazı nahiyeleri neredeyse tümüyle boşaldı.[53] Göçenlerin bir bölümü tarımı ve yerleşik hayatı büsbütün terk ederek konargöçer aşiret düzenini benimsediler. İç ve Batı Anadolu'da halen 'Türkmen' adı verilen zümreler büyük ölçüde 17. yüzyıldaki bu ikincil göçebelik dalgasının ürünüdür. Kaçgundan kırk ila elli yıl sonra seyahat eden Evliya Çelebi, Anadolu taşrasında hüküm süren asayişsizlik ortamını canlı bir şekilde anlatır.

Büyük Kaçgun kapsamında doğu illerindeki Ermenilerden büyük bir kitle batıya göçtü. Kentlerde esnaf ve hizmetkâr, köylerde tarım proletaryası olarak sefil koşullarda ayakta kalmaya çalıştı. 1604-1605'te Şah Abbas sürgününden kaçan İran Ermenilerinin de katılmasıyla bu zümre, sonraki kuşaklarda kalkına-

52. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları* (Bilgi Y. 1975), Kaçgun tarihini 1603-1607 olarak verir. Akdağ'ın eseri Osmanlı toplumsal tarihi hakkında yapılmış en özenli çalışmalardan biridir.

53. Onur Tunus, "17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Büyük Kaçgun'un Neden Ve Sonuçları" (2019).

Levent Şahverdi Arşivi

rak Osmanlı tarihinde önemli roller oynayacak olan İstanbul, Bursa, İzmit, Tekirdağ, Kırkağaç, Kütahya Ermeni cemaatlerinin çekirdeğini oluşturdu.

I. Ahmet'in olağanüstü yetkilerle Anadolu'ya gönderdiği 'Kuyucu' Murat Paşa 1608-1609'da korkunç bir terör kampanyasıyla isyanı bir süreliğine bastırmayı başardı. Ancak hasar kalıcıydı. Osmanlı'nın tımar sistemi 17. yüzyıl başında çöktü. 1595'ten sonra cılız birkaç teşebbüs dışında bir daha vergi tahriri yapılamadı. Miri araziler 'çiftlik' adı altında özel şahısların tasarrufuna geçti. Merkezin finansal güvencesinden ümidi kesen yeniçeriler taşrada bir zorbalık rejimi kurarak çeşitli gelir kaynaklarına el koydular. Çaresiz kalan rejim yönetim makamlarını satarak fon yaratmaya çalıştı. Önceleri nispeten makul süreler için ihale edilen mansıplar, 17. yüzyıl ortalarına doğru baş döndürücü bir hızla el değiştirmeye başladı. Ortalama sadrazamlık, valilik ve patriklik süresi birkaç aya düştü. Kısa zamanda yatırımlarını geri alma derdine düşen yöneticiler açık soygun yöntemleriyle memleketi talan ettiler.

Kuyucu terörü isyan dalgasına son vermeye yetmedi. Genç padişah II. Osman (1618-1622), öyle görünüyor ki, Osmanlı'nın bükemediği eli öpüp Anadolu askerinin başına geçmeyi hayal ettiği için katledildi. IV. Murat'ın (1630'lar) ve tekrar Köprülü Mehmet Paşa'nın (1656-1661) katliamları kısa süreli birer duraksamadan başka sonuç getirmedi. Anadolu boyun eğer göründü, fakat ilk fırsatta yeniden baş kaldırdı.

Bu durum karşısında Köprülü ve halefleri, çökmekte olan imparatorlukların sık sık başvurduğu çareye başvurup yeniden fetih politikasına döndüler. Agresif bir dizi savaşla bitkin orduyu ayağa kaldırmayı ve aç askeri ganimete doyurmayı umdular.

Levent Şahverdi Arşivi

1660'tan başlayarak önce Avusturya'ya, ardından Girit-Venedik, ardından Lehistan, Rusya, tekrar Lehistan ve 'Orta Macar' denilen Transilvanya'ya savaş açtılar. Birkaç arızi başarı ve bir miktar maddi kazanç elde ettiler. (Seferlerin hepsine bizzat katılan Evliya Çelebi ekonomik detayları sevinçle kaydeder.) Elbette sürdürülebilir bir politika değildi. Kanuni'nin boyun eğdiremediği Viyana'yı maddeten ve manen tükenmiş Osmanlı'nın 1683'te alt etmesi hayaldi. Önce Avusturya ile Lehistan, ardından Rusya ve Venedik Osmanlı'ya karşı birleştiler. 1699'a dek on altı yıl süren büyük savaşta Osmanlı'yı perişan ettiler. Macaristan elden çıktı. Bir ara Sırbistan da kaybedildi. Avusturya ordularının İstanbul kapılarına dayanması an meselesi olarak görüldü.

Tam bu noktada yeni bir stratejik gerçeklik Avrupa kabinelerinin gündemine düştü. Dönüm noktası tahminen 1687 veya 1688 olmalıdır. Fark edildi ki Osmanlı devletinin çökmesi demek, Avusturya'nın aşırı güçlenmesi ve belki tüm Avrupa'ya hâkim olması demektir. Habsburg'larla 200 yıllık bir ölüm kalım savaşı içinde olan Fransa bu riski kabul edemezdi. Sonuç olarak Fransa 1688'de Avusturya ve müttefiklerine savaş açtı. Bu sayede kontratak şansı yakalayan Osmanlı, kayıplarının bir bölümünü telafi edebildi. Balkanlarda Osmanlı egemenliği iki yüz yıl daha kör topal sürdürülebildi.

1699'dan sonra Osmanlı Devleti yaşayan bir ölüydü. İmparatorluğun dört bir yanında, yerelden tahsilat yapamayan ve merkezden tahsisat alamayan eski sancak beylikleri silindi. Yerine yerel mütegallibe ve eşkiyadan türeyen yeni beylikler şekillendi. Sırbistan'da, Karadağ'da, Epir dağlarında, Mora yarımadasının güneyinde, Sürmene ve Maçka'da, Gürcistan boylarında, Lübnan Dağı'nda Hristiyan veya yarı-Hristiyan beylikler zuhur etti.

Levent Şahverdi Arşivi

Arnavut derebeyleri Yunanistan ve Makedonya'yı aralarında paylaştılar. Kürdistan'da Osmanlı paşaları yerel birer emirliğe dönüşürken, belli başlı Kürt beyleri bağımsızlıklarını pekiştirdiler. Bayazıt'ın, Ünye'nin beyleri Osmanlı saltanat makamıyla boy ölçüşen saraylar inşa ettiler.[54] Adana sancağını ele geçiren Kozanoğlu beyleri padişaha hakaretamiz mektuplar döşendiler.[55] Arap ülkelerinde Osmanlı'nın adı unutulmaya yüz tuttu. Mısır'da Memluk zümresi yeniden egemen oldu. Necd'de İbni Suud Arap aşiretleri üzerinde egemenlik tesis etmek için İslam püritanizmi söylemini kullandı.

Merkez elitleri ise, gitgide küçülen ve kararan bir dünyada, kâh Lale Devri'ndeki gibi zevk ve eğlenceye tutunarak, kâh eski Şark kültürünün ezoterik deryasında tefekküre dalarak düşüşün acısını unutmaya çalıştılar.[56]

54. Ünye'de Hazinedaroğlu Süleyman Paşa'nın 1808'de yaptırdığı saray 1847'de Fransız ressam Jules Laurens tarafından resmedildikten birkaç yıl sonra yanmıştır.

55. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât* (Çağrı Y. 1980) sf. 121.

56. Nedim (öl. 1730) ilk eğilimin, Şeyh Galib (öl. 1799) ikinci eğilimin tipik temsilcisidir.

Levent Şahverdi Arşivi

Hristiyanlar uyanıyor

İmparatorluğun gayrimüslim tebaası 17. yüzyıl sonlarına dek siyasi sahada varlık göstermemişti. Uzak nahiyelerdeki birtakım önemsiz direnişler dışında Hristiyan isyanları görülmedi, veya görüldüyse kayda değer sayılmadı. Merkez siyasetinde Hristiyanlar pay talep etmedi. 18. yüzyılda bu durum değişecek ve 19. yüzyılda imparatorluğun ölümcül krizine dönüşecekti.

Hristiyanlar Rumeli'de nüfusun üçte ikisini, Anadolu ve doğu illerinde üçte bir gibi bir oranını temsil ediyordu. Toplum önderliği Rum ve Ermeni kilisesinin ürkek ve iktidarsız kadrolarından ibaretti. Askeri önderlik tahrip edilmişti. İslam hukukuna göre zimmilerin silah taşıması, emir verecek mevkilerde bulunması, bazı istisnalarla ata binmesi, din adamı değilse – otorite simgesi olan – sakal bırakması, mahkemede Müslümana karşı tanıklık etmesi yasaktı. Müslümanlar egemen sınıftı; gayrimüslimler genel kural olarak yoksul ve ezikti. Aralarında nispi güç ve servete kavuşanlar, Müslüman muktedirlerle kurdukları ittifaklar sayesinde vardı. Hristiyan'ın gücü ve itibarı, mensup olduğu ağa veya paşaya tabiydi. Kudreti eğer varsa, arkasında bir Müslüman muktedir olduğu için vardı. Dolayısıyla bir Müslümanın ona göstereceği saygı veya saygısızlık, hamisi olan muktedire gösterilen saygı veya saygısızlıktı. Ona göre değerlendirilirdi. Gayrimüslim zimminin kendi nam ve hesabına toplumsal kudret sergilemesi hayatın olağan akışına aykırıydı.

Anarşi çağında Hristiyanlar yerel zorbaların zulmüne karşı daima Devlet'in varsayılan adaletine sığındılar. Eşkiyanın tecavüzüne karşı devleti doğal müttefikleri olarak gördüler veya

Levent Şahverdi Arşivi

görmek istediler. Fakat bu demek değil ki hayatlarından memnundular. Vali paşaya yazılan istidalara değil de kendi dillerinde yazdıklarına bakıldığında, sonsuz bir ağıt halinde zulüm, eziyet, haksızlık, adaletsizlik, gasp, cinayet ve acizlik öyküsü ön plana çıkar. Rum, Sırp, Bulgar ve Ermeni halk edebiyatı neredeyse tümüyle bu temalarla örülüdür. Yerel vekayinameler çarpıcı bir somutlukla bu öyküyü anlatır.

Derken iki şey oldu. Birincisi, teorik olarak adaleti sağlamakla mükellef olan devletin bu görevi yerine getirmekten aciz olduğu anlaşıldı. İkincisi, Avrupalı din kardeşlerinin ezici bir askeri üstünlüğe kavuşmuş oldukları ortaya çıktı. 1683-1699 savaşı günlerinden başlayarak Osmanlı gayrimüslimleri Hristiyan devletlerini kendi koruyucu ve kurtarıcıları olarak görmeye başladılar.

Değişimin ilk sinyali Sırbistan'dan geldi. İki yıllık Avusturya işgalinden sonra Osmanlı 1690'da yeniden Sırbistan'a hâkim olduğunda büyük bir Sırp kitlesi, Anadolu'daki Büyük Kaçgun'u anımsatan bir panikle yurtlarını terk edip Tuna'nın öte yakasındaki Avusturya topraklarına sığındılar. Habsburg devletinin himayesinde teşkilatlanarak modern Sırp milliyetçiliğinin temellerini attılar. Geride kalan Sırp ülkesini kurtarma davasına adandılar. 'Hayduk' adı verilen çeteler Osmanlı yöneticilerine ve arazi sahiplerine yönelik saldırıları sayesinde halk kahramanı mertebesine yükseldiler. 1737'de Habsburglara sığınan Patrik Arsenije Sırp ulusal kurtuluş hareketinin manevi önderliğini üstlendi. Avusturya ticareti sayesinde zenginleşen Sırp burjuvazisi ulusal harekete mali destek verdi. Karadağ'da benzer bir süreç Venedik Cumhuriyetinin yardımıyla hayata geçti.

Levent Şahverdi Arşivi

Haydukların Yunan muadili olan kleft çeteleri Güney Balkanların dağlık kesimlerinde faaliyet gösterdi. Yarımadada hâkimiyet kuran Arnavut beyleriyle kah çatışıp kah ittifak ederek güçlendiler. 1770'te Rus amirali Orlov'un teşviki ve teşkilatıyla başlattıkları isyanda Mora yarımadasını bir süre ele geçirdiler. Aynı tarihte Girit'te Daskaloyannis önderliğinde Hristiyanlar ayaklanıp yerel Müslümanları hedef alan bir katliam gerçekleştirdiler. Kısa vadede bastırılsa da isyan zaman zaman sönüp tekrar alevlenerek 1898'de Girit'in bağımsızlığına dek devam etti. Diğer yandan İtalya ve Avusturya üniversitelerinden yetişen Rum aydınları Avrupa Aydınlanmasının fikirlerini Osmanlı Rumları arasında yaymaya başladılar. 1803'te III. Selim fermanıyla Ayvalık'ta kurdukları Akademi modern Yunan milli kültürü için fidanlık vazifesi gördü.[57]

Hristiyan uyanışının farklı bir boyutu Sivaslı Ermeni din adamı Mıhitar (Mxitar) Abba kişiliğinde tezahür etti. Mıhitar Ermeni kilisesinin yozluk ve yobazlığından şikayetçiydi. Ermeniler Avrupa'nın 'muasır medeniyet' seviyesini hedeflemeliydi. Bunun için Avrupa kültürünün temeli olan Katolik dinini benimsemek, ya da en azından Katolik kilisesinin himayesini sağlamak şarttı. Mıhitar'ın bu amaçla İstanbul'da 1701'de oluşturduğu cemiyet, kısa sürede başkentin her mahallesinde kız ve erkek çocukları için okullar kurdu. Arkaik kilise Ermenicesi yerine güncel halk diline dayanan yeni bir eğitim dili geliştirdi. Ermeni toplumunun tepkileri nedeniyle 1706'da İstanbul'dan kaçmak zorunda kalan Mıhitar Venedik'e sığındı.

57. Ayvalık Akademisi'nin öyküsü ve etkileri konusunda Herkül Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu* (İletişim Y. 1999) ve Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir'in daha ayrıntılı makalesi "Ayvalık Akademisi ya da Batı Anadolu'da Yunan Ulusçuluğunun Kökenleri Üzerine" (2020) faydalı kaynaklardır.

Orada kurduğu manastır sonraki iki yüzyıl boyunca eğittiği gençler ve yayınladığı eserlerle Ermeni milli uyanışının başlıca motorlarından biri oldu.[58]

18. yüzyılda imparatorluğun Sırp, Rum ve Ermeni tebaası arasında filizlenen batılılaşma, modernleşme ve milliyetçilik tartışmaları sonraki yüzyıllarda Türkler dâhil tüm kesimlere sirayet edecekti.

58. Minas Nurikhan, *The Life and Times of the Servant of God, Abbot Mechitar, Founder of the Mechitarist Fathers* (Venedik 1915) konuya ilişkin en derli toplu kaynaktır. Gürsoy Şahin'in kısa makalesi dışında Türkçe yayın yok gibidir. Mıhitaristlerin Mayıs 1727'de Venedik'te Ermeni hurufatıyla ilk matbaayı kurmalarıyla dört ay sonra İstanbul'da Müteferrika matbaasına izin verilmesi arasındaki bağı irdeleyen de, bildiğimiz kadarıyla, çıkmamıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Uçurumun kenarında

'Büyük devlet' vasfını 1699'da Karlofça Antlaşmasıyla kaybeden Osmanlı İmparatorluğu, tüm tahminlerin aksine yüz yıl daha yaşadıktan sonra 19. yüzyıl başında bir kez daha yok olmanın eşiğine geldi.

Ana dönüm noktası belki Napolyon'un Mısır seferi idi. 1798'de 36 bin kişilik bir kuvvetle Mısır'a çıkan Fransız generali on beş gün içinde ülkeyi baştan başa zapt etmeyi başardı. Mısır direnmedi. Osmanlı bir şey yapamadı. Kısmet o ki İngiltere Fransızların Şark imparatorluğu hayaline karşıydı. Amiral Nelson Abukir'de donanmasını yakınca Napolyon Mısır'dan ayrılmak zorunda kaldı.

Mısır hadisesinin tekrarından korkan yeniçeri 'dayıları' 1801'de Sırbistan'da idareye el koyarak yerel Hristiyan ileri gelenlerini hedef alan bir terör rejimi kurdular. Osmanlı hükümeti yeniçeri isyanını bastırmak için harekete geçti. Ancak harekata yardımcı kuvvet olarak katılan Sırplar 1804'te Karacorci Petroviç liderliğinde isyan başlattılar; 1807'de Rusya'nın desteğiyle bağımsızlık ilan ettiler. 1812'de Ruslar yardımı kesince Sırp isyanı bastırıldı, ancak 1815'te bu kez Karacorci'nin can düşmanı Miloş Obrenoviç önderliğinde yeni bir ayaklanma patlak verdi. Sonuçta Osmanlı Devleti Sırp Beyliğini tanımak zorunda kaldı. Sırbistan Osmanlı toprakları üzerinde gayrimüslim tebaanın resmen ve alenen kurup yönettiği ilk siyasi oluşum oldu. Gayrimüslimlerin amir olduğu bir dünyayı kategorik olarak reddeden İslam hukuku açısından bu, tahammülü imkansız bir durumdu. Sırbistan Müslümanları ya yeni efendilerine meydan okuyup kılıçtan geçirildiler, ya da yurtlarını terk edip Osmanlı egemenliğindeki Yeni Pazar ve Makedonya'ya göçtüler.

Levent Şahverdi Arşivi

1821'de Yunan isyanı patlak verdi. Daha çok yerel nitelikte olan Sırp isyanının aksine Yunan kalkışması Fransız ihtilalinden esinlenen, şehirli seçkin ve yoksul sınıflarda geniş taban bulan, örgütlü bir hareketti. En azından ilk aşamalardaki hedefi İstanbul'u ele geçirerek veya tavize mecbur ederek Hristiyanların eşit veya üstün olacağı yeni bir Bizans İmparatorluğu tesis etmekti. Rus prensi Konstantin Pavloviç taht için uygun aday olarak düşünülmüştü.[59] İsyan tam bastırılmak üzereyken 1827'de İngiliz-Fransız-Rus ortak müdahalesi sayesinde kısmi başarıya ulaştı. Yunanlar Mora ve Attika yarımadaları ile birkaç adadan oluşan 'Küçük Yunanistan' ile yetinmek zorunda kaldılar.

1828'de Yunan meselesinden dolayı çıkan savaşta Rus orduları doğuda Kars'ı ve ardından Erzurum ile Trabzon'u işgal ettiler. Dört ay süren Erzurum işgalinden sonra Ruslar çekilirken vilayetin Ermeni halkının büyük bir çoğunluğu Osmanlı'nın dönüşünün olası sonuçlarından dolayı korkuya kapılarak Rus ordusuyla birlikte sınır ötesine göçtü. Bu yeni 'Kaçgun' sonucunda Kars sancağı ile Erzurum vilayeti ekonomik açıdan mahvoldu. Sınır ötesindeki Rus illerinde Türkiye Ermenilerine yönelik güçlü bir çekim merkezi oluştu.[60]

Osmanlı İmparatorluğunu çok dinli ve çok uluslu bir bütün olarak koruma olasılığı – eğer böyle bir olasılık var idiyse – Yunan bağımsızlığı ile tarihe karıştı. Sırp ihtilali yerel bir hadiseydi. Yunan ihtilali ise imparatorluk başkentinin ve merkez

59. Çariçe Katerina'nın torunu olan Konstantin'e (1779-1831) babaannesi tarafından özellikle İstanbul'un kurucusunun ve son Hristiyan hükümdarının adı verilmişti.

60. 1829 göçüne ilişkin Rus ve Ermeni arşiv belgeleri için bkz. George Bournoutian, *Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797–1889: A Documentary Record* (Mazda Publications 1998), sf. 281-319. Rus kayıtlarına göre Erzurum vilayetinden Tiflis, Ahıska ve Erivan illerine 90.000 Ermeni ve birkaç bin Rum göçmüştür.

Levent Şahverdi Arşivi

vilayetlerin ikinci hâkim unsurunun, tebaası olduğu Osmanlı devletinden ayrı ikinci bir sadakat odağına kavuşması anlamına geliyordu. İmparatorluk ahalisini oluşturan kavimlerin her biri bu tarihten itibaren, er veya geç, Yunanların yolunu seçtiler. Avrupa güçlerinin yardımıyla ulusal bir devlet kurmayı, imparatorluk dahilinde adalet mücadelesine girmekten daha cazip ve daha gerçekçi bir yol olarak gördüler. Birbirlerinden ve Avrupalı ve Rus ihtilal hareketlerinden gördükleri yöntemlerle, örgütlenmeyi, silahlanmayı, milli ve vatani literatür üretmeyi, ulusal kongreler toplamayı, dünya kamuoyunu ateşli söylevlerle harekete geçirmeyi öğrendiler.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı reformu

Sultan II. Mahmut'un 1826 dolayında başlattığı reform hareketinin 1839'dan sonraki safhasına 'Tanzimat-ı Hayriye' ("hayırlı düzenlemeler") adı verildi. Biz öncesi ile sonrasını ayırmaksızın reform paketinin tümünü Tanzimat adıyla anmakta sakınca görmüyoruz.

Reformun üç ana unsuru ordu reformu, mülki idare reformu ve kültür reformu idi. Her üç alanda son derece radikal atılımlar yapıldı. Osmanlı modernleşmesi, Mısır, İran ve Fas gibi İslam devletlerinde büyük yankılar uyandırdı; çeşitli boyutlarıyla taklit edildi. Ancak sonuçta Osmanlı devletini – ve İslam alemini – çöküşten kurtaramadı.

1. Ordu reformu: Ordu modernizasyonunun ilk adımı 1826'da yeniçeri ocağının lağvı ve yeniçerilerin büyük bir bölümünün katliamı idi. İzleyen yıllarda, üzerinde popüler tarih anlatılarında daha az durulan bir dizi operasyonla çeşitli feodal egemenlerin hizmetindeki taşra askerleri tasfiye edildi. Anadolu'nun büyük bölümüne hâkim olan Karaosmanoğlu (Bergama), Çapanoğlu (Yozgat), Kozanoğlu (Adana), Hazinedaroğlu (Ünye-Trabzon) gibi hanedanlar çökertildi. Doğudaki Kürt beylikleri 1840 ila 1849 arasında Alman kurmay subaylarının katıldığı bir dizi harekatla ortadan kaldırıldı. Kaldırılanların yerine genel ve zorunlu askerlik hizmetine dayalı yeni bir ordu kuruldu.

Genel zorunlu askerlik dünyada ilk kez Fransız ihtilal yönetimi tarafından 1792'de hayata geçirilmiş, Napolyon Savaşlarında (1799-1815) gösterdiği parlak başarıların ardından diğer Avrupa ülkelerine de örnek olmuştu. Osmanlı dünyasında o güne dek askerlik profesyonel bir meslekti. Maaş veya ganimet-

Levent Şahverdi Arşivi

le finanse edilir ve her meslek gibi meslek sahipleri tarafından şevkle benimsenirdi. Yeni modelin devlet açısından en büyük cazibesi ise bedava olmasıydı. Askerlik bundan böyle bir ayrıcalık değil bir mecburiyetti. Asker devletten alacaklı değil devlete borçluydu.

İyimser bir yaklaşımla 'Asakir-i Mansure-i Muhammediye' ("Muhammed'in Muzaffer Askerleri") adı verilen yeni ordu içte devlet hâkimiyetini sağlamakta yüzyıllardan beri Osmanlı'ya nasip olmamış bir başarı gösterdi. Boşnak ve Arnavut beylerini, Bulgar ve Makedon isyancılarını, Ermeni ve Türkmen çetelerini, Kürt ve Arap hanedanlarını silindir gibi ezdi. İçte devletin en az 1598'den beri korumaktan aciz kaldığı birlik ve bütünlüğü başarıyla temin etti. Dışta ise yüz yılda girdiği her savaşı kaybetti. Mısır hükümdarı Mehmet Ali Paşa'nın 1831 ve 1839'daki seferlerinde, 1853 harbinin Fransız-İngiliz desteği olmaksızın girdiği ilk aşamasında, 1877-78 Rus Harbinde, 1912 Balkan Harbinde ve 1914-18 Dünya Savaşında hezimet üstüne hezimete uğradı. Sonuçlar açısından baktığımızda yeni ordunun asli işlevinin devleti dış tehditlerden ziyade iç tehditlere karşı korumak olduğu söylenebilir.

Napolyon orduları tüm Fransız halkını ulusal bir seferberliğe davet etmiş, buna paralel olarak ülke çapında muazzam bir milliyetçilik rüzgarı estirmişti. Yeni Osmanlı ordusunun farkı ise isminden belliydi. 1826 itibariyle nüfusunun en az yüzde kırkı Hristiyan olan bir devlette bu ordu 'Muhammed'in askeri' olmakla övünmekteydi. Zorunlu askerlik hizmeti sadece Müslümanlara şamildi. Gayrimüslimler askerlikten muaftı, buna karşılık yüklü bir muafiyet bedeli ödemekle yükümlüydü.

Genel zorunlu askerliğin mantığını tuzla buz eden bu uygu-

Levent Şahverdi Arşivi

lama imparatorluğun müslim ve gayrimüslim nüfusunu eskisinden beter ayrıştırmakla kalmayacak, imparatorluğun askerliğe tabi olan illerinde müslim nüfusun ekonomik, sosyal, demografik çöküşüne, evlatlarını mecburen gelir getirici mesleklere yönlendiren gayrimüslimlerin ise bir-iki kuşak içinde yıldırım hızıyla kalkınmasına yol açacaktı.

2. Mülki idare reformu: Halkı zorla askere almak için güçlü bir idari teşkilat gerekliydi. Her şeyden önce askerlik çağındaki nüfus tespit edilmeliydi. Osmanlı devletinin ilk nüfus sayımı bu amaçla 1831'de gerçekleştirildi.[61] Doğan her erkek çocuğun nüfus kütüğüne kaydı şart koşuldu. Bu amaçla kurulan nüfus idaresi, taşra mülki teşkilatının çekirdeğini oluşturdu. Zorunlu asker alma sisteminin zorunlu tamamlayıcısı olan zaptiye (polis) teşkilatı 1839 veya 1846'dan itibaren ona katıldı.

Eski Osmanlı düzeninin yönetici kadrosu asker ve ulema olmak üzere iki sınıftı. 'Kalemiye' adı verilen sivil bürokrat sınıfının adı 18. yüzyıldan itibaren duyulsa da, başkent dışında toplumsal hayatın gözle görülür bir unsuruna dönüşmesi 1830'lardan sonra gerçekleşti. Beyliklerin tasfiyesiyle birlikte merkezi idarenin taşraya açılması kısa zamanda büyük bir personel ihtiyacı doğurdu. 1839'da devlete sivil yönetici yetiştirmek amacıyla Mekteb-i Maarif-i Adliye açıldı. Okul müfredatı Fransızca, Fransızca hendese, coğrafya, tarih ve ilm-i siyaset gibi "modern" konuları kapsamaktaydı.[62] Yüksek seviyedeki bu okula talebe

61. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı, 1831* (İstatistik Umum Md. 1943).

62. Bkz. Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (1977) II.394 vd.. Mekteb-i Maarif 1862'de lağvedilerek yerine Mekteb-i Aklam kuruldu. Bu okul 1877'de yeniden düzenlenerek Mekteb-i Mülkiye adını aldı. 1980'lere dek Türkiye'nin yönetici kadrolarının büyük bir bölümü bu okuldan yetişti.

Levent Şahverdi Arşivi

yetiştirmeyi hedefleyen Rüşdiye mekteplerinin ilki 1847'de faaliyete geçti. Rüşdiyeler ihtiyaca cevap vermeyince, ileride açılması umulan Avrupai usulde üniversiteye hazırlık mahiyetinde İdadi mektepleri açılmasına karar verildi. İlk sivil idadi 1873'te eğitime başladı. Osmanlı devletinin modern anlamda ilk üniversitesi olan İstanbul Darülfünunu birkaç başarısız denemeden sonra 1900 yılında açılabildi.

Bu okullardan yetişen yeni mülkiye sınıfı gerek başkentin gerek taşranın toplumsal yapısında çarpıcı bir değişime yol açtı. Başkentte 'mektepli' zümre, siyasi ve kültürel yaşama yön veren bir tür yeni aristokrasiye evrildi. Bu kesimin haberleşme aracı olan gazeteler, ilk resmi gazetenin yayınlandığı 1831'den veya ilk özel gazetenin yayın hayatına girdiği 1840'tan itibaren entelektüel hayatın ana mecrası haline geldiler. Gazetelerle beraber, klasik Osmanlı yazı üslubundan farklı bir 'Yeni Osmanlıca' yazı dili oluştu. Taşra kentlerinde yeni bir fenomeni temsil eden devlet memurları beraberlerinde merkezin dili olan Türkçeyi ve merkezin giyim ve konut modalarını taşıdılar. Türkçeyi çoktan unutmuş ya da hiç bilmemiş olan Van, Diyarbekir, Bitlis, Bağdat, İşkodra gibi kentlerde Türkçe yönetici kadroların ve onlara özenen yerel seçkinlerin ortak dili haline geldi.

Tanzimat döneminde oluşan 'mektepli' sınıfı, Osmanlı Devleti yıkılıp gittikten sonra da, bir veya iki kuşak boyunca Türkiye'nin kaderine hükmetmeye devam edecekti.

3. Kültür reformu: Önceleri 'temeddün', sonra 'terakki' ve son aşamada 'modernleşme' ve 'çağdaşlaşma' gibi isimlerle anılan kültür devriminin hareket noktası, Avrupa devletlerinin Osmanlı'ya karşı kahredici üstünlüğüne yol açan amilleri bulmak ve taklit etmekti. İlk başlarda bu amiller teknolojide ve idari

Levent Şahverdi Arşivi

yöntemlerde arandı. 1830'da Sultan Mahmut'un onayıyla Fransa'ya gönderilen elit tabaka gençleri, ordunun teknik sınıflarında istihdam edilmek üzere eğitildiler; madencilik, istihkam ve askeri tıp tahsil ettiler.[63] Batıdan ithal edilen danışmanlar ordu ve sivil yönetimin reorganizasyonuna rehberlik ettiler.

Kısa zamanda fark edildi ki Batı'nın farkı sadece bir 'fen' meselesi değildir. Batı'nın üstünlüğü bir yaşam tarzı, düşünce tarzı, eğitim ve kültürel üretim modeliyle sıkı sıkıya bağlantılıdır. Matematik ve mühendislik eğitimini tabana yaymadan kalifiye topçu yetiştirilemez; bando mızıka olmadan kolordu kurulamaz; zihniyeti ve hatta kıyafeti Frenklere uydurmadan Batı'nın fennini kendi halkına akıtacak iletişim kanalları inşa edilemez.

Paris'e giden ilk talebelerden bir kuşak sonra Osmanlı seçkinlerinin öncü kesimi çağdaş Fransız kültürünü kültürel Kâbe'si olarak benimsemiş bulunuyordu. 1854-1856 Kırım Harbi'nde İstanbul'a doluşan Avrupalı kalabalıklar bu kutup değişimine katkıda bulundular. En geç 1860'larda, Fransızca bilmek ve Fransızca konuşmak Osmanlı toplumunda 'seçkin' statünün başlıca kriteri haline geldi. Osmanlı gazeteleri Batı basınına atıflarının bolluğuyla itibar kazandılar. Batılı kent yaşamının en göze batan kurumları – tiyatro[64], kafe[65], restoran, randevu

63. 1830'da gönderilen gençlerden biri olan İbrahim Edhem Paşa'nın hal tercümesini İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar* sf. 600 ve devamında verir. Edhem Paşa Paris'te madencilik okumuş, Gümüşhacıköy, Keban ve Ergani madenlerinde bir süre yöneticilik yaptıktan sonra sadrazamlığa kadar yükselmiştir. Evlat ve torunlarından Osman Hamdi Bey ressam ve Arkeoloji Müzesi kurucusu, Cemal Reşit Rey besteci, Sedad Hakkı Eldem mimar, Edhem Eldem tarihçi olarak ün kazanmıştır.

64. İstanbul'da ilk profesyonel tiyatro kumpanyası 1846'da Ermenice temsillere başladı. İlk Türkçe tiyatro oyunu 1868'de bir Ermeni olan Hagop Vartovyan (Güllü Agop) tarafından sahnelendi.

65. İstanbul'da açılan ilk Avrupai tarzda kafe olarak 1858'de bir Fransız'ın açtığı Café de St-Petersbourg gösterilir. Daha sonra Lebon Pastanesi olmuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

evi, hususi araba[66], roman[67] – İstanbul'dan başlayarak imparatorluğun belli başlı metropollerine kol attı. 1860 ile 1914 arasında Osmanlı basınında çıkan giysi ilanlarının istisnasız hepsi Avrupa'nın son kıyafet modalarını tanıtmakta yarıştılar. İslam geleneğinde tabu sayılan figüratif temsil sanatları 1820'lerden itibaren bizzat saray tarafından teşvik edildi, 1860'lardan itibaren seçkin sınıflarda konut dekorasyonunun olağan bir unsuru haline geldi.

Batı uygarlığının simgesel unsurları Osmanlı seçkinleri tarafından iştahla benimsenirken o uygarlığın alt yapısını oluşturan düşünsel ve özellikle dini boyutlar daha az ilgi gördü. Parlamenter temsil ve anayasa (Kanun-ı Esasi) fikirleri 1850'lerde Ermeni toplumunda, 1870'lerde imparatorluğun Türk yönetici sınıflarında taraftar buldu. Ancak büyük mücadelelerden sonra 1876'da benimsenen parlamenter sistem bir yılı biraz geçkin bir süre sonra fiyasko ile noktalandı. Batı siyasi sistemlerinin en belirleyici ögesi olan kurumsal ve düşünsel çoğulculuk eğilimi ise, imparatorluğun kırılgan yapısına yönelik bir tehdit olarak görüldüğü için, başta Namık Kemal gibi Osmanlı modernleşmesinin öncü düşünürleri tarafından şiddetle reddedildi. Ermeni ve Rum modernleşmecilerin bir bölümü Batı medeniyetinin asıl anahtarı olarak gördükleri Katolik ve Protestan dinlerini benimserken, Müslüman elitlerde – cılız birkaç bireysel girişim dışında – bu yönde bir eğilim görülmedi.

Batı'nın üstünlüğünün temeli olan ekonomi sahasında Os-

66. Recaizade Ekrem Bey'in 1886-87'de yazdığı *Araba Sevdası* romanı, özel araba tutkusunu Osmanlı Batılılaşmasının simgesi olarak hicveder.

67. İlk Türkçe roman 1851'de Hovsep Vartanyan (Vartan Paşa) tarafından Ermeni hurufatıyla yayınlandı. Osmanlı yazısıyla ilk telif roman 1876'da çıktı.

Levent Şahverdi Arşivi

manlı reformunun yapabileceği fazla şey yoktu. Batı'nın okyanus ötesi kolonilerinin aksine, Osmanlı'nın Arap müstemlekeleri kayda değer bir gelir kaynağı değildi. Anadolu ve Rumeli vilayetleri ise yüzlerce yıllık kötü yönetim sonucunda ekonomik açıdan tükenmişti. Osmanlı ülkesinin 1838'den itibaren adım adım serbest ticarete açılması, umulanın aksine, ekonomik yıkımla sonuçlandı. Batı'nın sanayi ürünleriyle rekabet edemeyen yerli imalat sektörü çöktü. Yaygın kanının aksine, 19. yüzyıl ortalarında yerli imalatçı esnafın azı Hristiyan çoğu Müslüman idi.[68] Müslüman esnaf yoksullaşırken, uluslararası sermayenin temsilcileri ile işbirliğine daha yatkın olan Hristiyan esnafın önü açıldı.

İç finansmandan umudu kesen devlet 1854'ten itibaren dış borçlanmaya yöneldi. Çaresizlikten kaynaklanan bir intihar hamlesiydi. İzleyen yirmi yılda dış borç toplamı 200 küsur milyon sterline ve yıllık faiz yükü 12 milyona ulaşırken devletin toplam bütçe geliri 21 milyon sterlin dolayında kaldı.[69] 1876'da Osmanlı Devleti borçlarını ödeyemez duruma düştü. Ertesi sene Rusya savaşı patlak verdiğinde Osmanlı maliyesi iflas etmiş durumdaydı. 1881 yılındaki Muharrem Kararnamesi ile kamu gelirlerinin önemli bir bölümü 'Düyun-ı Umumiye İdaresi' adı altında alacaklı devletlere ipotek edildi.

---

68. Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (İletişim Y. 2020) 19. yüzyılda pamuklu ve ipekli dokuma ve halı sektörlerine dair geniş bilgi verir. Suraiya Faroqhi, *Artisans of the Empire* (Osmanlı *Zanaatkârları*, çev. Zülal Kılıç, Kitap Y. 2011) Osmanlı imalatçı esnafı hakkında klasik eserdir.

69. 1871 itibariyle İngiltere'nin bütçe gelirleri 74 milyon, Fransa'nınkiler ise 60 milyon sterlin idi.

Levent Şahverdi Arşivi

Batı'nın himayesi

Başta Fransa ve İngiltere olmak üzere Batı devletleri Osmanlı reformunu aktif olarak desteklediler. Bu politikanın bir gerekçesi, şüphesiz, yatırım kolaylıkları elde etmek suretiyle ekonomik getiri sağlamaktı. Somut kararlarda asıl belirleyici olan gerekçe ise, Avrupa devletleri arasındaki kıyasıya rekabette rakip güçlerin – ve özellikle Rusya'nın – Osmanlı'nın çöküşünden oransız bir pay almasını önlemekti. 19. yüzyılda girdiği her savaşı kaybeden Osmanlı Devleti bu sayede yüz yıl daha ayakta kalmayı başardı.

Sözü edilen dinamiğin ilk örneğini 1688 yılı olaylarında görmüş bulunuyoruz. Avusturya'nın ezici zaferini kendi açısından sakıncalı gören Fransa bu tarihte Avusturya'ya savaş açarak Türklerin Belgrad'ı geri almasına zemin hazırladı.

1791'de Rusya Odessa yakınındaki Oçakov Kalesini kuşattığında İngiltere bir ültimatomla Rusları çekilmeye zorladı. Çünkü İngiltere Rusların Karadeniz'a hâkim olmasını kendisine yönelik bir tehdit olarak görmekteydi.

1798'de İngilizler Mısır'ı zapt eden Napolyon'un donanmasını yaktı. 1827'de Rusya himayesinde bir 'Büyük Yunanistan' ihtimali belirdiğinde üç büyük Avrupa gücü birleşerek 'Küçük Yunanistan' çözümünü empoze ettiler. 1833'te Mısırlı Mehmet Ali Paşa Kütahya'ya dayandığında bu kez Ruslar Hünkar İskelesi Antlaşmasıyla yardıma koştular. 1840'ta Mehmet Ali Nizip'te Osmanlı ordusunu bozguna uğratınca Avrupa devletleri koalisyonu Suriye ve Lübnan'a asker çıkardı. Ricat yolu kesilen Paşa geri dönmeye ikna edildi.

1853'te Rusya "hasta adam" olarak nitelediği Osmanlı'nın

Levent Şahverdi Arşivi

mirasını barışçı bir şekilde paylaşmak teklifiyle İngiltere ve Fransa'ya yaklaştı. İki devlet kendileri açısından cazip öneriler içeren Rus girişimini derhal reddettiler; aynı yıl Rusların Sinop'ta Osmanlı donanmasını bir baskınla yok etmesi üzerine Rusya'ya karşı Kırım Harbi'ni başlattılar. İngiliz ve Fransız güçlerinin toplam 100.000 dolayında zayiat verdiği savaş Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlandı.

Hicri 1293 yılına denk geldiği için 'Doksan Üç Harbi' olarak adlandırılan 1877-78 savaşında Osmanlı Devleti hezimete uğradı. İstanbul kapılarına dayanan Rus orduları Ayastefanos Antlaşmasıyla Osmanlı'nın Rumeli'ndeki varlığına son verdiler. Ancak dört ay sonra İngiltere ve Prusya'nın inisyatifiyle toplanan Berlin Kongresi'nde Rusların "savaş meydanında kazandıklarını barış masasında kaybetmesi" sağlandı. Osmanlı'nın sonu kırk yıl daha ertelendi.

Birinci Dünya Savaşı'nda yerle bir olan Osmanlı devletinin 1923'te Fransa'nın desteği ve İngiltere'nin rızasıyla daha küçük bir sahada ve yeni bir isimle yeniden kurulmasını da, burada anlatılan sürecin son halkası olarak değerlendirmek mümkündür.

Levent Şahverdi Arşivi

Reformun sonu

Osmanlı reformu 1876 iflası ve 1878 hezimetinden sonra bir duraksama dönemine girdi. 1876'da reformu derinleştirme vaadiyle başa getirilen Abdülhamit, iflasın ve savaşın sorumlusu olarak gördüğü sivil idare kadrolarını tasfiye ederek işe başladı. Prensipte Abdülhamit reforma karşı değildi. Özellikle eğitim ve ulaşım alanlarında bir dizi ciddi girişimle Osmanlı modernizasyonunu sürdürmeye çalıştı. Düyun-ı Umumiye ipoteği altındaki kamu hazinesini baypas ederek, Hazine-i Hassa adı verilen kendi özel bütçesi üzerinden gelir getirici yatırımlar yapmaya girişti. Fakat reform fikrinin asıl taşıyıcısı olan sivil Babıali kadrolarının tasfiyesi bu girişimlerin başarılı sonuç vermesini önledi. Ağır siyasi baskı altında bunalan 'mektepli' sınıf rejime küserek kabuğuna çekildi; yetenekli gençleri fırsat buldukça yurt dışına kaçmayı ya da rejime karşı devrimci mücadeleye girmeyi tercih ettiler. Polis devletinin ağır ve bunaltıcı havası 1890'lara doğru Osmanlı ülkesini esir aldı. Tevfik Fikret'in 1899 tarihli *Sis* şiiri bu dönemin ruh halini güçlü bir dille anlatır.

Abdülhamit rejimi 1908 ve 1909'da peş peşe iki askeri ayaklanma ile devrildi. Otuz üç yıllık 'istibdadın' sonu Osmanlı toplumunun her kesimini etkisine alan müthiş bir sevinçle kutlandı. Dindar Müslümanlar ve militan Ermeniler, Bulgar çetecileri ile 'mektepli' Türk seçkinleri, ulusal bir bayram ortamında kardeşlik yeminleri ettiler. 1870'ler krizinde sönen reform ve diriliş umutları yeniden canlandı. Ancak imparatorluk için iş işten geçmişti. 1908'i izleyen beş yılda Avusturya Bosna ve Hersek'i ilhak etti. Bulgarlar tam bağımsızlık ilan edip Doğu Rumeli'yi zapt ettiler. İtalya Libya'yı istila etti. Sırbistan ve Yunanistan aralarında anlaşıp Makedonya'yı paylaştılar; imparatorluğun

Levent Şahverdi Arşivi

ikinci kenti olan Selanik kaybedildi. Girit, Midilli ve Samos adaları ayaklanıp Yunanistan'a katıldılar. Merkezle irtibatını kaybeden Arnavutluk mecburen bağımsızlık ilan etti. Doğu illerinde Ermeniler isyana hazırlandı. Onlardan esinlenen Suriye'de Araplar da isyan havasına girdiler.

1913'e gelindiğinde Osmanlı Devleti bir kez daha yok oluşun eşiğine gelmişti.

Levent Şahverdi Arşivi

Gayrimüslim sorunu nasıl çözülemedi

Tekrar 1820'lere dönelim.

Osmanlı reformunun asli hedeflerinden biri 18. yüzyıldan beri devletin bekasına yönelik en büyük tehdit haline gelen gayrimüslim tebaa sorununu çözmekti. Bu uğurda atılan yarı-gönüllü veya gönülsüz adımlar problemi çözememekle kalmadığı gibi çöküşü hızlandırmaya da yardım etti.

Yunan isyanının akabinde doğan fırsatlardan istifade eden Ermeni toplumu II. Mahmut tarafından 'millet-i sadıka' ilan edilmiş, Ermeni ileri gelenlerine bir dizi mali ve kurumsal kolaylık sağlanmıştı. 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu, geleneksel İslam hukukunun hükümlerine açıkça aykırı olarak Müslim ve gayrimüslim tebaanın hukuki eşitliğini ilan etti. Gayrimüslimlere yönelik aşağılayıcı muameleler teorik olarak lağvedildi. Gayrimüslimlerin mülk edinmesine ve ticaretle uğraşmasına yönelik kısıtlamalar kaldırıldı. Sözde Hz. Ömer Sözleşmesine dayandırılan yeni kilise yapma yasağı feshedildi. 1840 Ceza Kanunnamesi ile cezalarda eşitlik ilkesi benimsendi. 1844'te irtidat (İslam'dan dönme) suçundan ölüm cezası kaldırılarak gayrimüslimlere yönelik büyük bir tehdit kalemi bertaraf edildi.[70]

Asıl can alıcı mesele olan gayrimüslimlerin devlet yönetiminde pay sahibi olması konusunda Gülhane deklarasyonu bir yenilik getirmedi. Ancak 1856'da Batılı güçlerin baskısı altında kerhen çıkarılan Islahat Fermanıyla o yönde bir adım atıldı. Osmanlı Devleti din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin tüm tebaasının devlet memurluğu hakkını ve askerlik yükümlülüğünü teyit

70. İrtidat yasağının pratikteki işleyişi, herhangi bir arızi nedenle – mesela sarhoşken, aşıkken, öfkeliyken veya tehdit altındayken – kelime-i şehadet getiren bir gayrimüslime geri dönüş kapısını kapatmasıydı.

Levent Şahverdi Arşivi

etti – veya eder göründü. 1866'da Posta ve Telgraf Nazırlığına atanan Krikor Ağaton Efendi Osmanlı tarihinde bakanlık düzeyinde bir göreve getirilen ilk gayrimüslim oldu. Bu tarihten sonraki kabinelerde Nafıa Nezareti, Orman ve Maadin Nezareti gibi zararsız koltuklarda bir-iki Ermeni, Rum ve hatta Yahudi bakan bulundurmak usul haline geldi.[71] Askeriyenin tıp, eczacılık, veterinerlik ve bando-mızıka gibi silahsız şubelerinde istihdam edilen gayrimüslimler hızlıca paşa rütbesine yükseltilerek zevahir kurtarıldı. Gayrimüslimlerin askerliği meselesi uzun süre sürüncemede bırakıldıktan sonra nihayet 1910'da yasalaştı. Hristiyan askerler ilk kez 1912 Balkan Harbi'nde Osmanlı saflarında muharebeye katıldılar. Ancak 1914'te çıkan Dünya Harbi'nde askere alınan Hristiyanların hemen hepsi silahsızlandırılarak amele taburlarına sevk edildiler.

Reform sürecinde bir dizi hukuki kısıtlama ve aşağılayıcı uygulamadan kurtulan Osmanlı gayrimüslimleri 19. yüzyılın ikinci yarısında baş döndürücü bir hızla kalkınarak ekonomik ve sosyal açılardan toplumun üst tabakalarına yükseldiler. Zenginleştiler, eğitildiler ve örgütlendiler. Buna karşılık, göstermelik birtakım jestler dışında, siyasi karar alma mekanizmalarında yer bulamadılar. Önemsiz bir noksan değildi. Zira siyasi – ve askeri – güç, ekonomik ve sosyal statünün güvencesidir. O gücün yokluğunda servet ve kültür avantaj olmaktan çıkar, handikapa dönüşür. Başkentin Rum ve Ermeni elitleri Sultan Mahmut'tan reformist sadrazam Âli Paşa'ya giden süreçte (1830-1871) reformun zamanla dinler-üstü bir Osmanlı devlet aygıtı inşa et-

71. Hariciye Nezaretine getirilen Karatodori Paşa (1878, 7 ay), Savvas Paşa (1879, 8 ay) ve Noradungyan Efendi (1912, 6 ay) kestaneleri ateşten çekmek için maşa olarak kullanıldılar.

Levent Şahverdi Arşivi

meyi başaracağına inandılar ya da inanmak istediler. 1870'lerde reformun duraksamasıyla güven kaybına uğradılar. 1895'teki Abdülhamit pogromlarından sonra büsbütün paniğe kapıldılar.

Taşrada ise değişen çok şey yoktu. Rumeli Hristiyanları yüzyılların egemeninin bir gün düzeleceğine asla ihtimal vermediler. Osmanlı'ya güven duymaktansa Bulgarlar Rusya'yı, Sırplar Avusturya ve Rusya'yı, Karadağlılar ve Katolik Arnavutlar İtalya'yı, Yunanlar ayrı ayrı her Avrupa devletini kurtarıcı olarak görmeyi tercih ettiler. Doğuda Ermeni köylüleri Zeytun'da, Sason'da ve başka yerlerde 18. yüzyıldan kalma isyan alışkanlıklarını sürdürdüler; ya da belki bir gün Fransızlar gelir bizi kurtarır umuduyla Adana'ya göçtüler. 1890'larda kurulan iki Ermeni siyasi partisinden biri umudunu Batı Avrupa'nın sosyalist geleceğine bağlarken öbürü Rusya devriminden medet umdu.[72] İstikbali Osmanlı'da gören kalmadı.

18. yüzyıl sonunda Osmanlı Devleti'nin baş ağrısı olan gayrimüslim meselesi, 19. yüzyıl sonunda ölümcül bir hastalığa dönüşmüştü.

72. *Sosyal Demokrat Hınçak* dergisi ve daha sonra partisi Avrupa üniversitelerinde okuyan yedi Marksist Ermeni genci tarafından 1887'de Cenevre'de kuruldu. Komünist Manifesto'nun Ermenice çevirisi ilk kez 1894'te parti dergisinde yayınlandı. Rus Narodnik'lerinden ilham alan Ermeni Devrimci Federasyonu (*Taşnagtsutyun*) Rusya Ermenilerinden üç profesyonel devrimci tarafından 1890'da Tiflis'te kuruldu.

Levent Şahverdi Arşivi

Gayrimüslimlerin yükseliş ve düşüşü

Osmanlı gayrimüslimlerinin 19. yüzyılda sergiledikleri ekonomik ve sosyal başarılar başlıca iki yapısal faktöre bağlanabilir.

1. Batı'nın mali gücü, zaman zaman Batı ülkelerinin askeri gücünü de arkasına alarak tüm dünyaya nüfuz ettiği gibi Osmanlı dünyasına da girmişti. Osmanlı gayrimüslimleri kültürel açıdan Batılılarla güven ve işbirliği ilişkileri kurmaya daha yatkındı. İslam geleneğinin kâfirle birlikteliği zorlaştıran kısıtlamalarından muaftılar. Birçoğu Batı kültüründen esinlenen veya bizzat Batılılarca kurulmuş okullarda eğitim görmüştü. Batı'nın dillerine ve usullerine aşinaydılar. Tercüman, rehber, ithalat ve ihracatçı, ticari mümessil, komisyoncu, gümrükçü ve fahri konsolos olarak, hızla büyüyen para ekonomisinden nüfuslarıyla orantısız bir pay aldılar.

2. Zorunlu askerliğin Müslümanlarla sınırlanması, askerliğe tabi Müslüman toplumunda ekonomik ve demografik çöküşe, Hristiyanlarda ise, paradoksal bir şekilde, kalkınmaya yol açtı. En verimli çağında erkek evlatlarını bazen beş ila yedi yıl askere gönderen Türk aileler kalıcı bir sermaye birikimi imkanından yoksun kaldılar. Anadolu'nun tarımcı köylerinin birçoğu yoksullaştı ve boşaldı. Dağa çıkan asker kaçakları nedeniyle eşkiyalık ülke çapında bir afete dönüştü. Hristiyanlar ve bilhassa Ermeniler ise, ilk kuşakta bedel-i askeri yükü altında ezildikten sonra çocuklarını gelir getirici mesleklere yönlendirmeyi öğrendiler. Dönemin Ermeni edebiyatı, askerlik bedeli ödeyemediği için tefeciye borçlanan, tarlasını satıp gurbet yollarına düşen köylünün oğullarının Kayseri'ye veya Merzifon'a veya New Jersey'a gidip mektep

Levent Şahverdi Arşivi

okuduktan sonra milyoner olması öyküleriyle doludur.

Her iki faktörün işleyişinde eğitim kurumları önemli bir rol oynadı. Hristiyanlarda öteden beri kilise uhdesinde olan eğitim, Tanzimat yıllarında İstanbullu seçkinler önderliğinde taşrada açılan seküler(imsi) okullar, Katolik liseleri ve Protestan kolejleriyle büyük aşama kaydetti. 19. yüzyıl sonunda Ermeni erkeklerin çoğunluğu, kadınların ise belki yarısı kuvvetli bir şekilde okuryazardı. Kilise eğitiminden çok şaşmayan Osmanlı Rumlarında ise okuryazarlık oranları daha düşük kaldı.

Gelir ve okuryazarlıktaki artışa paralel olarak gayrimüslimler – özellikle Ermeniler – Osmanlı modernleşmesinin öncüsü ve taşıyıcısı rolünü üstlendiler. Tiyatro ve roman sahasındaki öncülüklerine daha önce değindik. Aynı şekilde, geleneksel Osmanlı toplumunda yeri olmayan ("modern") faaliyet alanlarının hemen hepsinde Rum ve Levantenler ile daha çok sayıda Ermeni öncü görürüz. Matbaacılık ve yayıncılık büyük ölçüde Ermenilerin tekelindeydi. Kafe ve restoran – ve randevu evi – işletmeciliğinde Rumlarla Ermeniler yarıştılar. Başkentte ve hemen her vilayette ilk fotoğrafhaneleri ve ilk sigorta acentelerini Ermeniler açtı. Modernleşen Tıbbiyenin belli başlı hocaları, Ziraat Mektebinin kurucusu, modern eczacılığın ve ipek böcekçiliğinin öncüleri Ermeni ve Rumdu. Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti'ni onlar kurmuş, Olimpiyat oyunlarını ilk onlar fark etmişti. Geleneksel Osmanlı düzeninin boş bıraktığı 'temeddün' veya 'modernleşme' sahasını gayrimüslimler doldurdular. Bu sayede küçümsenemeyecek bir toplumsal güce kavuştular.

20. yüzyılın eşiğinde Osmanlı gayrimüslimlerinin çıkmazı tam olarak bu noktadaydı. Bir yandan, düşkün haline rağmen hâlâ dünyanın sayılı ülkelerinden biri olan ve ileride belki ye-

Levent Şahverdi Arşivi

niden eski ikbaline kavuşması umulan bir imparatorlukta izzet ve servet sahibiydiler. Zenginleşiyor ve bir dizi kilit mevki tutuyorlardı. Öte yandan devlet onların devleti değildi. Avrupalıların zoruyla verdiği veya verir göründüğü tavizler göz boyamadan ibaretti. Aczi 1878'de, kötü niyeti 1895'te tevili imkansız bir açıklıkla ortaya çıkmıştı. Taşrada değişen bir şey yoktu. Silah ve yargı Müslümanların, mal ve para Hristiyanların elindeydi. Patlayıcı bir bileşim!

Bu koşullar altında Hristiyanların umutlarını tebaası oldukları devlete değil, adeta oy birliğiyle Avrupa devletlerine bağlamasında şaşırtıcı bir yan yoktur.

Levent Şahverdi Arşivi

İttihat ve Terakki

1908'de bir askeri darbeyle iktidara gelen, sonra düşen ve 1913'te yeni bir darbeyle iktidarını pekiştiren İttihat ve Terakki Cemiyeti, beş yıl içinde imparatorluğun geçirdiği hızlı değişime paralel bir dönüşüm geçirdi.

'Genç Türkler' ilk başta tereddütsüz bir şekilde Osmanlı reformunun sözcüsü idiler. Şiarları ittihad-ı anasır ("milletlerin birliği") ve terakki ("modernleşme") idi. Önde gelenlerinin birçoğu Batı'da veya Batı tarzı okullarda eğitim görmüş, Avrupa'da sürgün hayatı yaşamıştı. Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik hayalleriyle iktidara geldiler. Fakat iktidarın gerçeklerini kısa zamanda öğrendiler. 1909'da otuz bin Ermeni'nin katledildiği Adana olayları, Müslüman halkın ve devlet kadrolarının gayrimüslimlerle ittihada esasen hiç de taraftar olmadığını öğretti. 1912 Balkan Harbi anasır birliğinin gerçekleşmesi imkansız bir hayal olduğunu gösterdi. İttihatçılar canhıraş bir gayretle umutlarını Rusya'nın çöküşüne ve Asya'da kurulmasını hayal ettikleri Turan'a çevirdiler. Türkçülük akımı ilk olarak 1910'da İstanbul'da Türk Ocağı cemiyetinin kurulmasıyla sesini duyurdu; Balkan bozgunu günlerinde rejimin söylemine hâkim oldu. Türkçülük yerine İslam ittihadını önceleyenler 1916 Arap ihtilaliyle hüsrana uğradılar. 1918'de Enver Paşa'nın Kafkasya macerasının yenilgisiyle birlikte Turan hayali de uzak geleceğe ertelendi.

Geriye Türkiye kaldı.

Gayrimüslim probleminden arındırılmış bir Türkiye düşüncesi 1878 faciasından hemen sonra Türk yönetici kadrolarının bir bölümünü etkisi altına almıştı. Savaş esnasında Rumeli ve Kafkasya'dan sayıları bazı tahminlere göre bir milyonu aşkın

Levent Şahverdi Arşivi

aç ve sefil Müslüman mülteci Türkiye'ye sığındı. Onları barındırmak için bin kadar yeni muhacir yerleşimi kuruldu. Bir süre sonra siyasete ve orduya damgasını vurmaya başlayan muhacirler, etnik temizlik fikrini Türkiye'ye taşıyanların başında yer aldılar.

1895'te Abdülhamit ve vezirleri doğu illerinde Bulgaristan ve Yunanistan tarzında bir Ermeni kalkışmasının ancak en radikal tedbirlerle önlenebileceği kanısına vardılar. Zeytun ve Sason isyanları bahanesiyle başlatılan katliamlarda Anadolu'nun tüm illerinde yüz bine yakın Ermeni öldürüldü ve malları yağmalandı. Avrupa'nın tepkisizliği not edildi.

İttihatçı rejim, adı üstünde, ittihat vaadiyle başa geçmişti. Balkan Harbi'ni izleyen ikinci büyük göç dalgası rejim liderlerini Abdülhamit politikasının doğruluğuna ikna etti. 1913 ve 1914'te bir dizi terör operasyonuyla Batı Anadolu Rumları göçe zorlandı.[73] Onlardan boşalan köy ve kasabalara Makedonya ve Yeni Pazar muhacirleri yerleştirildi. 1878 göçünün aksine, yeni yerleşimler kurmanın zahmet ve masrafından kaçınılmış oldu.

1914'te patlak veren Dünya Savaşını İttihatçı liderler ilk günden itibaren 'Türkiye' projesini hayata geçirmek için bir fırsat olarak değerlendirdiler.[74] Savaş esnasında Ermenilerin ayaklanması veya bir darbeyle rejimi değiştirmeye teşebbüs etmesi gerçek bir ihtimaldi. Böyle bir şey olmasa dahi, savaş şayet

73. Foça, Urla, Ayvalık, Dikili ve diğer Ege ilçelerinde 500 ila 600 Rumun öldürüldüğü, 150.000 ila 600.000 Rumun göçe zorlandığı kaydedilir. Emre Erol'un makalesi "*Organized Chaos as Diplomatic Ruse and Demographic Weapon: The Expulsion of the Ottoman Greeks from Foça*" (2013) Foça olayları hakkında etraflı bilgi verir.

74. ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau'nun günceleri (*United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau, 1913-1916*; Gomidas Institute 2004) savaşın ilk yıllarında İ-T ileri gelenlerinin ve özellikle Talat Bey'in bakış açısı hakkında çok ilginç ipuçları sunar. Ham günce notlarından oluşan kitap Türkçeye çevirilmemiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

kaybedilse, doğu illerinde galiplerin desteğiyle Balkan yarımadasındaki devletler gibi bir Ermeni devleti kurulması kaçınılmazdı. Bu nedenle Nisan 1915'te hızlı bir operasyonla Ermeni toplumunun önderleri yok edildi. Mayıs ayında doğu illerindeki Ermeniler sürgüne zorlandı. Tehcirin önündeki büyük çıkmaz, Ermenileri sürecek makul bir hedefin yokluğu idi. Rumların gidecek yeri vardı. Ermenileri ise Rusya'nın kabul etmesi söz konusu değildi; etmeye zorlansa dahi Rusya'nın kazanacağı bir savaşta doğu illerinin Ermeni yurdu ilan edilmesinin önüne geçilemezdi. Bundan dolayı Mayısta tehcir ile başlayan süreç Ağustos ayına doğru bir topyekün imha operasyonuna döndü. Anadolu ve doğusunun bir buçuk milyon civarında tahmin edilen Ermeni nüfusunun yaklaşık üçte biri o operasyonda öldürüldü veya ölüme terk edildi. Bir o kadarı Suriye'deki kamplarda mülteci oldu. Geride kalan veya sürgünden dönenlerin çoğu 1920 ve 21'de Kuva-yı Milliye baskınlarıyla yok edildi ve göçe zorlandı. Kılıçtan arta kalanlar, gönüllü veya gönülsüz, devrana ayak uydurarak çoğunluğa katıldılar.[75]

Henüz gitmemiş olan Rumlar 1923'te Lozan Antlaşması'na ekli bir protokol uyarınca Yunanistan Türkleri ile mübadele edildiler. Antlaşma gereği İstanbul ve iki adada tutunmaya devam eden yüz bin kadar Rum 1964'te İnönü hükümetinin kararıyla sınır dışı edildi.

Geriye Türkiye kaldı.

---

75. Ermenilerin etnik temizliğine ilişkin Türkçe en kapsamlı eser Raymond Kévorkian'ın *Ermeni Soykırımı* (İletişim 2015) başlıklı eseridir.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

IV.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Savaş sonrası

Dört yıl süren Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti her cephede bozguna uğrayarak teslim oldu. Suriye-Filistin cephesinde Mısır'ı fetih planlarıyla başlayan savaş 1916'da Hicaz'ın, 1917'de Kudüs'ün, 1918'de tüm Filistin, Ürdün, Lübnan ve Suriye'nin kaybıyla sonuçlandı. Türklerin Abadan petrol tesislerine olası saldırısına karşı İngilizlerin Şattülarap ağzına asker çıkarmasıyla açılan Irak cephesi dört yılın sonunda Musul kapılarında kapandı. Batı İran'ı kontrol altına almak üzere girişilen üç seferin üçü de yenilgiyle sonuçlandı.[76] Trakya cephesi Bulgaristan'la kurulan ittifak sayesinde sakin kalmıştı; 1918 Eylülünde Bulgar ordusunun çöküşüyle İstanbul'un da elden çıkması ihtimali belirdi.[77] Kafkas cephesinde Rus ordularının Bolşevik devriminden sonra dağılması üzerine Enver Paşa'nın başlattığı Kafkasya macerası Kasım 1918'de Bakü'den döndü. Çanakkale'de Türk direnişini 1915'te kıramayan müttefik donanmaları üç yıl sonra boğazı serbestçe aşarak İstanbul önlerinde demirlediler.

---

76. İran seferlerinin ilki Aralık 1914-Ocak 1915'te Kâzım (Karabekir) ve Halil (Kut), ikincisi Mayıs 1916'da Ali İhsan (Sabis), üçüncüsü Haziran 1918'de Yakup Şevki (Subaşı) komutasındadır. İlki Rus general Nazarbekov, ikincisi Baratov, üçüncüsü İngiliz Hindistan ordusundan General Dunsterville ve Antranik Ozanyan komutasında gönüllü Ermeni alayı tarafından püskürtüldü.

77. İtilaf devletlerinin 14 Eylül 1918'de başlattığı Vardar Taarruzu'nda Bulgar ordusu hezimete uğradı. 29 Eylül'de imzalanan Selanik Mütarekesi ile Bulgaristan teslim oldu. 2 Ekim'de Radomir'de Bulgaristan Cumhuriyeti ilan edildi. 3 Ekim'de kral Ferdinand tahttan feragat etti. İtilaf taraftarı Aleksandr Stamboliyski hapisten kurtarılarak 14 Ekim'de başbakan ilan edildi. Türkiye'de Talat Paşa hükümetinin İsviçre vasıtasıyla ateşkes talebinde bulunduğu 8 Ekim'de duyuldu. 13 Ekim'de Türkiye ateşkes talebini resmen İtilaf devletlerine iletti.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı maliyesi daha savaşın ilk aylarında tükenmişti. Sonraki yıllarda Almanya'dan alınan sınırsız para ve materyel desteğiyle savaş çabası sürdürülebildi.[78] Ordunun seçkin birlikleri Sarıkamış ve Gelibolu'da harcandığı için elde çoğu çocuk yaşta ve daha çoğu firar hayaliyle yaşayan bir avuç asker kalmıştı. 1918 yazı ve sonbaharında 'İspanyol nezlesi' adı verilen salgın genç erkek nüfusun büyük bir bölümünü telef etti.[79]

Çatışmayı sonlandıran Mondros Mütarekesi uyarınca Osmanlı ordusu terhis edildi; ülkenin belli başlı askeri tesisleri ve stratejik ulaşım noktaları nihai barış antlaşmasının imzalanacağı güne dek galip devletlerce işgal edildi. Hemen hemen aynı hükümleri içeren mütarekenameler aynı günlerde diğer yenik devletler Bulgaristan, Avusturya, Macaristan ve Almanya'ya da dayatılmıştı. Şu farkla ki, diğer ülkelerin savaştan sonraki statüsü ayrıntılar dışında belliydi. Habsburg İmparatorluğu ortadan kaldırılsa da bileşenleri – Avusturya, Macaristan, Çek-Slovakya – konusunda çok belirsizlik yoktu. Türkiye'nin geleceği ise, öyle görünüyor ki, tarafların hiçbirinin zihninde net değildi. Osmanlı İmparatorluğunun mevcut haliyle sürdürülemeyeceği aşikardı. Arap ülkeleri de İngiltere ile Fransa arasında paylaşılmıştı. Bu iki veri dışında kalan her şey Paris'te toplanacak barış konferansına ertelendi.

Türkiye'nin devlet olarak varlığına son verme ihtimali hiç-

78. Savaş esnasında Almanya'dan alınan nakit krediler çeşitli kaynaklarda 5 ila 7 milyar Alman markı olarak gösterilir. 1915 ortalama kurlarıyla bu tutar 250 ila 350 milyon Osmanlı lirası karşılığıdır. Savaş öncesinde Osmanlı Devletinin ortalama yıllık bütçesi 30 milyon Osmanlı lirası civarındaydı. Türkiye'nin Almanya'ya olan borçları 1923'te Lozan Antlaşmasıyla silindi.

79. Mayıs-Haziran ve Ekim-Kasım 1918'de iki dalga halinde Türkiye'yi vuran salgında çoğu genç erkek olmak üzere 150 bin ila 450 bin kişinin öldüğü kaydedilir.

Levent Şahverdi Arşivi

bir zaman ciddi bir seçenek olarak gündeme gelmedi. Dünyada o güne dek kolonileştirilen yerlerin hepsinden farklı olarak Türkiye yerleşik bir devlet geleneğine, az çok köklü kurumlara, yönetim kadrolarına ve güçlü bir ulusal kimlik duygusuna sahip bir ülkeydi. Herhangi bir yabancı devletin doğrudan yönetimine boyun eğmesi düşünülemezdi. Demek ki galip devletler, prensip olarak İttihat ve Terakki rejiminin 'Türkiye' projesiyle mutabıktı. Balkan ve Arap ülkeleri ayrıldıktan sonra kalan yer 'Türkiye' olacaktı. Geriye kalan konu, Türk devletinin mahiyetinin ve tam sınırlarının belirlenmesiydi.

Dünyayı yeniden düzenleme hırsının akıl ve sağduyu sınırlarını aşarak diplomatik mahfilleri istila ettiği bu çağda, yeni Türkiye'ye ilişkin şu görüşler ileri sürüldü. Hiçbiri üzerinde görüş birliği sağlanmadı.[80]

1. İstanbul ve Boğazlarda uluslararası bir vesayet rejimi kurmak. Bu rejim yeni Türkiye'nin 'modernleşmesine' rehberlik edebilir veya modernleştirme görevi ABD gibi bir üçüncü ülkeye yüklenebilirdi.

2. Anadolu ve Pontus'tan sürgün edilen Rumlar için Ege kıyısında İzmir ve Ayvalık'ı içeren bir yurt yaratmak. Bu vesileyle Selanik seferine verdiği destekle savaşın kazanılmasına önemli bir katkıda bulunan Venizelos rejimini ödüllendirmek.[81]

3. Savaştan küskün çıkan İtalya'ya teselli armağanı olarak

80. Savaş sonrası dönemin diplomatik müzakerelerine dair kapsamlı bilgi Paul C. Helmreich'ın *From Paris to Sèvres* (Ohio UP 1974; çev. *Sevr Entrikaları*, Sabah Y. 1996) başlıklı eserinde bulunabilir.

81. Savaş esnasında Kral Konstantin'e karşı bir askeri darbeyle Selanik'te yönetimi ele geçiren Venizelos, İngiliz ve Fransızların bu şehirde yığınak yapmalarına ve Eylül 1918'de hızlı bir harekatla Bulgaristan'ı yenmelerine yardım etmişti.

Levent Şahverdi Arşivi

Antalya, Marmaris, Bodrum ve belki Kuşadası'nda birkaç liman vermek. Diğer devletlerin hepsi bu fikre karşıydı.

4. Suriye'deki Ermeni mültecileri iskan etmek üzere Adana, Maraş ve Antep'i Fransız himayesinde kurulan Suriye devletine vermek. İngilizler bu projeye karşıydı, ancak savaş esnasında yapılmış antlaşmalar gereğince Kasım 1919'da Fransızlar lehine bölgeden çekildiler.

5. Kürdistan'ın 'Türkiye' sayılıp sayılmadığı meselesini ertelemek. Türkiye'nin Musul petrollerinden vazgeçmesi mukabilinde belki Kuzey Kürdistan'ı Türkiye'ye bırakmak.

6. Doğu illerinde statüsü belirsiz bir 'Ermenistan' tanımlamak. Ermeni nüfusu kalmamış olan bu bölgeyi Türkiye'ye karşı bir tehdit unsuru olarak kullanmak. Erivan'daki Ermeni Cumhuriyeti kaçınılmaz olarak Bolşevik Rusya'nın yörüngesine girdiğinde bu düzenlemenin neye yarayacağı açık değildi.

7. Yeni Türkiye'yi askersizleştirerek olası rövanşist eğilimlerini törpülemek.

Gerçek dünyada ciddi bir karşılığı olmayan bu projelerin hepsi, 1919 ilkbaharında başlayan Türk direnişi karşısında tuzla buz oldu.

Levent Şahverdi Arşivi

Milli Mücadele

Savaşın kaybedilmesi halinde ülke çapında başlatılacak bir 'Milli Mücadele' şüphe yok ki savaş yıllarında İttihat ve Terakki yönetimi tarafından planlanmış ve örgütsel altyapısı hazırlanmıştı. En geç Mart 1919'da Anadolu'nun her ilinde eş zamanlı olarak başlatılan direniş çalışmaları bunu gösterir. Projeyi arka planda Enver Paşa'nın yönettiği ve bir aşamada yurda dönerek komutanlığı bilfiil ele almayı tasarladığı rivayet edilir.[82] Ne var ki, savaşın ve yenilginin sorumluluğunu taşıyan İttihatçı liderlerle bu proje sürdürülemezdi. İttihatçıların bir süre yurt dışına gitmesi ve nispeten temiz kalmış ikinci kademe kadroların öne çıkarılması gerekiyordu. İttihatçı bir subay olan Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğine ilişkin ilk sinyal muhtemelen 17 Kasım 1918'de *Minber* gazetesinde çıkan demeciydi.[83] En geç Şubat 1919'da paşanın rolü kesinleşmiş göründü. Mayıs 1919'da İstanbul hükümeti tarafından olağanüstü yetkilerle donatılan Kemal Paşa Samsun'a geçerek direnişin fiili evresini başlattı.

14 Ekim 1922 ateşkesine dek üç buçuk yıl süren Milli Mücadele, Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğrayan Türkiye'nin savaştan önce dile getirilen hedefler çerçevesinde hemen hemen eksiksiz bir şekilde veya az hasarla yeniden kurulmasını sağladı. Batı kamuoyunda, Dünya Harbi'nin mağlubu olan bir ülkenin nihai zaferi olarak algılandı. İki savaş arası dönemde Türkiye'nin statükoya diş bileyen ("revizyonist") devletler safında

82. Murat Bardakçı'nın *Naciyem, Rühum, Efendim* (Türkiye İş B. 2016) başlığıyla yayınladığı mektuplarından anlaşıldığına göre Enver Paşa 1921 yılını Moskova'da Türk ve hatta dünya ihtilalini başlatacağı günü beklemekle geçirir.

83. Bkz. Erol Kaya, *Mustafa Kemal Atatürk'ün İlk Gazetesi: Minber* (Ebabil Y. 2007).

Levent Şahverdi Arşivi

yer almasını önledi. Trakya'da 1913 ve 1915'te belirlenen sınır korundu.[84] Kuzeydoğuda Türkiye toprak kaybetmek bir yana, Kars-Ardahan, Artvin ve Iğdır'ı kazandı.[85] Arap ülkelerinin terki ekonomik ve askeri açıdan kayıptan çok kazanç olarak değerlendirildi. Petrol kaynakları nedeniyle hayati önem taşıyan Musul ve Kerkük'ün İngiltere'ye bırakılması ise İngiltere'yi barış şartlarına razı etmenin bedeli sayıldı.

Milli Mücadele'de Türk tarafı savaşın teorik hasmı olan İngiltere ile hiçbir noktada çatışmaya girmedi. Fransa ile Kilikya işgali nedeniyle kısa ve son derece kanlı bir çarpışmadan sonra mutabakat sağlandı. Fransa bu tarihten sonra Ankara hükümetine askeri ve diplomatik destek verdi. Asıl savaş üç cephede cereyan etti.

1. İç cephede Kuva-yı Milliye adı verilen düzensiz kuvvetler tehcirden arta kalan ve sürgünden dönen gayrimüslimleri terör yöntemleriyle temizlediler.[86]

---

84. Nüfusunun tamamına yakını Türk olan Dimetoka kazası 1913 sınırına dahildi. 6 Eylül 1915 Sofya Konvansiyonu ile Bulgar Krallığı'nın Alman-Türk ittifakına katılması karşılığında Dimetoka Bulgaristan'a terk edildi. Bulgaristan yenilince 1919'da Yunanistan'a intikal etti. Türk nüfusu 1922'de Doğu Trakya Rumları ile mübadele edildi.

85. Kars, Ardahan ve Batum şehri hariç Batum sancakları Rusya'daki devrim rejimi tarafından Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması ile Türkiye'ye verilmişti. Mütareke hükümleri uyarınca Türkiye bu yerleri Kasım 1918'den sonra resmen terk etti fakat düzensiz birlikler ve halk şuraları vasıtasıyla kontrol etmeye devam etti. Brest-Litovsk düzenlemesine tabi olmayan fakat Aralık 1920'de Gümrü Antlaşmasıyla ilhak edilen Iğdır'ın Ermeni nüfusu Ermenistan Cumhuriyeti'nden gelen Azeri muhacirlerle mübadele edildi. Aynı antlaşmayla Ermenistan'a terk edilen Kars'ın Akbaba kazasında ise Türk nüfus (1991'e dek) baki kaldı.

86. Örnek: İstanbul'da münteşir Ermenice *Cagadamard* gazetesinin 27 Nisan 1920 sayısından bir haber: "Ayın 14'ü Cumartesi günü 500-600 atlı Kemalci Bolu'ya girdi. Yeterli güçten yoksun olan Çerkezler kaçtılar. Çeteler vakit kaybetmeden Ermeni mahallesini kuşattılar ve halkın Çerkezlere yardım ettiğini ileri sürerek talana ve erkekleri öldürmeye başladılar. Sonra kadınları, kızları ve erkek çocukları Ermeni kilisesine doldurarak kiliseyi ateşe verdiler, içeride bulunanları canlı canlı yaktılar. Daha sonra Ermeni ma-

Levent Şahverdi Arşivi

2. Batı cephesinde Batılıların Yunanlara hibe etmeyi planladığı köprü başı yok edildi. Ankara'ya boyun eğdirmek amacıyla ileri harekata sürülen Yunan ordusu Sakarya hattında durdurularak geri püskürtüldü.

3. Doğuda Ermenistan'ın Kars ve Iğdır'ı elde tutma hülyası 1920'de üç hafta süren bir harekatla sona erdirildi.

Sonuç olarak Milli Mücadele, adının ima ettiği Milli davayı büyük bir başarıyla taçlandırdı. Türkiye'nin az çok bütünleşik sınırları içinde – marjinal bir avuç azınlık dışında – gayrimüslim nüfus bırakılmadı. Komşu devletlerle arada ciddi bir arazi ihtilafı kalmadı. Ülke nüfusunun yaklaşık yüzde 99'u haline gelen Müslümanlar, geçmişleri ve kendi tercihleri ne olursa olsun 'Türk' ilan edildi.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti bu temel üzerinde inşa edildi.

---

hallesini ateşe vererek tamamen küle çevirdiler. Yaklaşık 700 kişi olan Bolu Ermenilerinden ancak 10-15 kişi bu korkunç katliamdan sağ kurtulabilmiştir."

Levent Şahverdi Arşivi

Neden cumhuriyet

İzmir zaferiyle rüştünü ispat eden yeni Türk devletinin önünde üç seçenek vardı. Osmanlı hanedanı sembolik düzeyde dahi olsa korunabilir, yeni bir hanedan kurulabilir, ya da çağın trendleri doğrultusunda cumhuriyet ilan edilebilirdi. Tek gerçekçi seçenek olan üçüncüsü tercih edildi.

Osmanlı hanedanının yeni Türk seçkinleri nezdindeki kredisi II. Abdülhamit ile ağır bir darbe yemişti. İhtiyar Sultan Reşat'ın (1909-1918) pasifliği, Vahidettin'in (1918-1922) sinsiliği yaraya tuz ekti. Rusya'da Romanov'ların, Avusturya'da Habsburg'ların, Almanya'da Hohenzollern'lerin tarihe karıştığı bir devrim çağında Türkiye'de hemen hiç kimse Osmanlı hanedanı için gözyaşı dökmedi.

19. yüzyılda yeni kurulan devletler için standart yöntem yeni bir hanedan ihdas etmekti. 20. yüzyılda da Irak'ta, Ürdün'de, İran'da, daha sonra Arnavutluk'ta aynı yol benimsenecekti. Fakat Türkiye'nin Fransa'ya gıpta ile bakan 'mektepli' sınıfları Fransızların 1871'deki son ihtilalinden bu yana cumhuriyet fikrine alışıktı.[87] Ekim İhtilalinden sonra Bolşevik Rusya'dan esen devrim ve sosyalizm rüzgarları Ankara'da kuvvetle hissedilmişti. Rusların peşinden Türkiye'nin savaştaki kader ortakları Almanya ve Avusturya, savaş ertesinde bağımsızlığa kavuşan Doğu Avrupa ülkeleri – Polonya, Çekoslovakya, Ukrayna, Baltık üçlüsü, Finlandiya – hatta dost ve kardeş Azerbaycan cumhuriyeti seçmişlerdi. Türkiye'den dört ay sonra Yunanistan cumhuriyet ilan edecekti. Yeni dünyanın gelecek vadeden iki devi,

87. 1876'da Mithat Paşa'nın cumhuriyet ilan etmeyi düşündüğünü Ahmet Cevdet Paşa belirtir. 1917'de Enver Paşa'nın cumhuriyet ilan etme önerisini Talat Paşa'nın "henüz zamanı gelmediği" gerekçesiyle reddettiği kaydedilir.

Levent Şahverdi Arşivi

ABD ve Sovyetler Birliği cumhuriyetti. Cumhuriyet devrimin, halkçılığın, modernliğin, özgürlüğün, yenilenmenin, gençliğin, meydan okumanın simgesiydi. Monarşilerin temsil ettiği köhne düzen dünyanın başına Dünya Savaşı faciasını getirmişti. O halde, kahrolsun monarşi!

Varsayılan faydalarla cumhuriyet rejimi arasında hiçbir mantıki bağ olmadığını tüm dünya kısa zamanda idrak etti. Yeni cumhuriyetlerin hemen hepsinde eski monarşilere rahmet okutan Tek Adam rejimleri kuruldu. Birinci Dünya Savaşı felaketinden köhne monarşiler sorumlu tutulmuşken, birincisini gölgede bırakan İkinci Dünya Savaşı felaketinde cumhuriyetler başrolü oynadılar. İkinci savaş trajedisini yaşamayan Türkiye'de ise okumuş sınıflar 'Cumhuriyet' fikrine sihirli kuvvetler atfetmeye 21. yüzyılın ilerleyen aşamalarına dek devam ettiler.

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürk ve Tek Parti yönetimi

29 Ekim 1923'te Cumhuriyet kuruldu ve Gazi Mustafa Kemal Meclis kararıyla cumhurbaşkanı ilan edildi. İktidarının ilk yıllarında Gazi unvanıyla anılan cumhurbaşkanına 24 Kasım 1934 tarihli kanunla Atatürk soyadı verildi.

Türkiye'nin 'mektepli' kadroları ilk baştaki kısa bir tereddütten sonra yeni rejimi coşkuyla benimsediler. Yıkılmış bir devlet yerine çağdaş dünyaya ayak uyduracak yeni bir devlet kurulması gerekiyordu. Olağanüstü yetenekleri ve tartışılmaz karizmasıyla Gazi, bu işi başaracak en uygun – belki tek – kişiydi. Mesele sadece son on yılın savaşlarının korkunç tahribatı değildi. Memleketin yüzlerce yıllık 'makus talihi' yenilmeliydi.

Mektepli elitler bu umutla coşarken, halkın büyük çoğunluğu yorgun ve yoksuldu. Genç erkek nüfus biçilmiş, aileler dağılmış, eğitim çökmüş, ticaret tükenmiş, ülke milyonlarca aç ve sefil mülteci ile dolmuştu. Bu kitlelerin yeni rejime ilişkin duyguları hakkında fazla bilgimiz yoktur.

Cumhuriyetin önünde çözülmesi gereken iki büyük problem vardı:

1. Devlet otoritesini yeniden tesis etmek. Yıkılan devletin yerine yeni yönetimin otoritesini inşa etmek kolay iş değildi. Rusya'da Stalin, Almanya'da Hitler, Çin'de Mao bu hedefe yıllar süren kanlı mücadeleler sonunda, son derece sert terör yöntemleriyle ulaştılar. Türkiye'de aynı sonuç nispeten daha mülayim tedbirlerle ve daha kısa sürede sağlandı.

Merkezde rejime yönelik başlıca tehdit Meşrutiyet döneminin darbeci alışkanlıklarını sürdüren ve Milli Mücadelenin kolektif iradesinin Tek Adam rejimince gasp edilmesini hazmedemeyen İttihat ve Terakki kadrolarından kaynaklanıyordu. Bu risk, Sov-

Levent Şahverdi Arşivi

yetler Birliği ve Nazi Almanyasına oranla çok daha ılımlı yöntemlerle bertaraf edildi. İttihatçıların 1924'te kurduğu muhalefet partisi sıkıyönetim marifetiyle kapatıldı. İleri gelenlerinden 13 veya 19 kişi 1926'da İstiklal Mahkemelerince idam edildi. Doğuda 'Türkiye' fikrine direnen Kürtlerin isyanı ise rejimi daha uzun süre uğraştırdı. 1925, 1930 ve 1936-38'de başlatılan Kürt ayaklanmaları kan ve ateşle bastırıldı. Doğu illeri 1970'lere dek şiddeti azalmayan bir baskı rejimine tabi tutuldular. İslam bayrağı altında toplanarak merkezi yönetime direnmeye teşebbüs eden taşra şehirleri Menemen'de, Rize'de, Konya'da acımasızca cezalandırıldı. Muhalifliğe cüret eden Nazım Hikmet gibi komünist, Said Nursi gibi İslami münevverler ağır cezalarla sindirildi.

Halk kitleleri nezdinde yeni rejim meşruiyetini Milli Mücadele zaferi üzerine inşa etti. Rejimin halka yönelik yüzü "vatan, millet, Sakarya" sloganıyla özetlenen hamaset söylemiyle şekillendi. Gazi "gavuru denize dökmüştü". "Yedi düvele" meydan okumuştu. Denize dökülen gavurun arkada bıraktığı mallar, milletin iş bilir fertleri için bir refah fırsatıydı.

Önceleri İslami bir duyarlığı yansıtan hamaset söylemi, 1930'lara doğru yerini aynı duyarlığın yeni bir terminolojiyle ifadesi olan 'Türklük' formülüne bıraktı. Israrlı bir propagandayla rejimin 'Türk' karakteri vurgulandı. Eğitim programı Türklük övgüsü ve Türklük gururuyla tıka basa dolduruldu. Bu suretle yoksul kalabalıkların Türklüğü temsil eden Cumhuriyet rejimine sadakat ve itaat bağlarıyla bağlanması sağlandı.

2. Memleketi 'muasır medeniyet' seviyesine çıkarmak. Yüzyılların ihmali üzerine binen savaşın tahribatıyla mahvolan ülkenin çağdaş Avrupa devletleri seviyesine getirilmesi gerekiyordu. Aksi halde Cumhuriyet rejimi kendisinden öncekiler gibi yenilebilir ve sönüp gidebilirdi.

Levent Şahverdi Arşivi

Benzer bir noktadan hareket eden Bolşevik Rusya muazzam bir yatırım seferberliğiyle kısa sürede dünyanın en güçlü ülkeleri arasında yer almayı başaracaktı. Aynı başarıyı Yeni Türkiye neden gösteremesin?

Gösterememesinin başlıca iki nedenini sayabiliyoruz.

Birincisi para yoktu. Hazine tam takırdı. Dış borçlanma imkanı kalmamıştı. İçte ise Türkiye Cumhuriyeti Stalin gibi tüm toplumu proleterleştirerek, özel mülkiyet haklarını çiğneyerek topyekün üretim seferberliğine sevk edecek güçten ve iradeden yoksundu. Bu yoksunluğu ideolojik tercihlerle açıklamak anlamlı değildir, zira "komünizm gerekiyorsa onu da biz getiririz" şiarının veciz bir şekilde ifade ettiği üzere, ideolojik tercihler günün şartlarına göre değişebilir. 'Komünizm getirmek' – yani tarım arazilerine ve sanayi tesislerine el koymak, milyonlarca insanı kollektif işletmelerde karın tokluğuna çalışmaya zorlamak – her şeyden önce bir güç meselesiydi. Gerekirse milyonlarca insanı gözünü kırpmadan harcayacak bir kararlılık ve gözüpeklik gerektiriyordu. Türkiye'de Tek Parti iktidarının böyle bir gücü hiçbir zaman olmadı.

İkincisi, Osmanlı döneminde muasır medeniyet davasının öncüsü olan toplum kesimi gayrimüslimlerin tasfiyesiyle yok edilmişti. Zaten cılız olan Türk orta sınıfı savaşta tükenmişti. Modernleşmeyi taşıyacak olan kadro, İstanbul ve Ankara'da bir avuç idealist 'mektepli' seçkinden ibaretti. Sovyetler Birliği'nin aksine, her kasabaya fabrikalar kuracak, binlerce yeni yerleşim planlayacak, milyonlarca işçi konutu inşa edecek, her ilçeye tam teşekküllü okullar, müzeler, spor salonları, demiryolu istasyonları, sanat atölyeleri, zafer anıtları getirecek insan kaynağı mevcut değildi.

Tek Parti rejimi en büyük çabasını yeni bir Türk orta sınıfı yaratmaya hasretti. Bu uğurda bir yandan eğitime ağırlık verir-

Levent Şahverdi Arşivi

ken bir yandan kamu istihdamını artırarak 'mektepli' zümreye geçim olanağı sağlamaya çalıştı. Bu çabada nispeten başarılı oldu. 1923'te ancak binlerle sayılan Cumhuriyet kadroları, 1950'ye gelindiğinde belki yüz binlerle ifade edilecek düzeye gelmişti.

Cumhuriyet'in halka dönük yüzünün milliyetçi hamaset üzerine kurulduğunu belirttik. Orta sınıf kadrolarına dönük yüzü ise 'Batılılaşma' ve 'laiklik' temalarına dayandırıldı. Batılılaşma demek, Batı dünyasının kurumlarını, değerlerini ve yaşam tarzını benimsemek demekti. Laiklik, bu çabaya engel olduğu düşünülen İslami değer ve alışkanlıkların terki anlamına geliyordu. Yeni Türk orta sınıfı birbirini tamamlayan bu iki ilke ile yetiştirildi. Kendisini yaratan Cumhuriyet rejimine büyük bir şevk ve sevgi ile bağlandı. Tek Parti perdesi kapandıktan sonra da o sevgiyi kuşaktan kuşağa aktararak Cumhuriyet'in kurucusuna olan bağlılığını sürdürdü.

Bu süreçte Cumhuriyet'in iki yüzü arasındaki çelişki göz ardı edildi. Zira hamaset ve Batılılık birbirini baltalayan iki ilkeydi. Hamasetin gereği içe dönmek, Batılılığın gereği dışarıyı benimsemekti. Denize dökülen gavur, Batıcıların yücelttiği aynı gavurdu.

Türkiye Cumhuriyeti bu çürütücü ikilemi hiçbir zaman aşamadı. İslami özünü inkar eden hamaset söylemi zamanla amaçsız ve içeriksiz bir öfkeye evrildi. Batı düşmanlığını bir pranga gibi ayağında taşıyan modernleşmeci kesimler ise ülke yönetiminde ürkek ve etkisiz kaldılar. Batılı yaşam tarzının yüzeysel görünümleri ötesinde, kurumsal ve ekonomik boyutlarına her zaman korku ile yaklaştılar. Ülkenin kaderine hükmetme yeteneğini adım adım kaybettiler.

Türkiye'nin çok partili dönemdeki tarihine bu çelişki damgasını vurdu.

Levent Şahverdi Arşivi

Çok partili dönem ve Amerikan himayesi

Tek Parti dönemi ekonomik açıdan bir durgunluk çağıydı. 1923'te bugünkü değerlerle 1 milyar dolar dolayında tahmin edilen brüt ulusal gelir 1946'da 1,5 ila 2 milyar dolar seviyesine çıktı. Nüfus artışı hesaba katıldığında 1923'te 70 dolar dolayında olan kişi başı gelir ise 1946'da ancak 80 ila 110 dolara ulaştı. Ekonomik durgunluğa paralel olarak, Fevzi Paşa'nın 23 yıl süren tahakkümü altında yerinde sayan Türk Silahlı Kuvvetleri acınacak bir durumda kaldı. Atatürk'ün halefi İsmet İnönü, gerçekçi bir kararla, İkinci Dünya Savaşı'ndan uzak kalmaya çalıştı. 1943'te müttefikler safında savaşa katılması gündeme geldiğinde, Türk ordusunun içinde bulunduğu durum göz önüne alındığında taraflar bunun müttefikler açısından bir kazanç değil kayıp olacağı gerçeği ile yüzleştiler.

Savaşı müttefik devletler kazandı. O noktada Türkiye'nin 1918'de reddettiği seçeneğe razı olup ABD'nin himayesini kabul etmekten başka çaresi yoktu. Doğu Avrupa ülkelerini işgal, darbe ve iç savaş yöntemleriyle tahakküm altına alan Stalin 1946'da Türkiye'ye yönelik saldırı emareleri gösterdiğinde bu seçenek kesinleşti. ABD Başkanı Truman 12 Mart 1947'de kendi adını taşıyan doktrini ilan ederek Türkiye'nin himayesini ABD'nin üstleneceğini açıkladı. Haziran 1947'de Türkiye Marshall Planı adı verilen mali yardım programına dâhil edildi. 1951'de Türk hükümeti sadakatini kanıtlamak amacıyla Kore Savaşına bir tugay gönderdi. 18 Şubat 1952'de ABD komutası altındaki NATO ittifakı Türkiye'yi üyeliğe kabul etti. Türkiye'deki ilk Amerikan askeri üssü 1955'te İncirlik'te kuruldu.

Bu tarihten en az 1974'e dek Türkiye Amerika Birleşik Devletleri'nin askeri, siyasi ve ekonomik egemenliğine tabi bir dev-

Levent Şahverdi Arşivi

letti. ABD'nin talebi üzerine 1946'da ilan edilen çok partili rejim 1950'de bilfiil hayata geçirildi. Amerikan egemenliğini coşkuyla benimseyen Demokrat Parti iktidara geldi. ABD yönetiminin adeta dini bir tutkuyla tüm bağımlılarına empoze ettiği Soğuk Savaş söylemi Türk siyasetinin ana ilkesi haline geldi. Bu söyleme itiraz eden siyasi aktörler acımasız polisiye yöntemlerle sindirildi.

Karşılık olarak ABD kesenin ağzını açtı.

Amerikan yönetimi öncelikle karayolu ulaşımı sektörünün geliştirilmesine önayak oldu. Amerikan finansmanıyla hummalı bir karayolu yapımı kampanyası başlatıldı. Türkiye'nin her yerinde kamyon ve otobüs nakliyatıyla palazlanan bir girişimci zümresi ortaya çıktı. Her kasabada yerden biter gibi çoğalan tamirhaneler ve benzinlikler refahın taşraya yayılmasında önemli bir rol oynadılar.

Amerikalı planlamacıların verdiği akılla Türkiye tahıl üreticisi olarak dış ticarette avantaj kazanmaya çalıştı. Traktör tarımı teşvik edildi. Marjinal topraklar tarıma açılarak buğday üretimi otuz yılda yaklaşık dört katına çıkarıldı. Türk köylüsü yüzyıllardan beri ilk kez hissedilir şekilde kalkınmaya başladı.

Amerikan sermayesinden aldıkları destekle Koç ve Eczacıbaşı gibi birkaç Türk firması sanayileşmenin ilk adımlarını attılar. Brüt ulusal gelir bugünkü değerlerle 1965'te 14 milyar ve 1972'de 20 milyar dolara, kişi başı gelir 1965'te 445 ve 1972'de 568 dolara çıktı. Bir başka deyimle Tek Parti döneminde yüzde 15-20 dolayında artan ortalama kişisel refah, Çok Parti döneminin eşdeğer süresinde sabit değerlerle yüzde 400'den fazla artış gösterdi.

Bağımsızlıktan feragat ederek para kazanmanın kârlı iş olduğu düşüncesi, Demokrat Parti iktidarında kalkınan kesimlerde geniş kabul gördü.

Levent Şahverdi Arşivi

Askeri darbeler dönemi

Böylece iki ayrı Türk orta sınıfı oluştu. Demokrat Parti döneminde kalkınan kesimlerin hayat tarzı ve değer yargıları Tek Parti rejiminin ürünü olan Cumhuriyetçi kadrolardan farklıydı. Mektepli değil alaylıydılar. Cumhuriyetin sistemli endoktrinasyonuna tabi tutulmadıkları için geleneksel taşra kültürünün değerlerine daha yatkındılar. Adnan Saygun değil Zeki Müren – hatta türkü ve oyun havası – dinlemeyi seviyorlardı. Cumhuriyet ideolojisinin hamaset yüzünü içselleştirmişlerdi; buna karşılık Batılılık ve laiklik yüzüyle çok alışverişleri yoktu. Varlıklarını belki Gazi Paşa'nın "düşmanı denize dökmesine" borçluydular; fakat geçimlerini Cumhuriyet'in eğitim ve istihdamına borçlu değillerdi. Bütün bunlardan daha vahim olmak üzere, Cumhuriyet'in özenle yetiştirdiği 'mektepli' sınıftan daha çok para kazanıyorlardı.

Dönemin önemli simgelerinden biri 'pavyon' adı verilen gece kulüpleriydi. O yıllarda altın çağını yaşayan Yeşilçam sinemasının her iki filminden biri mutlaka pavyon sahnesine yer verdi. Cumhuriyet seçkinleriyle yeni zenginler arasındaki zıtlığın kristalleştiği yerdi pavyon. Eski seçkinlere öğretilmiş olan yaşam hedefleri 'modernleşmek', evlatlarını eğitmek, Avrupa görmek ve – elbette – mesleki hiyerarşide yükselmekti. Yeniler ise böyle bir eğitimden yoksundu; doğru dürüst başka kültürel formasyon kanallarına da sahip değildiler. O yüzden kazandıklarını pavyonda hafifmeşrep kadınlarla yemekle iktifa edeceklerdi. Yazıklar olsun!

İki sınıf arasında 1950'lerin ortalarından itibaren sertleşen zıtlaşma 1960'ta Demokrat Parti iktidarını deviren askeri darbe ile noktalandı. Bunu izleyen elli küsur yılda Türkiye askeri

Levent Şahverdi Arşivi

darbeler, darbe teşebbüsleri ve darbe tehditleriyle çalkalandı. Darbe bir kez başarıya ulaşınca devamı kaçınılmaz olarak geldi. Darbenin kumandasını ele almak isteyenler (1960), darbenin yetersiz kaldığına inananlar (1962,1963), başkasının darbe yapmasından korkanlar (1971), darbecilikle suçlandığı için mecburen darbe yapanlar (1971), emekli edilmeyi gururuna yedirememeyenler (1980), yasadışı tezgahlarını darbe ile örtmeye çalışanlar (1994), sahte darbe düzenleyip rakiplerini tuzağa düşürenler (2016) ülkeyi sonu gelmez bir askeri darbeler zincirine mahkum ettiler. Darbe yapılmayan yıllarda darbe tehdidiyle hükümet kuruldu (1961, 1962, 1964), darbe tehdidiyle cumhurbaşkanı seçildi (1965), darbe tehdidiyle cumhurbaşkanı seçilemedi (1973), darbe tehdidiyle cumhurbaşkanı seçimi önlendi (2007). Bu süreçte çok partili Türk demokrasisi çürüdü ve tükendi. Siyasi hayat tuzaklar ve entrikalar bataklığında boğuldu. Vizyon ve irade gerektiren işler siyasetin gündeminden düştü. Geriye kısa vadeli ayak oyunları ve can havli kaldı. Vizyon sahibi olabilecek insanlar korku ve tiksintiyle siyasi sahneden çekildiler. Türkiye Cumhuriyeti tıpkı Osmanlı İmparatorluğunda 17. yüzyılın yeniçeri ve sipahi iğtişaşları gibi, hatta Roma'nın 3. yüzyıldaki askeri anarşisi gibi bir duraksama ve çözülme dönemine girdi.

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürkçülüğün yükselişi ve yenilgisi

27 Mayıs 1960 darbesinin açıkça beyan edilen hedefi Demokrat Parti yıllarının yükselen sınıfına haddini bildirmek ve Atatürk-İnönü yıllarında bin bir zahmetle eğitilen Cumhuriyet seçkinlerinin iktidarına geri dönmekti. Bu uğurda muazzam bir propaganda seferberliğine girildi. Tek Parti yılları alabildiğine yüceltildi. Cumhuriyetin kurucusu tanrısal bir yanılmazlık, ölümsüzlük, kudret ve azamet halesiyle çevrelendi. Atatürk'e ebedilik ve kutsallık izafe eden beyanlar, herhangi bir kamu görevine atanmanın vazgeçilmez koşulu haline getirildi. O yıllarda yayın piyasasını çığ gibi kaplayan 'Atatürk diyor ki' ve 'Atatürk için diyorlar ki' derlemeleri, devlet görevine talip olanlar için adeta bir kartvizit koleksiyonu görünümünü kazandı.

1960 darbesinden sonra Türk düşünce hayatını etkisi altına alan 'Atatürkçülük' tutkusu mektepli Türk orta sınıfının ülkenin dinamiklerini gerçekçi bir şekilde değerlendirmesini imkansızlaştıracak ve zamanla o sınıfın düşüşüne giden yolu açacaktı. Bin yıldan beri ilk kez eli para gören köylü ile nakliyatçılıktan kazandığı serveti pavyonda yiyen taşralı iş adamı şayet behemehal başı ezilecek düşmansa, memleket nasıl kalkınacak, medeni devletler safında layık olduğu mevkii nasıl kazanacak, mekteplilere hak ettikleri dolgun maaşı nasıl ödeyecek, hayallerindeki okulları ve opera binalarını nasıl inşa edecek?

27 Mayıs'ın öncü gücü olan Harbiyeli genç askerler mektepli sınıfa ilk yıllarda büyük bir saygı ve güvenle yaklaştılar. 1961 anayasasını hazırlama görevini Cumhuriyetçi 'aydınların' kaymak tabakasından oluşan bir heyete devrettiler. Fakat askerlerle aydınların arası kısa zamanda açıldı. Bu ayrışmanın başlıca iki nedenini görebiliyoruz:

Levent Şahverdi Arşivi

1. Darbe kendi dinamiğini yarattı. Darbe rejimi bir türlü istikrara kavuşamadı. Art arda darbe teşebbüsleriyle sarsılan Silahlı Kuvvetler kendi içinde kaotik bir güç mücadelesine sürüklendi. 1960'ın idealist subayları yerlerini Cemal Tural, Cevdet Sunay, Memduh Tağmaç, Faik Türün gibi profesyonel darbe simsarlarına bıraktılar. Cumhuriyeti yeniden kurma davası adım adım gündemden düştü. Sivil kadrolar mücadeleden koptu. Aralarında büyük bir kesim 1960'ların sonuna doğru reel siyasi mücadeleden uzaklaşarak romantik bir 'devrim' ve 'sosyalizm' hayaline yöneldiler.

2. Ülkenin asıl meselesi olan Amerikan hâkimiyeti konusunda darbeciler derin bir çelişki ile maluldü. Prensip olarak ABD'nin ülkeye empoze ettiği düzene karşıydılar. Rol modelleri Mısır'ın emperyalizme meydan okuyan lideri Nasır ve Hindistan'da İngiliz tahakkümüne son veren Nehru idi. Fakat Türk Silahlı Kuvvetleri NATO'ya göbek bağıyla bağlıydı. Eğitim ve materyel için NATO yardımına muhtaçtı. Bu yüzden her darbe heveslisi işe NATO'ya bağlılığını beyan etmekle başladı. Amerikan kurumları da muhtemelen bu bağlılığı pekiştirmek ve farklı eğilimleri bastırmak için ellerinden gelen çabayı esirgemediler.

Cumhuriyet seçkinlerini iktidara taşımak hevesiyle başlayan askeri darbeler dönemi, böylece o kesimin iktidar mevkilerinden büsbütün uzaklaşması, siyasete küsmesi ve siyasi çaresizliğin net bir ifadesi olan sol radikalizme yönelmesiyle sonuçlandı. 1970'lere gelindiğinde ülkenin elit okullarının en parlak mezunları devlet yönetimi mevkilerinden umudunu kesmiş, yaşamlarını ya özel sektörde para kazanmaya ya da devrim hayali peşinde ömür tüketmeye adamıştı. İmkan bulanlar kapağı yurt

Levent Şahverdi Arşivi

dışına attılar; Batı dünyasının akademik ve idari kurumlarında etkili mevkilere geldiler. Cumhuriyet aristokrasisinin yıldızları olmaya aday Çetin Altan, Aziz Nesin, Mehmet Ali Aybar, Behice Boran, Mihri Belli, Yaşar Kemal, Murat Belge gibi isimler sol siyasetin çıkmaz sokaklarında polisle boğuşarak yaşadılar. Siyaset meydanı Adalet Partisi yıllarının (1965-1980) kasaba avukatlarına, polis müdürlerine ve askeri komplocularına kaldı.

Levent Şahverdi Arşivi

Kıbrıs Harekatı ve Türkiye'nin gözden düşmesi

1974'e dek Amerika Birleşik Devletleri'nin sadık vassali olan Türkiye, bu tarihte ilk kez efendisine baş kaldırdı.

Baş kaldırma eğiliminin ilk sinyali 1969'da Altıncı Filo'nun İstanbul ziyareti münasebetiyle görülmüştü. Elit düşünce önderlerinden aldığı ilhamla radikal sola gönül veren üniversite gençliği, İstanbul sokaklarında filo ile gelen Amerikalı denizcilere savaş açtı. Sol gelenekten gelen fakat Cumhuriyet'e sadakatini koruyan Bülent Ecevit 1973'te şans eseri başbakan oldu. Ecevit ABD'nin sabrını ilk önce Amerikalıların şiddetle karşı çıktığı haşhaş ekimine izin vererek zorladı. 1974'te Türkiye'yi NATO üyesi Yunanistan'la savaşın eşiğine getiren Kıbrıs harekatı ile açıkça meydan okudu.

ABD'nin tepkisi sert oldu. Önce silah ambargosuyla, donanım ihtiyacının büyük bölümünü ABD'den karşılayan Türk Silahlı Kuvvetleri köşeye sıkıştırıldı. Hemen ardından ABD güdümündeki Batı basınında Türkiye aleyhine sistemli bir kampanya başlatıldı. Bu tarihten önceki otuz yılda Türkiye hakkında Batı basınında çıkan yazıların neredeyse tamamı övücüydü: Türk artistleri alımlı, Türk iş adamları kibar, Türk askeri kahraman, lokum ve şiş kebap gibi ürünleriyle tanınan Türk kültürü egzotikti. 1974 yazında rüzgar aniden ters döndü. Türkler Kıbrıs'ta masum sivilleri katletmişti. Zaten Türkler Ermeni katliamından sabıkalıydı. Türkler afyon ticaretiyle Batı gençliğini zehirliyordu. 1978'de gösterime giren *Geceyarısı Ekspresi* filmiyle propaganda savaşı zirveye ulaştı.

1974 yılından itibaren ülke, sebepleri ve maddi kaynakla-

Levent Şahverdi Arşivi

rı bugüne dek yeterince aydınlatılamamış bir kargaşanın içine düştü. Sol ve sağ bayrakları altında örgütlenen gençler beş yılda 5 ila 6 bin gencin öldürüldüğü sokak çatışmalarında karşı karşıya geldiler. Üniversite eğitimi durma noktasına geldi. Yoksul mahallelerde sokaklar karşıt gruplarca parsellendi. Nihayet 12 Eylül 1980'de çatışmalara son vermek amacı veya bahanesiyle, ABD yönetiminin kuvvetle desteklediği bir askeri cunta idareyi ele aldı. Askeri rejim bir terör operasyonuyla kısa sürede sol hareketi çökertti, sağ hareketi de pasifleştirmeyi başardı.

Diplomatik sahada Türkiye bir cendere içine alındı. Öncelikle Kıbrıs sorununun şöyle veya böyle uzlaşmayla çözülmesi engellendi. Sürüncemeye bırakılan kriz Türkiye'nin Avrupa ülkeleriyle ilişkilerini zehirledi. Cumhuriyetin büyük hayali olan Avrupa Birliğine katılma projesini çıkmaza soktu.

Elli yıldan beri küllenmeye bırakılmış olan Ermeni soykırımı meselesi 1975 dolayında canlandırıldı. ASALA adını alan kaynağı meçhul bir örgüt 1975 ile 1990 arasında NATO üyesi ülkelerdeki Türk elçiliklerine yönelik bir dizi spektaküler cinayetle konuyu dünya gündemine taşıdı. Batı dünyasının akademik ve siyasi kurumlarında soykırım hatırasını canlı tutmaya yönelik hummalı bir faaliyet başlatıldı. NATO kontrolündeki Türk Dışişleri kadroları mutlak inkar politikasını benimsemek suretiyle bu faaliyetin değirmenine canla başla su taşıdılar.

1976 dolayında örgütlenmeye başlayan Kürt hareketi, askeri rejimin zulmünün ateşlediği tepkinin yardımıyla 1984'te silahlı bir kalkışmaya dönüştü. Otuz yılı aşkın bir süre bastırılamayan bu isyan Türkiye'nin ekonomik ve askeri imkanlarını tüketmekle kalmadı, Türk siyasetini de gitgide derinleşen bir çıkmaza sürükledi. Dönemin tüm Türk hükümetleri Kürt kalkışmasını

Levent Şahverdi Arşivi

Batılı ülkelerin el altından kışkırttığı kanısındaydı. Ancak Türkiye'nin Batı ittifakına ekonomik ve askeri bağımlılığı bu tespitin gereğinin etkili bir şekilde yapılmasına izin vermedi.

20. yüzyıl sonuna gelindiğinde Türkiye uluslararası sahnede yalnızdı. Tüm komşularıyla arası bozulmuş, Yunanistan'la birkaç kez savaşın eşiğine gelmişti. 21. yüzyılda Irak, Suriye, Rusya ve Ermenistan da aynı eşikten geçecekti. Avrupa ülkeleri açısından Türkiye güvenilmez bir müttefik, kamuoyu algısı açısından cüzamlı bir ülkeydi. Ciddi bir kriz çıktığında tereddütsüz yardımına güvenebileceği bir devlet yoktu.

Levent Şahverdi Arşivi

Turgut Özal ve liberalizm

1983'te iktidara gelen Turgut Özal bu zor durumu aşmak için çaba gösterdi. Türkiye'yi acımasızca hırpalayan güçleri yatıştırmanın yolu, şüphesiz, yabancı sermaye yatırımlarına yol vermekti. Bizzat Özal'ın 24 Ocak 1980'de açıkladığı fakat ancak 1983'ten sonra tam anlamıyla yürürlüğe konan bir dizi tedbirle Türk ekonomisi radikal bir şekilde 'liberalleştirildi'. Devletin yerli sermayeyi koruyup kollayıcı rolü minimize edildi. İthalat yasakları kaldırıldı. Yabancı sermaye yatırımları teşvik edildi, yurt dışına kâr transferlerine kolaylık sağlandı. Kamu yatırımlarının bir kısmı satışa çıkarılarak hem hazineye sıcak para girişi sağlandı hem de kamu bütçesi üzerindeki yük hafifletildi.

Özal tedbirlerinin kısa vadede olumlu etkisi görüldü. Piyasa uzun zaman mahrum kaldığı modern tüketim toplumunun nimetlerine doydu. Şehirli orta sınıfların kıyafet ve zihniyet normları, bir süredir epey geriden izledikleri Batı standartlarına yaklaştı. İstanbul ve Ankara sokakları dünya trendlerine uygun kafe ve restoranlarla donandı. İç ve dış turizm canlandı. Cumhuriyetçi dil politikalarının deli gömleğine hapsedilmiş olan Türk dili 1983'ten itibaren Batı'nın – daha doğrusu Amerika'nın – kavram ve deyimlerine kapılarını açtı. İki yüz yıllık Batılılaşma hayalinin nihayet gerçekleşeceğine dair bir umut filizlendi. Buna paralel olarak Batı medyasında Türkiye'yi övücü haberler kötüleyici haberlerle başa baş gitmeye başladı. Avrupa Birliği'ne katılma ihtimali uzak ufuklarda kalsa da, daha yakın ilişkilere girme beklentisi güçlendi.

1960'lardan beri sol nihilizmin batağında debelenen Cumhuriyet seçkinlerinin bir bölümü Özal reformlarını coşkuyla karşıladılar. İç siyasette iktidara kavuşmaları hâlâ uzak bir rü-

Levent Şahverdi Arşivi

yaydı. Özal'ın yönetim ekibi – birkaç ilginç istisnayla – hâlâ DP ve AP dönemlerinin hamasi, dindar, Türkçü ve İslamcı kadrolarıydı. Fakat dış dünyaya kollarını açan bir Türkiye'de modernleşmeci elitlerin, Batı dünyasına hükmeden liberal ülküdaşlarının desteğiyle iktidara ağırlığını koyması pekala mümkündü. O güne dek devlete, Cumhuriyet idealine ve Devrim umuduna bel bağlayan elitlerin bir bölümü, şaşırtıcı bir hızla rotasını Amerikan liberalizmine çevirdi. İç dinamiklerle yol alınamıyorsa, globalleşen bir dünyada, dış dinamikler neden işe yaramasın? İçte asker ve polis nefes aldırmıyorsa, ABD büyükelçiliği, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Uluslararası Af örgütü, Alman Yeşilleri, İsveç kamuoyu, Yunan şarkıcıları neden yardıma koşmasın?

Özal rejiminin doğurduğu umutlar on yıla kalmadan söndü. Ekonomideki kısa canlanma, üretimi aşan tüketimin ağırlığını taşıyamadı. Bütçe açığı büyüdü. Kamu yatırımlarının satışından elde edilen fonlar tükendi. Türk lirası yıllık yüzde seksen ila yüzü bulan oranlarda değer kaybetti. Para bolluğundan pay alma umuduyla kentlere akın eden kalabalıklar yoksulluk çemberini kıramadılar. Nihayet 1990'da Irak savaşına katılmaya davet edilen Türkiye'nin bu teklifi reddetmesi ABD'nin yeniden gazaba kapılmasına yol açtı. 1989'da aktif siyasetten tasfiye edilen Özal, birkaç yıl sonra pek çoklarının kuşkulu bulduğu bir ölümle dünyadan ayrıldı. 1980 öncesinin müflis siyasi kadroları Süleyman Demirel önderliğinde yeniden başa geçti. Türkiye on yıldan fazla sürecek yeni bir yalpalama dönemine girdi.

Levent Şahverdi Arşivi

Tayyip Erdoğan ve İslam'a dönüş

Yeni yüzyılın ilk yıllarında Türk siyasi sistemi bir depremle sarsıldı. 1991-2002 arası koalisyon hükümetleriyle ülkeyi yöneten siyasi partilerin biri hariç hepsi 2002 seçimlerinde parlamento dışı kaldı. Cumhuriyet'in o güne kadarki teamüllerini kökten reddeden yeni bir parti, Recep Tayyip Erdoğan liderliğindeki Adalet ve Kalkınma Partisi, tek başına iktidara geldi.

Yeni iktidar gerek okumuş sınıfların imanla bağlandığı Cumhuriyetçi ideolojiye ve onun soldaki uzantılarına, gerek 1950'lerden beri onlara tepki olarak gelişen Amerikancı materyalizme muhalifti. Her ikisinin yerine İslami simge ve sloganlara dayalı yeni bir ulusal ideal ikame etmeyi amaçladı. Bunun için Milli Eğitim müfredatı seferber edildi. Okullarda İslami hamaset söylemi adım adım geleneksel Kemalist hamasetin yerini aldı. Seküler orta sınıfın yaşam tarzına ve alışkanlıklarına yönelik bir yıpratma kampanyası açıldı. Diyanet İşleri Başkanlığına kamu bütçesinin gitgide büyüyen bir dilimi tahsis edilerek devletin en zengin ve etkili kurumlarından biri haline gelmesi sağlandı. Cumhuriyetin ilk yıllarında müze yapılmış olan Ayasofya cami olarak ibadete açıldı. Üniversitelerde evrim teorisinin öğretilmesi yasaklandı.

İslamcı söylemin öne çıkarılması esasen akılcı bir politika olarak değerlendirilebilirdi. Her şeyden önce ülkenin hızla değişen sosyolojisine cevap veriyordu. Özal ve Demirel yıllarında nüfusun büyük çoğunluğu şehirlere göçmüş, kırsal kesim şehir ekonomisiyle bütünleşmişti. Ekonomik üstünlük 'Anadolu kaplanı' adı verilen taşralı girişimcilere geçmişti. Cumhuriyetçiliğe de, Amerikancılığa da sempati duymayan bu kitleyi rejime angaje edecek olan platform pekâlâ İslam olabilirdi. Taşra kültürünün

Levent Şahverdi Arşivi

aşağılanmasının simgesi olan başörtüsü bu nedenle yeni siyasetin önemli bir mücadele konusu haline geldi. Başörtülü kadınlar yüceltildi, idari ve akademik kadrolar onlarla dolduruldu.

İkinci olarak, İslam'ın şampiyonluğuna oynamak, dünyada kredisi yükselen İslam aleminde Türkiye'ye avantaj sağlayabilirdi. Bu bakış açısı 2000'lerin ilk yıllarında rağbet gördü. Ekonomisi Batı'la bütünleşen Türkiye, İslam bayrağını sallamak suretiyle İslam dünyasının manevi – ve belki zamanla siyasi, askeri, ekonomik – liderliğini üstlenebilirdi. Batı'nın karar mekanizmalarından adım adım dışlanmış ve nihayet 2011'de Avrupa Birliği üyeliği hülyasından vazgeçmek zorunda kalmıştı. Kendine yeni bir oyun sahası bulması gerekiyordu. O saha Suriye'de, Filistin'de, Libya'da, Somali'de, Çeçenistan'da, Gürcistan'da, Azerbaycan'da, Bosna'da aranacaktı.

Sonuç beklendiği gibi olmadı.

İçte seküler eğilimli orta sınıf kararlılıkla direndi. Hükümetin seküler yaşam tarzına yönelttiği her saldırı, hükümet güçlerinin değil muhalefetin güçlenmesiyle sonuçlandı. Kamusal alanı istila eden Sünni-İslami saldırganlığı kendi varlıklarına yönelik bir tehdit olarak gören Aleviler de muhalefet cephesine katıldılar. Sonuç olarak yeni bir ulusal mutabakat umuduyla yola çıkan Erdoğancı hareket toplumun en az yarısını şiddetli – hatta fanatik – bir muhalefet kutbuna itmekten başka sonuç vermedi. Üstelik muhalefete itilenler genel olarak toplumun daha eğitimli, şehir kültürüne daha iyi adapte olan kesimleriydi. Pek çoğu, ülkeden umudunu keserek yurt dışına göçtü. İktidar onlara alternatif olabilecek bir ideolojik platform sunamadı; çeşitli denemelere rağmen, yeni bir elit eğitimi modeli geliştiremedi. Kamu söylemi gitgide derinleşen bir nefret ve cehalet sarmalına kapıldı. Yöne-

tici kadroların kalitesindeki düşüş alarm verici seviyelere vardı.

Dış politikada da İslamcılık gambiti beklenen faydaları sağlamadı. Erdoğan'ın Batı karşıtı çıkışları İslam ülkelerinin kamuoyunda sempati topladı, buna karşılık o ülkelerin yönetici kadrolarınca ciddiye alınmadı; Batı kamuoyunda ise Türkiye'nin belki Kırım Harbinden bu yana görülmemiş ölçüde puan kaybetmesine yol açtı. Suriye ve Libya gibi ülkelerde girişilen sınır ötesi maceralar, Arap ülkelerinin birçoğunu Türkiye'ye karşı temkinli, hatta düşmanca bir tutum almaya sevketti. Balkanlarda ve Kafkasya'da Türkiye'nin açıkça Müslümanlardan yana takındığı kollayıcı tutum, komşu Ortodoks uluslarda Osmanlı devrinden kalma kaygıların – ve hırsların – canlanmasına hizmet etti.

Levent Şahverdi Arşivi

Askeri vesayet ve Gülen hareketi

Erdoğan rejiminin ilk yıllardaki popülerliğinin nedenlerinden biri, 1960'tan beri Türk siyasi yaşamına musallat olan askeri tehdidi – dönemin deyimiyle 'vesayeti' – defetme vaadiydi. Özal döneminde Liberal siyasetin sözcüsü olan birçok fikir önderi bu vaad nedeniyle hükümete destek verdi, veya en azından hükümetin İslamcı retoriğini göz ardı etmeyi kabul etti.

Askerlerin empoze ettiği kaba milliyetçi söylem, yıllardan beri ülkenin ayak bağı olan bir dizi problemin, bu meyanda Kıbrıs, Ermeni ve Kürt sorunlarının çözümü önünde en büyük engel olarak görülmekteydi. Abartılı bir milliyetçiliğin eseri gibi görünen politikaların esasen Türk Genelkurmayının patronu durumunda olan NATO'nun politikaları olabileceği gerçeği genellikle görülmedi veya görüldüyse dahi görmezlikten gelindi.

Erdoğan hükümeti ilk yıllarında Kıbrıs, Ermeni ve Kürt çıkmazlarını aşmak için enerjik adımlar attı. 2004'te Annan Planıyla Kıbrıs sorununda diplomatik bir çözümün eşiğine gelindi. Ermeni soykırımını inkar politikası terk edilmese de 2005'ten itibaren konunun iç kamuoyunda serbestçe tartışılmasına izin verildi. Kürt militanlarıyla başlatılan 'Çözüm Süreci' 2013'te sonuçlanmaya yüz tuttu.

Türkiye'nin Batılı müttefikleri her üç girişimi baltalamak için canhıraş bir gayret gösterdiler. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Avrupa Birliği'ne üye kabul edilmesi, Türkiye'nin kayıtsız şartsız teslimiyeti dışında her türlü diplomatik çözüm ihtimalini ortadan kaldırdı. Soykırım meselesini aşma çabalarının önü, NATO üyesi ülkelerden art arda gelen kışkırtıcı hamlelerle kesildi. Cephede yenilen Kürt militanlarının Avrupa Birliği ülkelerinde

Levent Şahverdi Arşivi

örgütlenmesine izin verildi. İçte askeri kurumların sözcülüğünü üstlenen Cumhuriyetçi muhalefet her üç konuda hükümetin çözüm çabalarına şiddetle karşı çıktı. Sonuçta her üç konu 2013 dolayında hükümetin gündeminden düştü ve çözümsüzlüğe terk edildi. Askeri vesayeti yenme vaadiyle iş başına gelen iktidar, askeri vesayetin politikalarını üstlendi.

Erdoğan iç siyasette en büyük müttefiki ve işe yarar kadrolarının büyük bir bölümünün kaynağı olan Fethullah Gülen hareketiyle 2012'den itibaren ihtilafa düştü. Gülenciler 2013'te polisiye bir operasyonla, 2016'da tuhaf bir askeri darbe teşebbüsüyle Erdoğan'ı devirmeyi denediler. Bu iki olay Erdoğan'ın askeri 'vesayet' rejimiyle uzlaşmasının dönüm noktaları oldu. 2013 girişimi, bir kısmı müebbet hapis cezasına çarptırılmışken affedilen Genelkurmay kadrolarının desteğiyle bertaraf edildi. 2016 girişimi, önceden özenle planlandığı aşikar olan bir karşı darbeyle Genelkurmayın yönetime el koymasını sağladı.

Bu tarihten sonra Türkiye, üslup, yöntem, ideoloji ve politik tercihler açısından 1980 askeri rejiminden farksız bir diktatörlük dönemine girdi. Yüzbinlerce insan ciddi bir yargı sürecinden geçmeksizin tutuklandı; pek çokları ihbar ve dedikodu üzerine kamu görevlerinden atıldı, mallarına keyfi kararlarla el kondu. Yargı kurumu siyasi otorite tarafından muhalif görüşleri tasfiye etmek için silah olarak kullanıldı. Kürt direnişini kan ve ateşle bastırma politikasına geri dönüldü; Güneydoğu'nun belli başlı şehirleri 2015'te Türk Hava Kuvvetleri tarafından bombalanarak tahrip edildi. Soykırım konusunda, inkardan öte, aktif olarak savunma ve yüceltme çizgisine geçildi. Türk yönetimindeki Kuzey Kıbrıs bir uluslararası kara para üssüne dönüştürüldü. Bu politikaların ideolojik çerçevesini oluşturan Kemalist

Levent Şahverdi Arşivi

fanatizm, 2000'lerin ilk yıllarında sönmeye yüz tutmuşken yeniden canlandırıldı. Hükümetin teşvik ettiği İslami taassupla el ele giden bir ulusal isteri ve nefret şölenine katık sağladı.

2025 yılına gelindiğinde Erdoğan Türkiye'si, II. Abdülhamit'in son yıllarını andıran bir zorbalık, yolsuzluk ve entelektüel durgunluk dönemine girmiş bulunmaktaydı.

Ufka bakış

1. Yeni Osmanlıcılık: Tıpkı 20. yüzyıl başındaki gibi Erdoğan Türkiye'sinde birçokları bir emperyal diriliş umuduyla yaşamaktaydı. Popüler televizyon dizileriyle pompalanan 'muhteşem' Osmanlı hayali, günün sefil gerçeklerini dengeleyen bir telafi mekanizması işlevini kazanmıştı. Erdoğan hükümetleri ordu modernizasyonuna önem vermiş, askeri sanayiye yatırım yapmıştı. Türk ordusu Suriye'de, Irak'ta, Somali'de güç gösterisinde bulunabiliyordu. Komşu ülkelerin hemen hepsi – Rusya ve İran hariç – askeri açıdan tüy sıklet klasmanındaydı. İki dünya savaşından sonra kurulan dünya dengeleri şayet değişirse, Türkiye neden yüz yıldan beri terk etmiş göründüğü emperyal kariyerine geri dönmesin?

Unutulan husus, o kariyerin yüz yıl önce değil, 1699'daki Karlofça Muahedesinde, hatta 1571'deki İnebahtı yenilgisinde kırılmış olduğu gerçeğiydi. Türkiye Cumhuriyeti Muhteşem Süleyman'ın ihtişamı kadar, onu izleyen 400 küsur yıllık can çekişme sürecinin de mirasçısıydı. 20. yüzyıl başında da, tıpkı günümüzdeki gibi, kendini dev aynasında gören Türk Silahlı Kuvvetleri, 1912'de dört ufak Balkan devleti karşısında birkaç haftada darmadağın olmuştu.

Daha vahimi Türkiye'nin diplomatik yalnızlığıydı. Meşhur deyimle "Türk'ün Türk'ten başka dostu yoktu". Batı ittifakı açısından Türkiye 'güvenilmez' bir ortak, Rusya açısından sinsi bir rakip, komşu ülkelerin hemen hepsi açısından ölümcül bir tehlike idi. ABD veya Rusya'nın nükleer garantisine, Körfez Araplarının finansal gücüne, Çin'in teknolojik desteğine sahip olmayan orta boy bir ülke hangi güçle ve neye dayanarak bölgesel hegemonya davasına girişecekti?

Levent Şahverdi Arşivi

Türkiye bölge ülkeleri üzerinde kısmen ekonomik gücüyle, kısmen askeri ve istihbari etkinliğiyle belli bir nüfuz sağlamayı başarmıştı. Fakat bu nüfuzun siyasi tahakküme tahvil edilmesi gerçekçi bir ihtimal olarak görünmüyordu. Ne yüz yıldan beri ülke kültürüne damgasını vuran Türkçü hamaset, ne de Erdoğan rejiminin onun yerine ikame etmeye çalıştığı İslami asabiyet buna izin vermekteydi. "Orta Asya'dan göçmüş" olmayı egemenliğin şartı sayan bir anlayış Arap'a veya Kürt'e, hatta Orta Asya'da kalmış Kırgız'a ne sunabilirdi? Gökleri çınlatan ezanlar, milli benliğini İslam korkusu üzerine kurmuş Sırp'a, Yunan'a, Gürcü'ye nasıl bir gelecek vadedebilirdi? Nihayet, eğitimli kadrolarının çok büyük bir bölümünü kaybetmiş, eğitim kurumlarını çapsız siyasi müdahalelerin insafına terk etmiş bir ülkenin, ciddi bir emperyal projeyi hangi kadrolarla yürüteceği esrarını koruyan bir meseleydi.

2. Ekonomi: Türkiye'nin Erdoğan yıllarındaki ekonomik performansı global örneklere kıyasla başarılıydı. 2008-2025 döneminde Avrupa Birliği ülkelerinin kümülatif büyüme oranı %13, İtalya'nınki eksi %11, Yunanistan'ınki eksi %22 iken Türkiye Dünya Bankası ve IMF verilerine göre %128 oranında büyüdü. Petrol ve doğal gaz gibi kaynaklara sahip olmayan ülkeler arasında Türkiye'nin büyüme hızını yakalayan yegane iki ülke Çin ve Hindistan'dı. Diğer yandan ülkenin hızlı kalkınması içte gelir dengesizliğinin alarm verici boyutlarda artmasına yol açmıştı. Yüksek faiz oranları orta sınıfı çökertmiş, yüksek enflasyonla birlikte düşen ücretler ve emekli maaşları dar gelirli kesimi yıkıma uğratmıştı. Seçim kaygısı taşıyan bir hükümetin bu politikaları uzun vadede sürdürmesine imkan yoktu. Dolayısıyla Türkiye'de açık oy ve serbest siyasi rekabete dayalı

Levent Şahverdi Arşivi

çok partili rejimin yakın gelecekte yeniden tesisi pek mümkün görünmüyordu. Çok partili siyasetin dengeleyici etkileriniden arınmış bir bürokratik diktatörlüğün sonuçlarının ise, mesela Sovyetler Birliği veya Avrupa Birliği gibi çağdaş örneklerden, hatta bizzat ülkenin kendi tarihindeki aşırı merkezileşme deneylerinden farklı olacağını düşündürecek bir neden yoktu.

3. Demografik kriz: Dış politika ve ekonomiden bir bakıma daha da büyük bir sorun Türkiye'nin karşı karşıya olduğu demografik krizdi. Doğum oranlarında felaket boyutlarına varan düşüşün nedenleri dünyanın birçok başka ülkesindeki düşüşten faklı değildi: a) ortalama gelirle konut fiyatları ve kiralar arasında açılan makas, b) kadınların eğitimi konusunda atılan başarılı adımlar ve c) aile kurumunun uluslararası kültürel tesirler altında çöküşe geçmesi bu meyanda sayılabilir. Sonuç olarak 2010 yılında kadın başına 2,08 çocuk olan doğurganlık oranı 2020'de 1,88'e, 2024'te ise 1,48'e düşmüştü. Metropollerde doğurganlık oranı 1,1, Batı illeri genelinde ise 1,35 dolayındaydı. Buna karşılık Güneydoğu'daki Kürt illerinde makul oranda nüfus artışına izin veren 2,2 dolayında bir doğum oranı korunmaktaydı.

Bu trendlerin aynen devam etmesi halinde Türkiye'nin otuz yıl gibi bir süre içinde Kürt nüfus çoğunluğuna sahip bir ülkeye dönüşmesi kaçınılmaz görünüyordu. Ülkenin 'Türklük' ideali üzerine inşa edilmiş siyasi ve kültürel yapıları böyle bir dönüşümle nasıl başa çıkar? Komşu Arap ülkeleri Kürtleri de aşan bir hızla çoğalırken Türkiye'nin bölgesel hegemonya hayalleri ne kadar gerçekçidir?

Bu sorulara 2025 itibariyle inandırıcı bir cevap veremiyoruz.

Levent Şahverdi Arşivi

Dizin

A

Abadan 147
Abbas I (şah) 111, 113
Abbasi(ler) 39, 46-49, 52, 57, 66, 93, 95
Abdal/Evdal Han 103
Abdülhalim (Karayazıcı) 112-113
Abdülhamit II 133, 137, 142, 154, 177
Acem 40, 47, 61, 100
Adakale 77
Adalet Partisi (AP) 166, 171
Adalet ve Kalkınma Partisi 172
Adana 30, 68, 116, 124, 137, 141, 150
Adıyaman 30, 52
Afganistan 18, 70
Afrika 39, 107
Afrodit 25
Afyon 18, 75
Agathangelos 25
Ağrı 48
Ağtamar 48
Ahlat 49, 50, 52, 58, 61, 70, 71, 76
Ahmet Cevdet Paşa 116, 154
Ahmet I 114
Aiol 14
Ayvalık Akademisi 119
Akbaba 152
Akçaabat 68
Akdeniz 14, 19, 28, 30, 39, 99, 101, 107
Akkoyunlu 77, 87
Akropolites 82
Aksaray 66
Akşehir Gölü 22
Alaeddin Keykubat 67, 70, 73
Alanya 66, 87
Alaşehir 19
Aleksios I Komnen 65
Alevi 45, 104, 173
Âli Paşa 136
Alman, Almanya 33, 51, 114, 124, 148, 152, 154, 156, 171
Alparslan 59, 61, 64
Alptekin 57
Altan, Çetin 166
Altıncı Filo 167
Altınoluk 14
Altınordu 73
Amasra 19
Amasya 19, 21, 67, 72, 75, 104
Amerika (ABD) 160-163, 167-168, 170, 171
Amerika (kıta) 107, 109, 111
Amerikancılık 172
Amid (Diyarbakır) 24, 50
Anadolu Beylerbeyiliği 74, 86
Anahit 25
Anamur-Kalınören 26
Anastasius 38
Andronikos Asen 83
Andronikos II 82, 90
Andronikos IV 85
Ani 48, 53, 59, 68
Ankara 13, 22, 23, 30, 74, 75, 152, 153, 154, 158, 170
Ankara Savaşı 86
Ankyra 22
Anna 66
Anna Komnena 65, 68
Annan Planı 175
Antakya 11, 19, 21, 39, 41, 52, 65, 68
Antalya 19, 75, 150
Antandros 14
Antep 150
Antiokhos I 22
Antipater 18
Aphrodisias 19
Aral Gölü 70
Aramazt 25
Aramice 21
Arap(lar) 31, 34, 36, 40, 41-52, 61, 66, 67, 77, 78, 79, 81, 94, 95, 98, 100, 102, 116, 125, 130, 134, 141, 148, 149, 152, 174, 178, 179, 180
Arapça 17, 60, 72, 73, 84, 97

Levent Şahverdi Arşivi

Aras Nehri 24
Ardahan 152
Ardanuç 49
Ardzn 52, 58
Armenia 24
Armenia Maior 31
Armenia Minor 30
Arnavut 88, 100, 115, 119, 125, 134, 137
Arnavutluk 87, 134, 154
Artaşat 24
Artaşes 24
Artemis 25, 36
Artsruni 48
Artuklu 51, 61, 76
Artvin 49, 152
Asakir-i Mansure 125
ASALA 168
askeri darbe 141, 149, 156, 160, 162-165, 176
Asoğik 48
Aspendos 19
Astğik 25
Asur 11, 12
Aşot I 48
Aşot III 48
Atabey Camii 61
Atatürk 151, 156, 160, 162, 164
Atatürkçülük 164
Athos 90
Atina 15, 16, 17, 20, 21
Attika 122
Augustus 27
Avrupa Birliği 168, 170, 173, 175, 179
Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 171
Avusturya 89, 111, 114, 115, 118, 119, 131, 133, 137, 148, 154
Ayas 39, 69, 107
Ayasofya 39, 172
Ayastefanos 132
Aybar, Mehmet Ali 166
Aydın (şehir) 75, 85, 86
Aydınlanma 119
Aydınoğulları 74
Ayvalık 119, 142, 149
Azerbaycan 47, 50, 57, 154, 173
Azizan 77

B

Baba İshak 71
Baba Zünnun 104
Babil 18
Balıkesir 84
Bad b. Dostık 50-51
Bagratlı 48, 49, 53
Bağdat 46, 47, 48, 113, 127
Bakü 147
Balıkesir 22, 75
Balkan Harbi 125, 136, 141, 142
Balkan Yarımadası 81, 85, 86, 88, 101, 115, 119, 143, 149, 174
Ballıhisar 22
Barhal 49
Başkale 48
Batılılaşma 120, 129, 1159 170
Batman 49
Battal Gazi 65
Bayazıt 48, 103, 116
Bayburt 49, 58, 61
Bayezit I 74, 85, 86
Bayezit II 88, 100
Baykan 77
Beçin 75
Belge, Murat 166
Belgrad 131
Belli, Mihri 166
Beni Kays 52
Berazî 103
Berberi 47
Bergama 19, 30, 124
Besni 54, 68
Beyaz Suriyeliler 21
Beycesultan 11
Beytüşşebap 50
Biga 17
Bingöl 51, 58
Birgi 75
Bitinya 30, 74
Bitlis 49, 77, 104, 127
Bizans 34, 39-54, 58-78, 81-98, 122
Bodrum 14, 150
Boğdan 112
Bolşevik 147, 150, 154, 158
Bolu 26, 152
Bolvadin 117
Boran, Behice 166
Bosna 87, 133, 173
Boşnak 100, 125
Botan 50
Bozoklu Celal 104
Brennus 22
Brest-Litovsk 152
Britanya 22
Buhara 107

Levent Şahverdi Arşivi

Bulduk oğulları 77
Bulgar(lar) 81, 83, 118, 125, 133, 137, 147, 152
Bulgaristan 45, 85, 142, 147, 148, 149, 152
Burdur 11
Bursa 19, 22, 30, 75, 84, 114
Büveyhi 50, 51, 6161
Büyük Kaçgun 113, 118, 122
Büyük Menderes 82
Büyüknefes 22
Byzantion 33, 34, 88

C-Ç

Caesar 101
Canbuladoğlu 113
Candar oğulları 74, 86
Celaleddin Harzemşah 70
Celaleddin Karatay 67
Celali 104, 112
Celalüddevle 61
Celayirliler 76
Ceneviz 81, 87, 89, 96, 107
Cengiz Han 70
Cizre 50, 77
Coğrafya Risalesi 50
Corpus juris civilis 28
Crassus 30
Cudi Dağı 24, 50
cumhuriyet 33, 74, 101, 118, 147, 154-176
Cüveyni 70
Çağrı Bey 58
Çaka Bey 62
Çaldıran 95, 99, 100, 102, 103, 104
Çamlıyayla 68
Çanakkale 82, 85, 147
Çapanoğlu 124
Çatalhöyük 11
Çekoslovakya 148, 154
Çemişgezek 77
Çengilli 49
Çepni 68
Çermik 77
Çeşme 14
Çıldır 53, 103
Çin 12, 107, 156, 178, 179
Çok Parti dönemi 160-161
Çukurova 54, 68

D

Dalyanköy 19
Danişmend 62
Danişmendname 63
Darülfünun 127
Daskaloyannis 119
Datça 14
Davit II 49, 52, 53
dayılar 117
Değirmendere 14
Deli Hasan 113
Demirel, Süleyman 171, 172
Demokrat Parti 161, 162, 164
Demre 30
Denizli 11, 19
Dersim 104
Deylem 51, 58
Dicle 31
Digenis Akritas 63
Dikili 142
Dinar 19
Diocletianus 33, 35, 36
Diogenes Laertios 15
Divriği 45, 61
Diyanet İşleri Başkanlığı 172
Diyarbakır 31, 51, 52, 61, 70, 76
DNA 72
Doğu Rumeli 133
Doğu ticareti 107, 109
Doğubayazıt 48, 102
Doksan Üç Harbi 132
Dor 14
Dörtkilise 49
Dörtyol 18
Dukas (tarihçi) 90
Dulkadırlı 76
Dunaysir 61
Dünya Bankası 179
Dünya Savaşı I 125, 132, 136, 142, 147, 151, 155
Dünya Savaşı II 155, 160
Düyun-ı Umumiye 130, 133

E

Eceabat 14
Ecevit, Bülent 167
Eczacıbaşı 161
Edirne 26, 85
Edremit 14
Efes 14, 15, 16, 18, 36, 39

Eflak 86, 112
Egin 54
Eğil 51, 77
Eğirdir 75
Eğriboz 85
Ekim İhtilali 154
Elbistan 76
Eldem, Edhem 128
Eleşkirt 102
Emevi(ler) 46, 51, 77, 93
Emirdağ 74
Enver Paşa 141, 149, 151, 154
Enveri 83
Epir 115
Erciş 48, 76
Erdoğan, Recep Tayyip 172-180
Ereğli 65, 66
Eretna 74, 76, 86
Erivan 150
Ermenek 21, 26, 27
Ermeni Soykırımı 143, 168, 175, 176
Ermeni(ler) 24, 25, 31, 40, 41, 42, 47-54, 58, 59, 60, 68-69, 72, 78, 113-114, 118, 119, 120, 122, 128, 129, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 147, 150, 152, 154, 167, 175
Ermenice 21, 36, 128, 137
Ermenistan 21, 25, 31, 76, 154, 157, 173
Ermeniye 8, 47
Ertokuş 106
Eruh 77
Erzen 52, 58
Erzincan 24, 25, 58, 61, 70, 104
Erzurum 26, 39, 49, 52, 53, 58, 61, 71, 76, 107, 122
Esen Tekfur 83
Eskihisar 19
Eskişehir 23, 65
Eşkâniler 30
Evliya Çelebi 86, 103, 113, 115
Evrenos 84
evrim teorisi 172
Eyyübi 76
Ezine 19

F

Farsça 17, 72, 73, 97, 98
Fas 108, 124
Fatih bkz. Mehmet II
Feke 68
feodal 54, 68, 93-94, 102, 124
Ferdinand (Bulgar kralı) 147
Fethiye 30
Fevzi Paşa 160
Fırat 19, 21, 24, 25, 29, 30, 31, 33, 35, 40, 41, 43, 45, 52, 53, 54, 59, 60, 62, 64, 72, 74, 86, 99, 104
Fikirtepe 11
Filaretos 68
Filistin 18, 19, 42, 70, 99, 147
Finlandiya 154
Foça 14, 87
fotoğrafhane 139
Fransa, Fransız 14, 22, 81, 107, 110, 115, 116, 121, 122, 124, 125, 128, 130, 131, 132, 137, 148, 149, 150, 152, 154,
Fransızca 34, 51, 126, 128
Frenk 66, 68, 81, 87, 109, 128
Frig/Frigya 21, 22, 74

G

Gagik I (Vaspurakan kralı) 48
Gagik III (Ani kralı) 53
Galat/Galatça 21, 22, 23, 24, 30, 74
Galata 81, 87
Galerius 31
Galya 22
Gazi Paşa 166, bkz. Atatürk
Gazne 57, 58, 70
Geben 69
Geceyarısı Ekspresi 167
Gelibolu 83, 148
Genelkurmay 175, 176
Gerger 54
Germiyan 74, 85, 86
Gevaş 42
Geyre 19
Giresun 68
Girit 114, 119, 134
Gotik 109
Göbeklitepe 11

Levent Şahverdi Arşivi

Granikos 17
Gülen, Fethullah 176
Gülhane Hattı 135
Güllü Agop 128
Güllübahçe 14
Gümüldür 14
Gümüşhane 58
Gümüştekin 62
Gürcistan 48, 94, 115
Gürcü(ler) 31, 36, 48, 49, 52, 53, 58, 94, 101, 102, 179
Gymnasion 20

H

Habsburg 115, 118, 148, 154
Hacılar 11
Haçlı(lar) 65-67, 68, 81, 86, 109
Haho 49
Hakkari 50, 77
Halep 61, 71, 73, 113
Halikarnas (Bodrum) 14, 18
Halkedon Konsili 41
Hamdani(ler) 50
Hamit oğulları 74
Hannibal 24
Harezm 70, 73
Harmankaya 84
Harput 61, 76
Hasankeyf 61
Havran 26
hayduk 118, 119
Hazar Denizi 51
Hazine-i Hassa 133
Hazinedaroğlu 116, 124
Hazzo (Kozluk) 77
Hekataios 15
Helen(ler) 14, 18, 19, 20, 24, 35
Helena 35
Helenistik 18, 19-21, 24, 26, 30
Herakleitos 15
Herakles 25
Heraklius 30
Herodot 14
Hersek 87, 133
Hetum 68
Hınıs 102
Vasil, "Hırsız" 68
Hısnı Mansur 52
Hicaz 147
Hilal-i Ahmer 139
Hint, Hindistan 12, 15, 18, 70, 107, 110, 165, 179
Hint Okyanusu 107
Hire 42
Hitit(ler) 11
Hizan 50, 77
Hohenzollern 154
Hollanda 107
Horasan 46, 47, 57, 58
Movses, Horenli 25
Horzumlu 70
Hovhannes Katolikos 48
Hoy 102
Hristiyan(lık) 21, 23, 24, 26, 35-37, 41, 42, 44, 45, 90, 91, 95, 109, 110, 115, 117-120, 121, 122, 125, 130, 133-140
Husrev II, İran şahı 42
Hüsameddin Timurtaş 51
Hüseyin Han Şamlu 103
Hz. İsa 42
Hz. Ömer 135

I-İ-J

Iğdır 152, 153
Ildırı 14
IMF 179
Irak 147, 154, 169
Islahat Fermanı 135
Isparta 65, 75
İbni Battuta 75
İbni Bibi 73, 84
İbni Suud 116
İbni Tuğc 57
İbnü'l Ezrak 51
İbnü'l-Esir 58, 61
İbnülemin Mahmut Kemal 128
İbrahim Edhem Paşa 128
İbrahim Yınal 58
İdris-i Bitlisî 103
İhşid 57
ikonoklazm 44
İl Basan 62
İlhan 72, 76, 99
İncirlik 160
İndus 18
İnebahtı 109, 178
İnegöl 84
İngiltere, İngiliz 107, 121, 122, 125, 130, 131, 132, 147, 148, 150, 152, 165
İnönü, İsmet 143, 160, 164

İoannis Tarhaniotis 82
İoannis V Paleolog 83, 85
İoannis VI Kantakuzen 83
İpsos 18
İran 7, 12-16, 18, 20, 24, 25, 30, 31, 33, 38, 39, 41, 42, 44, 51, 58, 66, 70, 72, 73, 76, 77, 88, 93, 99, 102, 112, 113, 124, 147, 154, 178
İrani 12, 24, 25, 46, 51, 57, 61
İrini 45
irtidat 135
İsaak Komnen 59
İsaurya 21, 27
İshak Paşa Sarayı 103
İskender, Büyük 13, 17, 18, 19, 20, 24, 30
İskenderiye 20, 41
İskenderun 19
İslahiye 19
İslam 34, 41-44, 47, 52, 57, 60, 64, 67, 73, 74, 90-93, 94, 95, 97, 109, 116, 117, 121, 124, 129, 138, 141, 157, 159, 171, 172, 173
İslam hukuku 95, 117, 121, 135
İslamcı 171
İsmail I (şah) 103, 104
İspanya 14, 107, 110, 111
İspanyol nezlesi 148
İspir 58
İsrail (Arslan) Bey 57, 64
İssos Savaşı 18
İstanbul 11, 22, 26, 28, 32, 33, 34, 38, 39, 41, 45, 63, 66, 68, 81, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 94, 97, 98, 101, 107, 110, 112, 113, 115, 119, 122, 127, 128, 129, 132, 139, 141, 143, 147, 149, 151, 158, 167, 170
İstiklal Mahkemeleri 157
İşhan 49
İşkodra 127
İtalya 15, 39, 45, 88, 101, 109, 110, 119, 133, 137, 149, 179
ittihad-ı anasır 141
İttihat ve Terakki 141, 149, 151, 156
İttihatçı 141, 142, 151, 157
İvan Asen 83
İvane, Liparit oğlu 58
İyon, İyonya 14, 15, 74
İzmir 19, 62, 81, 113, 149, 154
İzmit 19, 33, 84, 114
İznik 19, 35, 62, 65, 81, 84
İznik Konsili 35
Jüstinyen 28, 38, 40, 66, 81, 98

K

Kadı Burhaneddin 86
Kadıköy 41
Kafkasya 141, 147, 174
Kağızman 49
Kalender Çelebi 104
Kantakuzen 83, 84, 85
Kanuni bkz. Süleyman I
Kapadokya 30, 74
Kara Tekin 62
Karacadağ 61
Karacorci Petroviç 121
Karadağ 87, 115, 118, 137
Karadeniz 14, 30, 81, 87, 131
Karakoyunlu 76
Karaman 44, 71, 74, 75, 86, 87
Karaosmanoğlu 124
Karatodori Paşa 136
Kardu 50
Karesi, Kara İsa 85
Karlofça 121, 178
Kars 48, 61, 124, 152, 153
Kassander 18
Kastamonu 27, 75
Katalan 82, 96
Katar 42
Katerina II, Çariçe 122
Katolik 45, 81, 88, 97, 119, 129, 137, 139
Kavad 41
Kayı boyu 84
Kaymaz 23

Levent Şahverdi Arşivi

Kayseri 11, 13, 26, 30, 44, 53, 59, 71, 75, 107, 112, 138
Kazvin 58
Kelt 22
Kemah 25, 58, 61
Kemaliye (Eğin) 54
Kemalpaşa 83, 113
Kerkük 61, 152
Keyhusrev II 67, 71, 73
Keykavus 64, 73
Keykubad, Alaeddin 64, 67, 70, 73
Keynes, John M. 38
Keysun 68
Khor Virap 24
Kılıç Arslan I 64, 65
Kılıç Arslan II 67
Kıpti 41
Kırım Harbi 128, 132, 174
Kırkağaç 114
Kızılbaş 104
Kızılırmak 12
Kiğı 58
Kilikya 27, 30, 43, 52, 68, 69, 74, 152
Klarceti 49
Klazomenai 14
kleft 119
Knidos 14
Koç, Vehbi 161
Kolofon 14
Kommagene 30
komünist, komünizm 137, 157, 158
Konstantin I 32, 33, 35, 37, 87
Konstantin Pavloviç 122
Konstantin X 59
Konstantin XI 122
Konstantin, Yunan kralı 149
Konstantinopolis 26, 33, 87
Konya 11, 64-68, 71, 73, 74, 75, 86, 157
Konya Sultanlığı 66, 71, 73, 74
Kore Savaşı 160
Kos (İstanköy) 14
Kosova Savaşı 85, 86
Koyulhisar 66
Kozan 69
Kozanoğlu 116, 124
Kozluk 77
Köprüköy 58
Köprülü Mehmet Paşa 114
Köse Mihal 84
Kösedağı 71
Kral Yolu 13
Krikor Ağaton 136
Kritovulos 90
Ksenofon 50
Kudüs 35, 52, 65, 147
Kuşadası 150
Kutalmış 62, 64, 68
Kuva-yı Milliye 143, 152
Kuyucu' Murat Paşa 118
Küçük Ermenistan bkz. Armenia minor
Küçük Yunanistan 122, 131
Kültepe 11
Kürd Dağı 24, 50
Kürdistan 77, 116, 150
Kürt(ler) 47, 50-51, 61, 70, 76-78, 84, 94, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 116, 124, 125, 157, 168, 175, 176, 179
Kütahya 65, 75, 76, 114, 131

L

Ladik 19
Laiklik 159, 162
Lale Devri 116
Aristakes, Lastivertli 48
Latince 28, 29, 97
Laz(lar) 31, 39
Lebedos 14
Lebon Pastanesi 128
Lehistan 115
lejyonlar 27, 30, 39, 94, 96
Leo III 44
Levanten 139
Levon I, Kilikya kralı 68
Libya 133, 173, 174
Licinius 35
Lidya 12, 21, 74
Likya 30, 74
Liparit 58
Londra 110
Lozan Antlaşması 143, 148
Lübnan 107, 115, 131, 147
Lüleburgaz 26
Lykaonya 21
Lyon 81
Lysimakhos 18

M

Macaristan 86, 101, 115, 148
Machiavelli 105
Maçka 115
Madytos 14
Mahmut II 124, 128, 135, 136
Mahmut Paşa Berazî 103
Makedon(lar) 17, 18, 82, 85, 115, 125
Makedonya 82, 85, 115, 121, 133, 142
Mako 102
Malabadi Köprüsü 51
Malatya 13, 21, 52, 54, 59, 107
Malazgirt 48, 52, 58, 59, 60, 63, 68, 77, 81
manastır 40, 41, 48, 90, 92, 120
Manastır (şehir) 91
Manisa 30, 75
Manuel II 90
Maraş 26, 54, 68, 76, 104, 150
Mardin 61, 76
Marmaris 150
Marshall Planı 160
Mateos, Urfalı 51, 68
Maveraünnehir 57
Mazgirt 77
Med(ler) 12
medrese 41, 98, 106
Mehmet Ali Paşa, Kavalalı 125, 131
Mehmet II (Fatih) 83, 87-89, 94, 95, 97-98
Mekteb-i Maarif 126
Mekteb-i Mülkiye 126
Melik Bey 83
Melikşah (Selçuklu) 61, 64, 68
Melikşah (Çemişgezek beyi) 77
Melkişî 77
Memluk(lar) 69, 73, 74, 76, 95, 99, 116
Memun 46
Menemen 157
Menteşe 74, 82, 86
Mersin 11, 26, 30, 68
Mervan, Mervaniler 50-52, 77
Merzifon 65, 138
Meşrutiyet 156
Mevlana Celaleddin Rumi 72
Mezopotamya 21, 30, 47
Mıhıtar, Sivaslı 119-120
Mırdesi 77
Mısır 14, 15, 16, 18, 20, 41, 42, 47, 57, 69, 73, 74, 95, 99, 101, 104, 116, 121, 124, 125, 131, 147, 165
Midilli 81, 87, 134
Mihail VII Paleolog 81, 82
Mihail, Süryani 52
Mikail Bey 57, 64
Milano Fermanı 35
Milas 75
Milet 14, 15, 16
Millas, Herkül 119
Milli Mücadele 151-153, 156, 157
Miloş Obrenoviç 121
Minorsky, Vladimir 51
Mir İzzeddin 77
Mithat Paşa 154
Miyafarkin (Silvan) 50
Moğol(lar) 67, 69-71, 73, 74, 76, 77, 78, 82, 93, 95, 107
monarşi 15, 155
Mondros Mütarekesi 148
Mora Yarımadası 84, 115, 119, 122
Morgenthau, Henry 142
Mudanya 19
Muğla 19
muhacirler 142, 152
Muhammed b. Ebilsac 47, 57
Muhammed Han Ustaclu 103
Muharrem Kararnamesi 130
Murat I 85
Murat III 111
Murat IV 114
Mustafa Kemal bkz. Atatürk
Musul 73, 147, 150, 152
Muş 25, 49, 58, 59, 103
Mutasım 46
Müküs 77
Müren, Zeki 162
Müteferrika, İbrahim 120
Mütevekkil 46, 47, 57
Mysia 74

N

Namık Kemal 129

Levent Şahverdi Arşivi

Namrun 68
Napolyon 121, 124, 125, 131
Nasır 165
Nasrüddevle 51
Nasturi, Nestorcu 41, 42
Nazım Hikmet 157
Necd 116
Nedim 116
Nehru 165
Nemıran 77
Nesin, Aziz 166
New Jersey 138
Nif 81, 113
Niğbolu 86
Niğde 66, 75
Nika İsyanı 38
Nikiforos Gregoras 83
Nikiforos II 44, 52
Nikiforos III Botaniates 62, 65
Nikiforos Melissenos 62
Nikomedia 19, 33
Niksar 66
Noradungyan, Kapriel 136
Numan III 42
Nur Ali Halife 104
Nusaybin 13, 24, 31, 39, 41

O-Ö

Oçakov 135
Odessa 131
Oğuz(lar) 57, 58, 60, 61, 84
Ohri 65
Olimpiyat 139
Oltu 53
Oman 42
Ordu (şehir) 113
Orhan Bey 83, 84, 85
Orhaneli 22
Orlov 119
orta sınıf 158, 159, 162, 164, 179
Ortaklar 19
Ortodoks 44, 45, 49, 63, 81, 82, 88, 90, 91, 97, 174
Osman Bey 84
Osman Hamdi Bey 128
Osman II 114
Osmanlı(lar) 34, 39, 67, 72, 74, 77, 78, 82, 83, 84-143, 147, 148, 154, 158, 163
Osmanlıca 102, 131
Oşin 68
Otamış 47
Otlukbeli 87
Otranto 88
Ozanyan, Antranik 147
Öşkvank 49
Özal, Turgut 170-171, 172, 175
Özbekistan 18, 70

P

Paflagonya 74
Pahymeres 82
Paleolog(lar) 81, 83
Palu 77
Pamfilya 74
Papa(lık) 45, 65, 68, 81
paralel devlet 35, 37
Paris 92, 128, 148
Partlar 30
Pasinler 58
Patrikhane 91
Pavlikçi/Pavlikan 45
pavyon 162, 166
Pencab 70
pençik 95
Perge 19, 36
Pers(ler) 12, 13, 14, 16, 17, 18, 24, 48, 73
Pertek 77
Piacenza Konsili 65
Pir Mansur 51
Piran 51, 77
Piri Reis 108
Pisid/ya 19, 21
Plovdiv 45
Polonya 154
Pomak 100
Pompeius 27, 101
Pontus 23, 27, 30, 149
Porsuk Bey 64
Portekiz 107, 108
Potosi 108
Priene 14
Prokopios 39
pronoia 39
Protestan 129, 139
Prusya 132
Ptolemaios 18
Pythagoras 15, 16

R

Ramazanoğlu 74
Ravenna 39
Recaizade Ekrem Bey 129
Reşat (sultan) 154
Rey, Cemal Reşit 128

Rize 31, 39, 157
Robert, Felemenk Kontu 65
Rodos 14
Roger de Flor 82
Roma (imparatorluk) 13, 18, 21, 22, 23, 24, 26-40, 41, 42, 45, 50, 74, 89, 93, 99, 101, 102, 154, 163
Roma dili bkz. Rumca
Roma hukuku 28
Romanos IV Diogenes 59
Romanos I 52
Roosevelt, Franklin D. 39
Rozki/Rojki 77
Rum (imparatorluk) bkz. Roma
Rum Sultanlığı 34, 64-65, 71, 89
Rumca 23, 35, 88, 97, 98
Rumeli 44, 84, 94, 101, 106, 112, 117, 130, 132, 133, 137, 141
Rumkale 54
Rumlar (Osmanlı) 119, 139, 142, 143, 149
Rupen 68
Rus Harbi 125
Rus, Rusya 88, 115, 121, 130, 131, 132, 137, 141, 143, 150, 152, 154, 156, 178
Rükneddin Mesut 64
Rüşdiye 127

S-Ş

Sadeddin Köpek 67
Safevi(ler) 77, 95, 100, 104, 111
Sağman 77
Said Nursi 157
Sakarya Köprüsü 39
Salihli 17, 22
Saman oğulları 47, 57
Samandağı 19
Samarra 46, 47
Samos 14, 15, 87, 134
Samsun 151
Sardes/Sart 17, 36
Sarıkamış 148
Sart 17
Saruhan 74, 85, 86
Sasa Bey 84
Sasani(ler) 30, 39, 42, 46
Sason 59, 137, 142
Savvas Paşa 136
Saygun, Adnan 162
Sebüktekin 57
Eldem, Sedad Hakkı 128
Seferihisar 14
Selanik 134, 149
Selanik Mütarekesi 147
Selçuk (Efes) 14, 16
Selçuklu(lar) 54, 58-64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 95
Selevkos 18, 24, 30
Selim I (Yavuz) 77, 94, 97, 99, 100
Selim III 119
Semaniye 98
Semerkant 57, 73, 107
Senekerim 53
Sevan Gölü 24
Sığacık 14
Sır Derya 57
Sırp, Sırbistan 81, 83, 85, 87, 115, 118, 120, 121, 122, 133, 137
Sırp isyanı 121-122
Side 19
Siirt Vakayinamesi 42
Silifke 19, 87
Silivri 84
Silvan 31, 39, 50, 51
Sinop 62, 75, 87, 132
sipahi 112, 163
Sis (Kozan) 69
Sisam 14
Sivas 21, 26, 30, 44, 53, 62, 71, 75, 76, 86, 104, 119
Siverek 54
Sivrihisar 26
Slav(lar) 40, 44, 88
Smbat Konestabl 69
Soğd(lar) 46, 47
Soğuk Savaş 161
Somali 173, 178
sosyalist, sosyalizm 137, 154, 165
Sovyetler Birliği 155, 156, 158
Söke 14
Sökmenli 61
Stalin 156, 158, 160
Stamboliyski, Aleksandr 147
Strabon 21, 22

Levent Şahverdi Arşivi

Sunay, Cevdet 165
Suriye 19, 26, 30, 41, 42, 43, 44, 47, 51, 68, 70, 94, 99, 104, 107, 131, 134, 143, 147, 150, 169, 173, 174, 178
Susa 13
Susurluk 22
Süleyman I (Kanuni) 77, 94, 97, 105, 115, 178
Süleyman Paşa 83
Süleyman, Kutalmış oğlu 62, 64, 65, 67, 68
Sürmene 115
Süryani(ler) 31, 36, 41, 52, 53, 60, 72, 78
Şah Veli 104
Şahkulu 104
Şahpur 31
Şarlman (Karl I) 45
Şattülarap 147
Şebinkarahisar 27, 87, 88
Şehname 73
Şemseddin Sami 99
Şenbo 77
Şerefname 78
Şeyh Galib 116
şeyhülislamlık 92
Şırnak 50
Şii 103

T

Taberi 46
Tacitus 24
Tağmaç, Memduh 165
Tahran 58
tahrir 72, 86, 99, 106, 114
Talat Bey/Paşa 142
Tanzimat 77, 103, 124, 129, 139
Tao 49, 52
Tarsus 19, 107
Taşköprü 26
Taviloğlu 117
Tavion 22
Tebriz 70
Tefenni 26
Tefrikiyye 45
Tek Parti 156-159, 160, 161, 162, 166
Teke Beyliği 74
Teke Yarımadası 104
Tekirdağ 114
tema 94
temeddün 127, 139
Teodor Gavras 68
Teotoros Rştuni 42
terakki 127, 141
Tevfik Fikret 133
Thales 15, 16
Theodora 84
Tıbbiye Mektebi 139
tımar 94, 112, 114
Tigran 24, 25
Tigranakert 24
Timur 70, 77, 84, 86, 87
Tire 26, 75
Titus Livius 22
Tokat 27, 66, 104, 113
Tolon 47
Tomarza 54
Topkapı Sarayı 103
Torul 87
Trabzon 53, 68, 87, 107, 122, 124
Traianus 31
Trakya 22, 82, 83, 147, 152
Transilvanya 115
Tribonianus 28
Truman, Harry 160
Tuğrul Bey 58, 59, 64
Tuna Nehri 33, 86, 118
Tural, Cemal 165
Turan 141
Turgut Alp 84
Tutuş 64
Türk Ocağı 141
Türk Silahlı Kuvvetleri 160, 165, 167
Türkçe 73, 74, 97, 98, 127
Türkçü(lük) 141, 171, 179
Türkiye Cumhuriyeti 11, 92, 153, 158, 159, 163
Türkmen 61, 76, 113, 125
Türün, Faik 165

U-Ü

Ukrayna 154
Uluborlu 66
Uluslararası Af Örgütü 171
Urartu 11, 24
Urban II 65
Urfa 11, 19, 21, 39, 65, 68, 76, 112
Urla 14, 142
Urmiye 24

Uşrusana 57
Uzundere 49
Ünye 116, 124
Ürdün 147, 154

V

Vağarşavan 58
Vahidettin 154
Van 11, 54, 76, 77, 103, 127
Van Gölü 11, 48
Vankulu 103
Vardar Taarruzu 147
Vartan Paşa 129
Varzahan 49
Vasil II 53
Vaspurakan 48, 53, 61
vatan, millet, Sakarya 157
Venedik 81, 87, 88, 107, 114, 115, 118, 119
Venizelos, Eleutherios 149
Vidal, Gore 16
Viranşehir 26
Viyana 109, 115
Volga Saray 73
Voltaire 92

Y

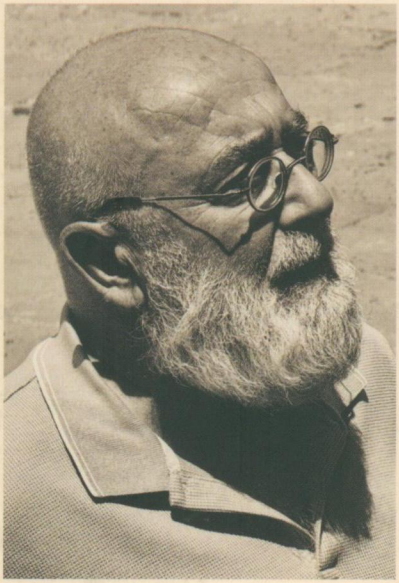
Yakutiye Medresesi 106
Yalvaç 19
Yanlış Cumhuriyet 7
Yassıçimen 70
Yaşar Kemal 166
Yavuz bkz. Selim I
Yazıcıoğlu Ali 84
Yemen 42
Yeni Bizans 89
Yeni Pazar 121, 142
yeniçeri 95, 96, 99, 103, 111, 112, 114, 121, 124, 163
Yeşilçam 162
Yeşiller 171
Yıldırım Bayezit bkz. Bayezid I
Yozgat 22, 104 124
Yumuktepe 11
Yumurtalık 69
Yunan isyanı 122, 135
Yunan(lar) 7, 12, 14-21, 22, 23, 24, 25, 30, 31, 36, 85, 88, 115, 119, 122, 123, 131, 133, 134, 137, 153, 154, 169, 171
Yunanca 21, 28, 29, 35, 98
Yunanistan 17, 115, 121, 131, 133, 134, 142, 143, 154, 167, 169, 179
Yusufeli 49, 58

Z

Zara 72
Zaza 51
Zerdüşt 41
Zeuksippos Hamamı 39
Zeytun 54, 137, 142
Zikar Muharebesi 42
Zirkî 77
zorunlu askerlik 125
züyuf akçe 112

Levent Şahverdi Arşivi

Doğu ile Batı neden uyumsuz? Merkeziyetçilik ve parçalanma döngüsü nasıl işler? Bizans nasıl Müslüman ve Türk oldu? Osmanlı neden iflas etti? Cumhuriyet neden krizlerden kurtulamadı?

Basit Türkiye Tarihi, bunlar gibi birçok hayati konuyu lise öğrencisinin kolayca yararlanacağı sade ve anlaşılır bir dille aydınlatıyor.

NİŞANYAN
KİTAPLIĞI / 26

liberus

9 786256 267237

Levent Şahverdi Arşivi